

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΝΕΟΤΕΡΗ & ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Ευρωπαίοι περιηγητές στα Βαλκάνια:
Διερευνώντας ηχοτοπία στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Άννας Κρινάκη
(Α.Μ.: 1115Μ036)

ΑΘΗΝΑ 2017

Τριμελής Εξεταστική Επιτροπή:

Ανδρέας Λυμπεράτος, Επίκουρος Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου (επιβλέπων)

Σταύρος Σταυρίδης, Καθηγητής Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου

Ελένη Ανδριάκα, Επίκουρη Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Άννα Κρινάκη, 2017

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνωμών του συγγραφέα.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Οφειλές	5
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	7
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. Μεθοδολογικοί άξονες: Τα ηχοτοπία στα περιηγητικά κείμενα ..	13
1.1. Οι περιηγητές ως πηγή για τη βαλκανική ιστορία	13
1.2. Γιατί ο ήχος;	21
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. Ακουστική Γεωγραφία	30
2.1. Η ηχητική πρόσληψη της φύσης	36
2.2. Τα ηχοτοπία της πόλης	47
2.2.1. Θρησκευτικές ηχητικές πρακτικές	56
- Ο ήχος της καμπάνας ως μέσο ρύθμισης και διατάραξης της περιοδικότητας στην καθημερινή ζωή	59
- Μουεζίνης: ο θρησκευτικός Έτερος	64
2.2.2. Ελληνική Επανάσταση του 1821: το πολεμικό ηχοτοπίο	67
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. Χρήσεις ήχου για την κατασκευή ταυτοτήτων: Ο σιωπηλός αρχαιοελληνισμός και ο θορυβώδης νεοελληνισμός	74
3.1. Η συνθήκη της σιωπής.....	79
3.2. Ακουστικές φαντασιώσεις του αρχαιοελληνικού	85
3.3. Ο θόρυβος και το νεοελληνικό.....	93
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. Ακούγοντας αθέατα τοπία: Ασύνδετες αισθητηριακές εμπειρίες στους περιηγητές	99

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5. Ακουστικές δυσανεξίες και φοβίες στα περιηγητικά κείμενα108

5.1. Η Δύση ακούει την Ανατολή	110
5.1.1. Το παράδειγμα του μουλαριού με τα κομμένα αφτιά.....	115
5.1.2. Το μοτίβο του σιωπηλού Τούρκου.....	116
5.1.3. Η νοηματοδότηση των ήχων της ομιλίας και των τραγουδιών	118
5.2. Ακούγοντας τη Νεωτερικότητα: οι αμφίθυμες καταγραφές των περιηγητών .	124
5.2.1. Η θορυβώδης μηχανή	128

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ131

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ137

I. Πηγές – Περιηγητικά κείμενα	137
II. Βιβλιογραφία	141
III. Δικτυακοί τόποι	152

Οφειλές

Γράφοντας τη διπλωματική αυτή που συμβολίζει και το κλείσιμο ενός κύκλου σπουδών, προσπαθούσα να κατανοήσω ταυτόχρονα ποιος είναι αυτός ο δεσμός με την ιστορία που με κάνει να κοπιάζω πάνω σε βιβλία και να αφιερώνω χρόνια σπουδών. Ανακαλύπτοντας την ιστορία ανακαλύπτω και τη θέση μου. Ψάχνοντας για αυτήν, ψάχνω και εμένα. Η ιστορία αποτελεί σε προσωπικό επίπεδο μια βαθιά συναισθηματική εμπειρία. Καθένας μας θα έχει αισθανθεί εγγύτητα ή και ταυτιστεί με έναν από τους τόσους χρωματισμούς που λαμβάνει ο χαμαιλέων «ιστορία». Άπειρες ιστορίες, αμέτρητοι πρωταγωνιστές, κομπάρσοι και αφηγητές, απίθανοι συνδυασμοί σε μια ατελείωτη διαπλοκή χρονικοτήτων και χώρων. Το ψυχεδελικό αυτό κάδρο μού αποκαλύφθηκε σταδιακά, εντούτοις εδώ νιώθω την ανάγκη να αναφέρω μερικές κομβικές συναντήσεις στις οποίες οφείλω κάποιες από τις πιο αποκαλυπτικές εμπειρίες μου στην ιστορία.

Ξεκινώντας αναδρομικά, θα ήθελα να αναφέρω τους κυρίους Α. Λιάκο και Κ. Γαγανάκη, καθηγητές μου στο τμήμα της Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Ε.Κ.Π.Α., που μου δίδαξαν πως δεν υπάρχει μία ιστορία εντοπισμένη στο χώρο και στο χρόνο με μόνο έναν τρόπο να ειπωθεί. Τα όποια μεθοδολογικά εργαλεία μπορεί να κατέχω εν μέρει, εντοπίζονται αρχικά στη διδασκαλία της Νεότερης Ευρωπαϊκής Ιστορίας από τον κ. Γαγανάκη που με εισήγαγε στους κυριότερους εκπροσώπους της γαλλικής ιστοριογραφικής σχολής του 20^{ου} αιώνα και στη μεθοδολογία τους.

Παρότι σταθερά με κέντριζε η προβληματική του χρόνου και του χώρου, βρίσκoμαι στην αποπροσανατολιστική αμηχανία που κάθε άτομο βιώνει όταν προσπαθεί εξω-πανεπιστημιακά να προσεγγίσει αντικείμενα που δεν περιλαμβάνονται στην παραδοσιακή ακαδημαϊκή διδασκαλία της Ιστορίας. Από την άποψη αυτή, το μεταπτυχιακό σεμινάριο της Ιστορίας του Χρόνου που διεξάγει ο κ. Α. Λυμπεράτος ήταν καθοριστικής σημασίας. Μέσα από τις συζητήσεις αυτού του σεμιναρίου σχηματοποιήθηκαν τα ερωτήματά μου γύρω από την προβληματική του χρόνου, εφοδιάστηκα με μια πυκνή και

ενημερωμένη βιβλιογραφία και απέκτησα συγκριτικά εργαλεία για την ανάγνωση της. Εδώ, θα ήθελα να εκφράσω την οφειλή μου στη διδασκαλία, την καθοδήγηση και τη διακριτική υποστήριξη του κ. Α. Λυμπεράτου, επιβλέποντα καθηγητή μου στο μεταπτυχιακό. Δεν αναφέρομαι μόνο στα θεωρητικά ερεθίσματα που έλαβα από αυτόν, αλλά και σε κάτι που συχνά προσπερνάται στην ακαδημαϊκή εκπαίδευση: την πρακτική εκπαίδευση ενός ιστορικού που περιλαμβάνει επαναλαμβανόμενα «πάρε-δώσε» των γραπτών εργασιών ανάμεσα στο διδάσκοντα και τον φοιτητή με παρατηρήσεις υφολογικού περιεχομένου, μεθοδολογικών ολισθημάτων, εμπλουτισμού της βιβλιογραφίας. Από αυτόν προέρχεται άλλωστε και η ίδια η θεματική της διπλωματικής μου εργασίας. Αναφέροντάς του πως θα ήθελα να κάνω κάτι σε σχέση με το χρόνο ή το χώρο, με σύστησε στα ηχοτοπία που με τη σειρά τους μου άνοιξαν μια νέα μεθοδολογική αποκάλυψη, αυτήν της αισθητηριακής ιστορίας. Τελευταία αναφορά αλλά εξίσου σημαντική είναι η εμπειρία που έλαβα από το μεταπτυχιακό σεμινάριο της κ. Ε. Ανδριάκαινα για την Ελληνική Νεωτερικότητα. Η προβληματική της νεωτερικότητας (όπως και των συνυφασμένων εννοιών της προ-νεωτερικότητας και μετα-νεωτερικότητας) εγκαινιάστηκε για εμένα με τις συζητήσεις αυτού του σεμιναρίου και από τότε αποτέλεσε κεντρική συνιστώσα μελέτης στις προσεγγίσεις του χρόνου και του χώρου που επιχειρώ.

Τέλος, αν και αποτελεί μία από τις σταθερότερες κοινοτοπίες στο γραπτό λόγο –παρόμοια με τη φράση «υγεία πάνω απ’ όλα» του προφορικού λόγου– εντούτοις εκφράζω με κάθε ειλικρίνεια το ευχαριστώ στο περιβάλλον των αγαπημένων μου ανθρώπων.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η αισθητηριακή ιστορία [sensory history] επανεξετάζει το παρελθόν μέσω του εμπεδωμένου δυτικού sensorium των πέντε αισθήσεων (όραση, ακοή, οσμή, γεύση και αφή). Η βαρύτητα δίνεται βέβαια στις τελευταίες τέσσερις που καταλύουν ουσιαστικά την πρωτοκαθεδρία της όρασης στη δυτικοευρωπαϊκή ιστοριογραφική προσέγγιση των πηγών. Η αισθητηριακή προσέγγιση της ιστορίας έχει προσφέρει ήδη ένα αξιόλογο σώμα μελετών, όπως: *Village Bells: Sound & Meaning in the 19th-Century French Countryside* (1998) του Al. Corbin, *The Soundscape of Modernity* (2002) της E. Thompson, *Victorian Soundscapes* (2003) του J.M. Picker, *Common Bodies: Women, Touch and Power in Seventeenth-Century England* (2003) της L. Gowing, *Scenting salvation: Ancient christianity and the olfactory imagination* (2006) της S.A. Harvey, *Sensory history* (2007) του M. Smith, *The senses in late medieval England* (2007) του C.M. Woolgar. Η πιο πρόσφατη τάση της αισθητηριακής ιστορίας είναι να προσεγγίζει το παρελθόν ως ένα πολυαισθητηριακό βίωμα [intersensoriality], δηλαδή να εξετάζει τις αισθήσεις σε συνεργασία και όχι ως απομονωμένες αισθητηριακές τροπικότητες.¹ Μια νέα –χωρίς να υπονοείται πως είναι ρηξικέλευθη– ιστορική θέαση ισοδυναμεί με μια νέα πρόταση, με νέα επιχειρήματα που θα συγκροτηθούν μέσα από νέες πηγές τεκμηρίωσης και μεθοδολογικά εργαλεία.

Ο πολυτάραχος 19^{ος} αιώνας για τα Βαλκάνια μας κληροδότησε με μια πληθώρα ιστορικών μελετών σχετικά με τη διάλυση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και τους διάδοχους σχηματισμούς των εθνών-κρατών. Η μετάβαση αυτή όμως δεν έχει μελετηθεί ως προς την αισθητηριακή της διάσταση.² Αν και εν τέλει προτείνεται η πολυαισθητηριακή προσέγγιση αυτής

¹ Βλ. M. Smith, “The explosion of sensory history”, *The psychologist*, v. 23, n. 10, 2010, σ. 860-3.

² Όσον αφορά τη σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία, εξαίρεση αποτελούν οι πρόσφατες δημοσιεύσεις των Ελένης Καλλιμοπούλου, Κωστή Κορνέτη και Παναγιώτη Κ. Πούλου που

της μετάβασης, εντούτοις το πρωτογενές υλικό της διπλωματικής θα επικεντρωθεί στην αισθητηριακή τροπικότητα της ακοής. Η μελέτη βέβαια μιας αισθητηριακής τροπικότητας, αποκομμένης από τις υπόλοιπες, έχει πράγματι μια περιορισμένη δυναμική, μιας και το ανθρώπινο βίωμα δεν μπορεί παρά να είναι πολυαισθητηριακό.³

Ο William James, θεωρούμενος από πολλούς ως ο πατέρας της αμερικανικής ψυχολογίας, ανέφερε στο έργο του *Αρχές της Ψυχολογίας* [The Principles of Psychology] (1890): «Εκατομμύρια πράγματα ... υπάρχουν στις αισθήσεις μου τα οποία ποτέ δεν γίνονται εμπειρίες μου. Γιατί; Διότι δεν με ενδιαφέρουν. Η εμπειρία μου είναι αυτό που συμφωνώ να προσέξω».^{4,*} Ο W. James κάνει σαφή αναφορά στο ζήτημα της επιλεκτικής προσοχής.⁵ Οι περιηγητές σε αρκετές περιγραφές τους επιλέγουν να εστιάσουν στο αισθητικό ερέθισμα της ακοής, αγνοώντας ή απαλείφοντας το σύνολο της αισθητηριακής εμπειρίας τους. Για τις περιπτώσεις λοιπόν που ο ίδιος ο φορέας μιας ενέργειας επιλέγει να αναδείξει μία συγκεκριμένη αισθητηριακή τροπικότητα έναντι των υπολοίπων –εν προκειμένω αυτήν της ακοής– δεν γίνεται να κωφεύσουμε. Πράγματι, όπως επισημαίνει και ο Στ. Σταυρίδης, «σ' όλες τις περιπτώσεις της συμβολικής σχέσης με το χώρο, όλες οι αισθήσεις είναι παρούσες και ενεργές [...] [όμως] συνήθως κάποια επικρατεί και μονοπωλεί την προσοχή του ερμηνευτή».⁶

επικεντρώνονται στα σχηματιζόμενα ηχοτοπία της Θεσσαλονίκης κατά τη διάρκεια του πρώτου μισού του 20^{ού} αιώνα. Τα έργα τους παρατίθενται αναλυτικά στη βιβλιογραφία.

³ Γ. Χαμηλάκης, *Η αρχαιολογία και οι αισθήσεις. Βίωμα, μνήμη και συν-κίνηση*, μτφρ. Νίκος Κούρκουλος, Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2015, σ. 133.

⁴ Παρατίθεται στο: Ε. Kandel, *Αναζητώντας τη μνήμη. Η ανάδυση μιας νέας επιστήμης του νου*, μτφρ. Αζαρία Καραμανλίδη, Ηράκλειο: Π.Ε.Κ., 2008, σ. 326.

* Στα εντός εισαγωγικών παραθέματα ξένων συγγραφέων υπάρχει παραπομπή είτε στο πρωτότυπο κείμενο από όπου αποδίδεται το χωρίο σε ελεύθερη μετάφραση στα ελληνικά, είτε στον μεταφραστή της ελληνικής έκδοσης. Όσον αφορά την τελευταία περίπτωση, το κείμενο θα ακολουθεί την ορθογραφική και συντακτική επιλογή του μεταφραστή.

⁵ Για τη νευροφυσιολογία του μηχανισμού της επιλεκτικής προσοχής βλ. Ε. Kandel, ό.π., σ. 326-31.

⁶ Στ. Σταυρίδης, *Η Πολιτισμική Εξάρτηση της Συμβολικής Σχέσης με τον Χώρο*, Διδακτορική Διατριβή, Σχολή Αρχιτεκτόνων Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη, 1986, σ. 233.

Πέραν όμως της εκούσιας και επιλεγόμενης επικέντρωσης της προσοχής ενός ατόμου στους παραγόμενους περιβάλλοντες ήχους, υπάρχει και το ζήτημα της ακούσιας και αναπόφευκτης μονοπώλησης της αισθητηριακής εμπειρίας από τον ήχο. Σε πολλές περιπτώσεις, οι ήχοι δεν προκρίνονται απλώς από τον ακροατή αλλά επιβάλλονται σε αυτόν. Αν είναι εύκολο να αποφύγουμε μια εικόνα κλείνοντας τα μάτια μας, δεν ισχύει το ίδιο για τη λειτουργία της ακοής μας. Ακόμη κι αν κλείσουμε τα αφτιά μας στην προσπάθειά μας να απομονωθούμε από κάποιον ήχο, αυτός θα φτάσει σε εμάς –πιθανώς σε μικρότερη ένταση ή και μερικώς αλλοιωμένος– μέσω των δονήσεων.⁷ Πρόκειται για μια ιδιαιτερότητα της αισθητηριακής τροπικότητας της ακοής, που θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη ειδικά όταν μελετώνται αισθητηριακές καταγραφές από το χώρο της πόλης, όπου θα κυριαρχήσουν οι ήχοι μεγάλης ισχύος (βλ. μηχανή) στη μετάβαση από τον 19^ο στον 20^ο αιώνα.

Οι πρωτογενείς πηγές από τις οποίες προέκυψε το υλικό οικοδόμησης του κειμένου είναι τα περιηγητικά κείμενα του 19^{ου} αιώνα που αναφέρονται στο σημερινό ελλαδικό χώρο. Έχοντας στραμμένο το ενδιαφέρον μου στις μεταβάσεις στη «νεωτερικότητα», οδηγήθηκα στην επιλογή του χρονικού πλαισίου, καθώς οι μεταβάσεις σε πολιτικό, κοινωνικό, οικονομικό και τεχνολογικό επίπεδο περιγράφονται με εντονότερα χρώματα στις ταξιδιωτικές περιγραφές του 19^{ου} αιώνα. Η εκλογή εν αρχή ενός πιο περιορισμένου γεωγραφικά χώρου κρίθηκε αναγκαία για λόγους συνοχής της έρευνας. Έπειτα, η επιλογή αυτού του χώρου και όχι κάποιου άλλου έγινε γιατί υπήρχε η εκ μέρους μου καλύτερη εμποπτεία του γεωγραφικού ελληνικού χώρου και της νεότερης ελληνικής ιστορίας.

Η περιηγητική λογοτεχνία είναι πραγματικά ένα ανεξάντλητο σώμα πηγών, όχι μόνο ως προς την έκταση, αλλά και ως προς το περιεχόμενο και τα νοήματα που φέρουν. Ο ήχος, αν και δυσεύρετος, εντούτοις είναι παρών στις αφηγήσεις των περιηγητών. Δεν θα πραγματοποιηθεί μια καταγραφή και ομαδοποίηση των ήχων, αλλά θα γίνει προσπάθεια να μελετηθεί ο τρόπος που προσλάμβαναν και κατέγραφαν τους ήχους οι Ευρωπαίοι περιηγητές που επισκέπτονταν την Ελλάδα. Οι περιηγητές θα αντιμετωπιστούν ως ακροατές

⁷ Αναλυτικά για το μηχανισμό της ανθρώπινης ακοής βλ. M. Goldsmith, *Discord. The story of noise*, Οξφόρδη: Oxford University Press, 2012, σ. 27-8 & R. M. Schafer, ό.π., σ. 5-12.

και ερμηνευτές των ακουστικών εμπειριών τους. Το ζητούμενο δεν είναι μόνο πώς ακούν την Ελλάδα αλλά και πώς αυτή ακούγεται. Ζητούμενο δηλαδή είναι και η ανάδειξη της παρουσίας των ήχων. Μέσα από τις ηχητικές καταγραφές τους μπορούμε να ακολουθήσουμε το λειτουργικό ρόλο των ήχων μέσα στη βαλκανική πόλη του 19^{ου} αιώνα. Ο ήχος εισάγει τους δικούς του τρόπους σημείωσης του χρόνου και του χώρου (π.χ. ο ήχος της καμπάνας), ενδύει με περιεχόμενο τον πολυχρηστικό δημόσιο χώρο (π.χ. πανηγύρι), αποτυπώνει χωρικούς μετασχηματισμούς (π.χ. δημιουργία βιοτεχνιών). Οι περιηγητές θα αφιερώσουν τη συντριπτική έκταση των περιγραφών τους σε οπτικές εικόνες ως τεκμήρια μιας αντικειμενικής γραφής. Παρ' όλα αυτά, δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που προτιμούν να χαρακτηρίσουν άτομα, τόπους και γεγονότα μέσα από τον ήχο που έφτασε στα αφτιά τους. Ιδιαίτερη έμφαση θα δοθεί σε όσες μεταβάσεις γίνονται αισθητές και εννοιολογούνται πολιτισμικά μέσα από τον ήχο, το θόρυβο και τη σιωπή.

Μεθοδολογικό εργαλείο της προσέγγισης θα είναι τα ηχοτοπία. Υιοθετήθηκε η ποιοτική κατηγοριοποίηση των ήχων που πρότεινε ο B. Krause σε ήχους γεωφυσικής προέλευσης [geophony] (ήχοι παραγόμενοι από τον αέρα, το νερό και τη γη), σε βιολογικούς ήχους [biophony] (ήχοι παραγόμενοι από ζωντανούς οργανισμούς εντός ενός οικοσυστήματος, όπως πτηνά, οικόσιτα ζώα, έντομα, κ.ά.) και σε ανθρωπογενείς ήχους [anthrophony] (ήχοι παραγόμενοι από την ανθρώπινη δραστηριότητα, όπως ομιλία, μουσική, τεχνολογικοί ήχοι).^{8,9}

Η έννοια του ηχοτοπίου [soundscape] εισάγεται από τον Καναδό μουσικολόγο Murray Schafer στο έργο του *The Soundscape: Our Sonic Environment and the Tuning of the World* (1977) για να περιγράψει τα μεταλλασσόμενα περιβάλλοντα ήχων (φυσικών, τεχνολογικών, μουσικών) που

⁸ B. Krause, *Voices of the Wild. Animal Songs, Human Din, and the Call to Save Natural Soundscapes*, Λονδίνο: Yale University Press, 2015, σ. 11-2.

⁹ Ο M. Schafer προτείνει διαφόρων ειδών ταξινομήσεις ήχων σύμφωνα με τις φυσικές τους ιδιότητες, την ακουστική πηγή τους, ή τις αισθητικές τους ποιότητες. Βλ. R.M. Schafer, *The Soundscape: Our Sonic Environment and the Tuning of the World*, Ρότσεστερ: Destiny Books, ²1994, σ. 133-50. Για την παρούσα εργασία δεν κρίθηκε παραγωγικός ένας τέτοιος πολυεπίπεδος τεμαχισμός και οι επάλληλες ταξινομήσεις ήχων που δεν είναι καν μαγνητοφωνημένοι.

χαρακτηρίζουν κάθε τόπο, κάθε εποχή. Σύμφωνα με αυτόν, η μελέτη των ηχοτοπίων απαιτεί μια διεπιστημονική προσέγγιση: από μέρους της ακουστικής (φυσικές ιδιότητες του ήχου, τρόποι μετάφρασης του ήχου στον ανθρώπινο εγκέφαλο), της κοινωνίας (πώς αντιμετωπίζει η κοινωνία τους ήχους και πώς αυτοί επηρεάζουν τη συμπεριφορά της) και της μουσικής (πώς το άτομο δημιουργεί τα δικά του ιδεώδη ηχοτοπία).¹⁰ Από τότε, το «ηχοτοπίο» έχει εφαρμοστεί σε ένα πλήθος επιστημονικών και μη κλάδων, από την αρχιτεκτονική, τα μαθηματικά, τις περιβαλλοντικές, τις μουσικές και τις λογοτεχνικές σπουδές, την κοινωνιολογία, την ιστορία, τη γλωσσολογία μέχρι το θέατρο και το διαδίκτυο.¹¹ Στη διπλωματική αυτή δεν ενδιαφέρει ο ήχος ως προς τα φυσικά του χαρακτηριστικά που θα οδηγούσε σε μια προσέγγιση του ήχου με οικουμενικές αξιώσεις, αλλά η βίωση του ήχου, η εμπειρία του που εντοπίζεται στο πολιτισμικά συγκεκριμένο.¹²

Κάθε προσέγγιση ενός ειδικότερου θέματος ανοίγεται για να αγκαλιάσει κάποιους θεωρητικούς προβληματισμούς. Έτσι και εδώ, σε αυτήν τη διερεύνηση των ηχοτοπίων της Ελλάδας του 19^{ου} αιώνα ενσωματώνονται κάποιες συγκεκριμένες θεωρητικές ανησυχίες: η πολυαισθητηριακή προσέγγιση της αισθητηριακής ιστορίας, το ζήτημα της μνήμης και του φαντασιακού, η προβληματική του χώρου (στην οποία υφέρπει και αυτή του χρόνου), η αξιολογικά φορτισμένη έννοια της Νεωτερικότητας. Βεβαίως, τα λοξοκοιτάγματα στο χώρο των Νευροεπιστημών, της Γεωγραφίας, της Πολεοδομίας και Αρχιτεκτονικής ενέχουν πολλούς κινδύνους για έναν μαθητευόμενο ιστορικό. Για αυτόν το λόγο έγινε προσπάθεια να χρησιμοποιηθούν με σύνεση και περισσότερο ως μία προτροπή να συναισθανθούμε και να αφουγκραστούμε την προβληματική που αναπτύσσεται σε “ξένους” προς εμάς επιστημονικούς χώρους. Θα πρέπει εδώ να επισημανθεί πως οι θεωρητικές επισημάνσεις του κειμένου στηρίχθηκαν σε σκέψεις και συμπεράσματα που είτε έχουν ήδη διατυπωθεί είτε προέκυψαν από την

¹⁰ R.M. Schafer, ό.π., σ. 3-4.

¹¹ B. Krause, ό.π., σ. 79-80, 99-100, 123-43.

¹² E. Thompson, *The Soundscape of Modernity: Architectural Acoustics and the Culture of Listening in America, 1900–1933*, Μασαχουσέτη: MIT Press, 2002, σ. 1-2.

ανάγνωση συναφών ως προς το θέμα βιβλίων. Στο τέλος της εργασίας παρατίθεται αναλυτικά η βιβλιογραφία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Μεθοδολογικοί άξονες: Τα ηχοτοπία στα περιηγητικά κείμενα

1.1. Οι περιηγητές ως πηγή για τη βαλκανική ιστορία

*«Τα ταξίδια είναι οι ταξιδιώτες.
Αυτό που βλέπουμε, δεν είναι αυτό που βλέπουμε, είναι αυτό που είμαστε»*

*Fernando Pessoa**

Τα Βαλκάνια ως γεωγραφική οντότητα φαίνεται να γίνονται αντιληπτά από τους Ευρωπαίους περιηγητές μόλις στα τέλη του 18^{ου} αιώνα.¹³ Τότε αρχίζει ήδη να διαφαίνεται ένας λόγος της Δύσης για τα Βαλκάνια που διαφέρει τόσο από τον οριενταλισμό ώστε να αποτελεί μία ξεχωριστή αφήγηση. Η Μ. Todorova εντοπίζει τη διαφοροποίηση αυτή και μας εισάγει στο φαινόμενο του βαλκανισμού. Αν ο οριενταλισμός προσλαμβάνει μια διαμετρικά αντίθετη και ξένη Ανατολή ως προς τη Δύση, ο βαλκανισμός προσλαμβάνει τα Βαλκάνια ως μια ατελή μορφή ή/ και κακέκτυπο της Δύσης. Η έννοια αυτή του βαλκανισμού έτσι όπως την ορίζει η Μ. Todorova, δηλαδή ως την ανάδειξη των διαφορών «στο εσωτερικό ενός μόνο τύπου» αφήγησης, λαμβάνει μια πιο τέλεια μορφή στο λόγο που αναπτύχθηκε την περίοδο των Βαλκανικών πολέμων.¹⁴ Οι καταγραφές των περιηγητών ήδη στο *μακρύ* 19^ο αιώνα προσφέρουν ικανές

* Φερνάντο Πεσσόα, *Το βιβλίο της Ανησυχίας του Μπερνάντο Σουάρες βοηθού λογιστή στη Λισαβώνα*, μτφρ. Άννυ Σπυράκου, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 41997, σ. 79.

¹³ Βλ. Μ. Todorova, *Βαλκάνια. Η Δυτική Φαντασίωση*, πρόλογος – επιμ. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, μτφρ. Ιουλία Κολοβού, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2005, σ. 149. Η Μ. Todorova ανάμεσα στις πηγές που παραθέτει σχετικά με την πρόσληψη των Βαλκανίων, αναφέρει πως το βρετανικό κοινό στα 1860 είχε ακόμη «την νεφελώδη εντύπωση ότι όλες οι περιοχές [των Βαλκανίων] κατοικούνταν από Τούρκους ή Έλληνες (στη δεύτερη κατηγορία υπάγονταν όλοι όσοι δεν ήταν μουσουλμάνοι)». Ό.π., σ. 225.

¹⁴ Ό.π., σ. 61.

ενδείξεις ώστε να δούμε έναν διαφοροποιητικό λόγο για τα Βαλκάνια από αυτόν που αναπτύσσεται για την εξωτική Ανατολή.

Ο ελλαδικός χώρος των Βαλκανίων είχε την ιδιομορφία του καθώς ταυτίστηκε έντονα με το χώρο και την πνευματική δραστηριότητα της Αρχαίας Κλασικής Ελλάδας και με όλες τις συνδηλώσεις που έφερε για τη δυτική σκέψη, εντούτοις δεν έπαυε να αποτελεί προεπαναστατικά τουλάχιστον μέρος της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Και πάλι όμως, δεν φαίνεται να προσφέρει γόνιμο έδαφος στους περιηγητές για φαντασιακές συνάψεις με τον πλούτο, το μυστήριο και εν γένει τον εξωτισμό που συνόδευε την Ανατολή. Ακόμη και ο φιλελληνισμός, σε όλες τους τις εκδοχές –θρησκευτικός, φιλελεύθερος ή ρομαντικός– υπήρξε διάφορος του εξωτισμού της Ανατολής.¹⁵

Πράγματι, η ερμηνευτική του οριενταλισμού στις στερεοτυπικές περιγραφές που μας προσφέρουν οι περιηγητές για τον Νεοέλληνα είναι αμφισβητήσιμη και μάλλον προβληματική στην εφαρμογή της. Η Ελλάδα αποτελώντας μέρος του γεωγραφικού χώρου των Βαλκανίων και φέροντας την κλασική κληρονομιά της δυτικής σκέψης δεν συμπεριλήφθηκε στη μεταφυσική οντότητα Ανατολή αλλά ούτε και σε αυτήν της Δύσης. Τα ανατολίτικα στοιχεία που σαφώς συνάντησαν οι περιηγητές στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα αποβάλλονταν ως επιμολύνσεις του αρχαιοελληνικού παρελθόντος, καθώς ταυτόχρονα απειλούσαν η πνευματική κληρονομιά της Νεότερης Ευρώπης.¹⁶ Η Ελλάδα δεν εισχωρεί στην Ανατολή εξαιτίας της θρησκείας, της γλώσσας και του αρχαίου παρελθόντος της.¹⁷ Στα μάτια των περιηγητών καθιερώθηκε ως ένα τόπος που τελούσε υπό ένα ενδιαμέσο ή μάλλον επαμφοτερίζον πολιτισμικό καθεστώς.

Σύμφωνα με την M. Todorova, οι λογοτεχνικές περιγραφές των ταξιδιωτών «συμφωνούν ότι κεντρικό χαρακτηριστικό των Βαλκανίων είναι η μεταβατική τους κατάσταση. [...] Τα Βαλκάνια έχουν ονομαστεί αμέτρητες φορές γέφυρα που συνδέει την Ανατολή με τη Δύση, την Ευρώπη με την

¹⁵ Ό.π., σ. 51.

¹⁶ Ο. Αυγουστίνου, *Ιδανικά Ταξίδια. Η Ελλάδα στη γαλλική ταξιδιωτική λογοτεχνία 1550 – 1821*, Αθήνα: Μ.Ι.ΕΤ., 2003, ό.π., σ. 193.

¹⁷ Ό.π., σ. 102-4, 110-29.

Ασία».¹⁸ Πιο γόνιμο θα ήταν να στραφούμε στη μεθοδολογική προσέγγιση της Maria Todorova για το φαινόμενο του βαλκανισμού, για το οποίο υποστηρίζει πως «δεν είναι μόνο μια υποπερίπτωση του οριενταλισμού» ή αλλιώς, μια «οριενταλιστική παραλλαγή στο θέμα των Βαλκανίων».¹⁹ Ενώ ο «οριενταλισμός» φαντασιώνεται μέσα από αντιθέσεις την Ανατολή ως έναν Άλλο, ο «βαλκανισμός» προσλαμβάνει τα επαμφοτερίζοντα Βαλκάνια ως έναν *ατελή Εαυτό*.²⁰

Το δίπολο Δύση – Ανατολή κατέχει μια μακρά ιστορία που εξυπηρετούσε τον ετεροπροσδιορισμό. Όπως επισημαίνει η M. Todorova, «κάθε εποχή είχε τη δική της 'Ανατολή', η οποία οριζόταν με βάση γεωγραφικές ή και χρονικές διαφορές».²¹ Πράγματι, η Ανατολή ως μια αφηρημένη έννοια λαμβάνει οντολογικό περιεχόμενο μέσω της γεωγραφίας. Και πάλι όμως, ο γεωγραφικός εντοπισμός της Ανατολής, όπως και το αξιολογικό της φορτίο, διαφέρει από εποχή σε εποχή. Αν για το Βυζάντιο, η Δύση αποτέλεσε έναν απολίτιστο και βάρβαρο Άλλον, οι αιώνες που ακολούθησαν την πτώση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας και τη ραγδαία οικονομική ανάπτυξη της Δυτικής Ευρώπης ανέτρεψαν αυτήν την ισορροπία καθιστώντας την περιοχή που εκτείνεται πέραν των οικονομικών κέντρων της Ευρώπης μια καχεκτική Ανατολή.²²

Τα γεωγραφικά δίπολα Δύση-Ανατολή, Βορράς-Νότος λαμβάνουν την ερμηνευτική τους αξία μέσα από ένα ουσιοκρατικό υπόβαθρο που δεν αντιστοιχεί όμως στη φυσική γεωγραφία των χώρων αυτών. Με άλλα λόγια, η Ανατολή και η Δύση δεν αποτελούν τόσο γεωγραφικές πραγματικότητες όσο ιστορικούς και πολιτισμικούς συμβολισμούς που αναπαριστούν γεωγραφικές σφαίρες της πολιτισμικής και τεχνολογικής ισχύος και ανωτερότητας. Η Ανατολή δεν υπάρχει χωρίς τη Δύση και αντίστοιχα η Δύση χωρίς την Ανατολή· οι γεωγραφικές αυτές έννοιες γίνονται αντιληπτές μόνο μέσα από την αμοιβαία

¹⁸ M. Todorova, ό.π., σ. 55.

¹⁹ Ό.π., σ. 39, 44-5.

²⁰ Ό.π., σ. 58-9.

²¹ Ό.π., σ. 47.

²² Για τη μακρά αυτή αντιπαράθεση μεταξύ Ανατολής και Δύσης βλ. αναλυτικότερα M. Todorova, ό.π., σ. 45-7.

συγκρότηση και αντίστιξή τους.²³ Για παράδειγμα, η ευρωκεντρική χαρτογράφηση θα εκχωρήσει στην Τουρκία μια μόνιμη θέση στην Ανατολή, παρόλο που γεωγραφικά ανήκει και σε αυτό που έχει χωροθετηθεί ως Ευρώπη αλλά και στην Ασία.²⁴ Από την άλλη μεριά, τα Βαλκάνια, οι χώρες που αποτελούν τη χερσόνησο της ΝΑ Ευρώπης, σύμφωνα με την Μ. Todorova, «είναι συγκεκριμένη ιστορική και γεωγραφική οντότητα»²⁵ που αν και έλαβε το όνομά της την περίοδο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, εντούτοις η διαμόρφωσή της υπάγεται ήδη στην περίοδο της βυζαντινής διοίκησης.²⁶

Αν και το έργο του Said για τον οριενταλισμό, όπως και η κριτική που αυτό έλαβε,²⁷ μας κατέστησαν προσεκτικότερους στη χρήση της Ανατολής ως αναλυτικής κατηγορίας, δεν συνέβη το ίδιο με την έννοια της Δύσης που λαμβάνει εξίσου μια υποστασιοποιημένη μορφή θεωρούμενη ως ένας σταθερός άξονας αναφοράς για τον αυτο- και ετεροπροσδιορισμό.²⁸ Η εμφάνιση αυτών των δίπολων στην εργασία δεν σημαίνει την αποδοχή τους. Η χρήση τους απορρέει από το γεγονός ότι τα υποκείμενα γραφής των περιηγητικών κειμένων βρίσκονται στο νοηματικό πλαίσιο του 19^{ου} αιώνα, όταν το δίπολο Δύση-Ανατολή βρισκόταν ήδη στο επίκεντρο της κατασκευής της αυτοεικόνας στις δυτικές νεωτερικές κοινωνίες.

Έχει λοιπόν σημασία να προσεγγίσουμε όσο είναι δυνατόν το σημασιολογικό και υλικό σύμπαν που περιβάλλει τους Ευρωπαίους περιηγητές που επισκέπτονται τα Βαλκάνια, ώστε να μπορέσουμε να τους ακροαστούμε. Αυτό που ο U. Eco ονομάζει «το υποκείμενο μιας πράξεως εκφοράς λόγου», το ‘ομιλούν’ το υποκείμενο, δεν αποτελεί απλώς ένα επικοινωνιακό εφεύρημα

²³ Χ. Εξερτζόγλου, *Εκ Δυσμών το Φως; Εξελληνισμός και Οριενταλισμός στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (μέσα 19ου – αρχές 20ού αιώνα)*, Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2015, σ. 18, 28.

²⁴ Για περιπτώσεις διαφοροποιούμενων ευρωκεντρικών γεωγραφικών χωροθετήσεων βλ. Στ. Πεσμαζόγλου, “Ευρωκεντρικές κατασκευές”, στο: *Έθνος - Κράτος - Εθνικισμός. Επιστημονικό Συμπόσιο (21 και 22 Ιανουαρίου 1994)*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1995, σ. 180-7.

²⁵ Μ. Todorova, ό.π., σ. 45.

²⁶ Ό.π., σ. 48

²⁷ Ό.π., σ. 39-43.

²⁸ Ό.π., σ. 44.

αλλά αποτελεί και ένα ψυχικό, βιολογικό και ιστορικό υποκείμενο.²⁹ Επομένως, διαβάζοντας τα κείμενα των Ευρωπαίων περιηγητών³⁰ θα πρέπει να ληφθεί υπόψη το ιδεολογικό υπόβαθρο των περιηγητών, η κοινωνική τους θέση, ο σκοπός του ταξιδιού τους, η διάρκεια της παραμονής τους.³¹

Θα μπορούσαμε να διακρίνουμε κάποιες βασικές κατηγορίες ταξιδιωτών με κριτήριο την επαγγελματική τους ιδιότητα (διπλωμάτες,³² έμποροι³³) ή το σκοπό του ταξιδιού τους (ιεραπόστολοι,³⁴ προσκυνητές,³⁵ περιηγήσεις με αρχαιολογικά ή φυσιολατρικά ενδιαφέροντα) ή ακόμη και το καθεστώς υπό το οποίο τελούσαν την αναφερόμενη στο συγγραφικό τους έργο περίοδο παραμονής τους (αιχμάλωτοι,³⁶ εθελοντές πολέμου).

Σημαντική πληροφορία μας παρέχει εξίσου και η μορφή, το είδος του κειμένου που μας παρέδωσαν οι περιηγητές: Άλλοτε πρόκειται για αφήγηση, άλλοτε για ημερολογιακή καταγραφή, άλλοτε για επιστολογραφία, άλλοτε για διπλωματική αναφορά. Ας σημειώσουμε μόνο ως παρατήρηση πως κάθε είδος καταγραφής προκρίνει και μία συγκεκριμένη ιεραρχία στη σχέση χρόνου-χώρου στην οποία το ένα μέρος αποβαίνει συνήθως εις βάρος του άλλου. Στην

²⁹ U. Eco, *Θεωρία Σημειωτικής*, μτφρ. Έφη Καλλιφατίδη, Αθήνα: Γνώση, 1988, σ. 461.

³⁰ Όπως σημειώνει η S. Faroqi, «υπάρχουν πολύ λίγες κινεζικές, ινδικές ή ιαπωνικές εκθέσεις περιηγητών για να αντισταθμίσουν εκείνες που γράφτηκαν από Ευρωπαίους». Βλ. S. Faroqi, *Προσεγγίζοντας την Οθωμανική Ιστορία. Εισαγωγή στις πηγές*, μτφρ. Κώστας Ε. Καμπουρίδης, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2006, σ. 165.

³¹ Ο.π., σ. 166.

³² Αναλυτικότερα βλ. S. Faroqi, ό.π., σ. 168-71.

³³ Η κατηγορία αυτή μαζί με αυτήν των προσκυνητών αποτελούσαν την πολυπληθέστερη ομάδα των Ευρωπαίων περιηγητών πριν από το 19^ο αιώνα στα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αναλυτικότερα βλ. S. Faroqi, ό.π., σ. 176-9.

³⁴ Αναλυτικότερα βλ. S. Faroqi, ό.π., σ. 179-81.

³⁵ Ταξιδιωτικά κείμενα που περιέγραφαν προσκυνήματα στην Ιερουσαλήμ και την Βηθλεέμ ήταν διαδεδομένα από το 1517, χρονολογία κατάκτησης της Παλαιστίνης από τον Σελήμ Α΄. Η μεγαλύτερη εκδοτική κίνηση ιεραποστολικών έργων όμως καταγράφεται τον 19^ο αι. Αναλυτικότερα βλ. S. Faroqi, ό.π., σ. 171-3.

³⁶ Ο μεγαλύτερος όγκος των αφηγήσεων από αιχμαλώτους προέρχεται όχι από τους αιχμαλώτους που συλλαμβάνονταν στη θάλασσα, αλλά από αιχμαλώτους πολέμου «με φόντο την κεντρική Ευρώπη». Αυτοί είτε συλλαμβάνονταν στο πεδίο της μάχης είτε στις παραμεθόριες περιοχές μετά από στρατιωτικές εφορμήσεις εν καιρώ ειρήνης. Αναλυτικότερα βλ. S. Faroqi, ό.π., σ. 173-6.

επιστολογραφία, στις διπλωματικές αναφορές, και ειδικά στην ημερολογιακή καταγραφή ο χρόνος κυριαρχεί στο χώρο, όπως στην περίπτωση του Lamartine. Σε άλλα περιηγητικά κείμενα, όπως αυτό του Nerval,³⁷ ο χώρος αποτελεί το βασικό άξονα καταγραφής, καθώς η γραπτή οργάνωση της περιήγησης στηρίζεται στα τοπωνύμια και όχι στο χρόνο περιήγησής τους.

Σε κάθε περίπτωση, θα πρέπει να έχουμε κατά νου τη μέριμνα του συγγραφέα για το αναγνωστικό κοινό του. Πέρα από τα όποια κριτήρια μορφής και περιεχομένου επιτάσσει το συγκεκριμένο λογοτεχνικό είδος στους συγγραφείς, οι ταξιδιώτες καταγράφουν την εμπειρία τους καταρχήν για να την επικοινωνήσουν και σε αυτήν τη μορφή επικοινωνίας σχεδόν κατέχει τα πρωτεία ο δέκτης. Για παράδειγμα, όπως αναφέρει η Faroqui, «στη διάρκεια των Νεώτερων Χρόνων, οι αναγνώστες σιγά σιγά άρχισαν να ενδιαφέρονται για τις (πραγματικές ή φανταστικές) περιπέτειες των ταξιδιωτών»,³⁸ περισσότερο από κείμενα που είχαν τη μορφή μελετών πάνω στη γενική διοίκηση του οθωμανικού κράτους. Κατά αντιστοιχία, από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα και έπειτα η πληθώρα των περιηγητικών κειμένων που πραγματεύονταν αρχαιοδιφικές περιηγήσεις οδήγησε σε έναν κορεσμό αυτής της θεματικής και στη στροφή στην εμπειρική καταγραφή της περιήγησης.³⁹

Κείμενα των οποίων οι συγγραφείς είχαν ως κίνητρο την καταγραφή της περιήγησής τους σε άλλους τόπους είχαν αρχίσει να διαδίδονται ήδη από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα.⁴⁰ Τα περιηγητικά αυτά κείμενα διαμορφώθηκαν εν μέρει μέχρι το 19^ο αι. και από το κοινό κατανάλωσής τους. Οι περιηγητές απευθύνονταν σε ένα κοινό αποτελούμενο από την αγγλική κατώτερη αριστοκρατία και από το γαλλικό κατώτερο δικαστικό σώμα.⁴¹ Για αυτό το κοινό η δημιουργία και συντήρηση μιας μεγάλης βιβλιοθήκης αποτελούσε ένδειξη status. Η ανάγνωση δε τέτοιων κειμένων και η επικράτησή τους ως λογοτεχνικό

³⁷ *Τρεις Γάλλοι Ρομαντικοί στην Ελλάδα. Λαμαρτίνος – Νερβάλ – Γκωτιέ*, πρόλογος Παναγιώτης Μουλλάς, μτφρ. Βάσω Μέντζου, Αθήνα: Ολκός, 1990, σ. 16.

³⁸ S. Faroqui, ό.π., σ. 166.

³⁹ Βλ. Ν. Γιακωβάκη, *Ευρώπη μέσω Ελλάδας. Μια καμπή στην Ευρωπαϊκή Αυτοσυνείδηση 17ος – 18ος αιώνας*, Αθήνα: Εστία, 2006, σ. 433-5.

⁴⁰ Βλ. S. Faroqui, ό.π., σ. 181.

⁴¹ Ό.π., σ. 182.

είδος θα πρέπει να συνδυαστεί με την αναδυόμενη έννοια του ελεύθερου χρόνου στις δυτικο-ευρωπαϊκές κοινωνίες.⁴²

Ο περιηγητισμός και τα περιηγητικά κείμενα αποτέλεσαν πηγή αναζωογόνησης και συντήρησης του φιλελληνισμού. Στον 18^ο αι. είναι πλέον σαφές πως η ελληνική Αρχαιότητα αποτέλεσε την πνευματική παρακαταθήκη του δυτικού πολιτισμού.⁴³ Λόγιοι, αρχαιολόγοι, διπλωμάτες έβρισκαν την ευκαιρία σε ένα ταξίδι τους στην Ελλάδα να συμπληρώσουν την ακαδημαϊκή τους εκπαίδευση με μία *in situ* εξερεύνηση του αρχαιοελληνικού παρελθόντος όπως και του νεοελληνικού παρόντος. Ας σημειωθεί πως ο ταξιδιωτικός οδηγός παρέμενε κάτι το άγνωστο κατά τον 18^ο αιώνα.⁴⁴ Παρ' όλα αυτά, υπήρχαν περιοδικά που ενσωμάτωναν ταξιδιωτικές διηγήσεις και συμβουλές για τα ταξίδια, όπως τα *The Spectator*, *Tatler*, *Critical Review*, *Gentleman's Magazine*.⁴⁵

Όπως σημειώνει ο M. Mazower, μπορεί να είναι συζητήσιμο το κατά πόσο η κουλτούρα ακολούθησε την επέκταση των σιδηροδρόμων, δεν χωρά όμως αμφιβολία πως ο τουρισμός ακολούθησε τα ατμόπλοια.⁴⁶ Η μετακίνηση των περιηγητών με ατμόπλοια ήταν εξαιρετικά διαδεδομένη και προτιμητέα, καθώς εξυπηρετούσε στην πρόβλεψη, στο σχεδιασμό του ταξιδιού και στο χρονικό προγραμματισμό του. Μέχρι το 1840 είχε γίνει εφικτό να οργανωθεί δίκτυο δρομολογίων που συνέδεε όλα τα κύρια λιμάνια της Μεσογείου μέσα από γραμμές που έλεγχαν βρετανικές, γαλλικές και αυστριακές εταιρείες (μία από τις πιο συχνά αναφερόμενες είναι η αυστριακή Lloyd).⁴⁷ Από την αναγνώριση δε του Ανεξάρτητου Ελληνικού Κράτους το 1830 και μετά επετεύχθη συνεργασία μεταξύ των ελληνικών, των τουρκικών και των βρετανικών πλοίων για την εξάλειψη της πειρατείας στο Αιγαίο, γεγονός που

⁴² Για τον ελεύθερο χρόνο στις προ-βιομηχανικές κοινωνίες βλ. Keith Thomas, "Work and Leisure", *Past & Present*, n. 29, Δεκ. 1964, σ. 50-66.

⁴³ Ο. Αυγουστίνου, ό.π., σ. 102.

⁴⁴ M. Mazower, "Travellers and the Oriental City, c. 1840-1920", *Transactions of the Royal Historical Society*, vol. 12, 2002, σ. 63-4.

⁴⁵ Γ. Κρητικός, *Έθνος και χώρος. Προσεγγίσεις στην ιστορική γεωγραφία της σύγχρονης Ευρώπης*, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2008, σ. 159.

⁴⁶ M. Mazower, ό.π., σ. 62.

⁴⁷ Ό.π., σ. 62.

καθιστούσε ασφαλέστερα τα ταξίδια διά θαλάσσης για τους επίδοξους περιηγητές.⁴⁸

Η ανερχόμενη μεσαία αστική τάξη του 19^{ου} αιώνα θα διευρύνει τη σύνθεση του σώματος των περιηγητών για να συμπεριλάβει γυναίκες και οικογένειες.⁴⁹ Ο περιηγητισμός και τα «Grand Tour»*, αν και υπήρξαν κατεξοχήν πεδίο έμφυλης δραστηριότητας, δεν μονοπωλήθηκαν εντούτοις από το ανδρικό φύλο. Υπάρχει ένα σημαντικό σώμα περιηγητικών κειμένων – κυρίως του 19^{ου} και 20^{ου} αι.– από γυναίκες που ταξίδεψαν και διέμειναν σε εδάφη της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Πρόκειται για γυναίκες ιεραποστόλους ή συζύγους των ιεραποστόλων που επιδόθηκαν στη διδασκαλία ή την κοινωνική εργασία σε οθωμανικές περιοχές.⁵⁰ Μία ακόμη κατηγορία αποτελούν οι σύζυγοι πρέσβων των ευρωπαϊκών δυνάμεων στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Οι γυναίκες αυτές είχαν τη δυνατότητα να υπερκεράσουν τους έμφυλους διαχωρισμούς της μουσουλμανικής κοινωνίας και να έρθουν έτσι σε επαφή με τις αντίστοιχες κοινωνικές θέσης Οθωμανές. Από πολύ νωρίς –ήδη από τον 17^ο αι.– κατέγραφαν συνήθως τις εμπειρίες τους μέσω της επιστολογραφίας, που θεωρήθηκε νεωτερισμός στο συγγραφικό είδος των περιηγητικών κειμένων.⁵¹

Η εισαγωγή του ατμού στις μεταφορές θα λειτουργήσει υποστηρικτικά και προωθητικά στη διεύρυνση του σώματος των περιηγητών και στην αριθμητική αύξησή τους, καθώς μειωνόταν το κόστος των μέσων μεταφοράς. Μέσα στον 19^ο αιώνα, το σιδηροδρομικό δίκτυο θα επεκταθεί σε πρωτοφανές επίπεδο: Η γραμμή του Orient Express το 1883 θα ενώσει Παρίσι,

⁴⁸ Ο.π., σ. 63.

⁴⁹ Βλ. Γ. Κρητικός, *Έθνος και χώρος. Προσεγγίσεις στην ιστορική γεωγραφία της σύγχρονης Ευρώπης*, ό.π., σ. 159.

* Το «Grand Tour» [Μεγάλη Περιήγηση] αποτέλεσε μια άτυπη παράδοση από τον 17^ο αι. μεταξύ των νέων των ανώτερων τάξεων της Ευρώπης. Πρόκειται για ταξίδι αναψυχής, μια βιωματική εμπειρία που πραγματοποιούσαν κατά την ενηλικίωσή τους (21 ετών) νέοι και νέες που ταυτόχρονα όμως επικύρωνε την ολοκληρωμένη εκπαίδευσή τους. Το σύνθετο δρομολόγιο περιλάμβανε τις χώρες της Ηπειρωτικής Ευρώπης και κατέληγε στην Ιταλία ή/ και στην Ελλάδα με κύριο μέλημα την περιήγηση στους μνημειακούς τόπους της Αρχαιότητας.

⁵⁰ Βλ. S. Faroqui, ό.π., σ. 181.

⁵¹ Ο.π., σ. 186-7.

Στρασβούργο, Μόναχο, Βιέννη, Βουδαπέστη και Κωνσταντινούπολη, ενώ στα τέλη του 19^{ου} αιώνα θα κατασκευαστεί και ο υπερσιβηρικός.⁵² Στα 1841 θα ιδρυθεί και το πρώτο ταξιδιωτικό πρακτορείο από τον Thomas Cook.⁵³ Τις διευρυμένες εναλλακτικές μέσων μετακίνησης μεταφέρει και ο Γάλλος αρχαιολόγος G. Deschamps κατά την άφιξή του στην Ελλάδα το 1890: «Σήμερα, αυτοί που φοβούνται τη θαλασσινή ναυτία [...] διατρέχουν με σιδηρόδρομο το δρόμο που πηγαίνει παράλληλα προς τη θάλασσα με τις απότομες ακτές, χαιρετούν από το βάθος του βαγονιού τους τα ένδοξα ονόματα των Μεγάρων και της Ελευσίνας που τα φωνάζει με όλη τη δύναμη των πνευμόνων του ο σταθμάρχης, [...] ακούν, επιτέλους, σαν μέσα σε χρυσαφένιο όνειρο, τη θριαμβευτική φωνή: Αθήναι! Αθήναι!». ⁵⁴

1.2. Γιατί ο ήχος;

«Ο άνθρωπος λοιπόν επιβεβαιώνεται στον υπαρκτό κόσμο όχι μόνο με το σκέπτεσθαι, αλλά με όλες τις αισθήσεις του [...] Η διαμόρφωση των πέντε αισθήσεων είναι έργο όλης της ιστορίας του κόσμου μέχρι και σήμερα»

*Karl Marx***

Σύμφωνα με τον W. Ong, ο πολιτισμός μας πέρασε από την προφορικότητα στην εγγραμματοσύνη.⁵⁵ Η μετάβαση αυτή έγινε σταδιακά: Από τον προφορικό

⁵² Βλ. Γ. Κρητικός, *Έθνος και χώρος. Προσεγγίσεις στην ιστορική γεωγραφία της σύγχρονης Ευρώπης*, ό.π., σ. 167.

⁵³ Ό.π., σ. 167.

⁵⁴ G. Deschamps, *Η Ελλάδα σήμερα. Οδοιπορικό 1890. Ο κόσμος του Χαρίλαου Τρικούπη*, μτφρ. Α. Δαούτη, πρόλογος – σχόλια Α. Νικολοπούλου, Αθήνα: Τροχαλία, 1992, σ. 30.

** Karl Marx, "Private Property and Communism", στο: *Economic and Philosophic Manuscripts of 1844*, <marxists.org/archive/marx/works/1844/manuscripts>, τελευταία επίσκεψη: 10 Σεπ. 2017.

⁵⁵ Στην εισαγωγή του Θ. Παραδέλλη για την ελληνική έκδοση του έργου *Προφορικότητα και Εγγραμματοσύνη* του W. Ong, διευκρινίζεται η χρήση των όρων «προφορικότητα» [orality] και «εγγραμματοσύνη» [literacy]. Οι νεολογισμοί αυτοί περιγράφουν μια ποιοτική κατάσταση. Η μεν εγγραμματοσύνη δεν αναφέρεται απλώς στην απόκτηση της τεχνογνωσίας της γραφής και της ανάγνωσης αλλά στο κοινωνικό και πολιτισμικό καθεστώς που εγκολπώθηκε στην πρακτική

πολιτισμό, που συνιστούσε έναν «κόσμο-ακρόαση», έναν «κόσμο-συμβάν» και διατρεχόταν από τον δυναμισμό και τη βιωματική διάσταση της προφορικής επικοινωνίας, περάσαμε στον κόσμο του χειρόγραφου που αποτέλεσε έναν ενδιάμεσο κόσμο που δανειζόταν στοιχεία από την προφορικότητα και την εγγραμματοσύνη, για να καταλήξουμε στον κόσμο της όρασης, στον «κόσμο-αντικείμενο».⁵⁶ Η εγγραμματοσύνη δεν εξαντλούνταν στην καθιέρωση της τεχνογνωσίας της αλφαβητικής γραφής αλλά προώθησε «την εξατομίκευση της συνείδησης, τη γραμμική διάταξη της σκέψης, άρα και την αναλυτική σκέψη και κατά συνέπεια την επιστήμη».⁵⁷ Η εγγραμματοσύνη αντιμετωπίστηκε ως όργανο κοινωνικής προόδου, παρότι, όπως σημειώνει ο W. Ong, μόλις το ένα έβδομο των γλωσσών που έχουν αναπτυχθεί καλλιέργησαν σύστημα γραφής.⁵⁸ Σύμφωνα με τον Ong, η μελέτη και η ανάπτυξη των επιστημών βασίστηκε σε τέτοιο σημείο στη γραφή, ώστε οι λέξεις, αν και στηρίζονται στον προφορικό λόγο, να τελούν υπό την «τυραννία» της όρασης.⁵⁹

Ο Le Goff βλέπει στη γραφή τρόπους πρόσληψης της συλλογικής μνήμης. Η πρόσληψη αυτή πήρε δύο υλικές μορφές: Ονομάζει την πρώτη «μνημόνευση» και αφορά τις επιγραφές ως ένα είδος αναμνηστικού μνημείου.⁶⁰ Η δεύτερη είναι το «έγγραφο» που λαμβάνει το χαρακτήρα μνημείου μέσω της

αυτή. Η δε προφορικότητα, με αντίστοιχη λογική, εμπεριέχει κάτι ευρύτερο από την πρακτική της προφορικής επικοινωνίας. Βλ. W. Ong, *Προφορικότητα και Εγγραμματοσύνη. Η εκτεχνολόγηση του Λόγου*, μτφρ. Κώστας Χατζηκυριάκου, Ηράκλειο: Π.Ε.Κ., 2005, σ. x-xi.

⁵⁶ Σε μια αντίστοιχη λογική ο Marshall McLuhan θα υποστηρίξει κάποιες *a priori* συνδέσεις ανάμεσα στην οπτικότητα [visuality] και τις έννοιες της γραμμικότητας και της ουδετερότητας, και δευτερευόντως ανάμεσα στην προφορικότητα [orality] και τις έννοιες του πολυδιάστατου και της συναισθηματικότητας. Βλ. D. Howes, *ό.π.*, σ. xix-xxi.

⁵⁷ *Ο.π.*, σ. xvii.

⁵⁸ «[...] από όλες τις χιλιάδες γλώσσες [...] που μιλήθηκαν στη διάρκεια της ανθρώπινης ιστορίας, μόνο γύρω στις 106 συνδέθηκαν με τη γραφή τόσο ώστε να δημιουργήσουν γραμματεία, ενώ οι περισσότερες δεν απέκτησαν ποτέ γραπτή μορφή. Από τις 3.000 περίπου γλώσσες που μιλιούνται σήμερα, μόνο 78 περίπου διαθέτουν γραπτή λογοτεχνία». Βλ. W. Ong, *ό.π.*, σ. 4.

⁵⁹ *Ο.π.*, σ. 6, 10-1, 14.

⁶⁰ Βλ. αναλυτικά Ζακ Λε Γκοφ, *Ιστορία και Μνήμη*, μτφρ. Γιάννης Κουμπουρλής, Αθήνα: Νεφέλη, 1998, σ. 95-7.

υλικότητάς του.⁶¹ Σύμφωνα με τον ανθρωπολόγο Jack Goody, το έγγραφο σηματοδότησε αλλαγές ως προς δύο κατευθύνσεις: «την αποθήκευση της πληροφορίας, που επιτρέπει την επικοινωνία διά μέσου του χρόνου και του χώρου και παρέχει στον άνθρωπο μια μέθοδο σημείωσης, απομνημόνευσης και καταγραφής» και «την εξασφάλιση του περάσματος από την ακουστική στην οπτική επικράτεια».⁶²

Θα πρέπει να ληφθεί υπόψη και η διάδοση της τυπογραφίας που, σύμφωνα με την επιτυχή έκφραση του Le Goff, «επαναστατικοποιεί τη Δυτική μνήμη».⁶³ Το έντυπο θα καταστήσει προσιτό ένα πανόραμα της συλλογικής μνήμης (μέσα από βιβλία γεωγραφίας, εθνογραφίας, φιλοσοφίας, δικαίου, αρχαίων συγγραφέων) στις ανώτερες και μεσαίες εγγράμματες τάξεις των δυτικών κοινωνιών.⁶⁴ Με την τυπογραφία πραγματοποιείται το πέρασμα από το χειρόγραφο στο μαζικά παραγόμενο έντυπο και οριστικοποιείται ο διαχωρισμός μεταξύ προφορικής και γραπτής μετάδοσης. Σύμφωνα με τον W. Ong, η τυπογραφία και όχι η γραφή είναι αυτή που έδωσε την αποφασιστική ώθηση στην υποστασιοποίηση του λόγου⁶⁵ και που εξοβέλισε τους χειρογραφικούς πολιτισμούς, οι οποίοι παρέμεναν σε μεγάλο βαθμό προφορικο-ακουστικοί.⁶⁶ Η λέξη πριν την οπτική της αναπαράσταση στη γραφή νοούταν ως ήχος. Η μετάβαση από τον προφορικό στον γραπτό λόγο σηματοδοτεί και τη μετάβαση

⁶¹ Βλ. αναλυτικά Ζακ Λε Γκοφ, *Ιστορία και μνήμη*, ό.π., σ. 97-107.

⁶² Παρατίθεται στο: Ζακ Λε Γκοφ, *Ιστορία και μνήμη*, ό.π., σ. 97.

⁶³ Ό.π., σ. 123.

⁶⁴ Βλ. περισσότερα Ζακ Λε Γκοφ, *Ιστορία και μνήμη*, ό.π., σ. 123-34 & Μπ. Άντερσον, *Φαντασιακές Κοινότητες. Στοιχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, μτφρ. Ποθητή Χαντζαρούλα, Αθήνα: Νεφέλη, 1997, σ. 71-5.

⁶⁵ W. Ong, ό.π., σ. 169.

⁶⁶ Σύμφωνα με τον W. Ong, η γραφή στους χειρογραφικούς πολιτισμούς της Δύσης λειτουργούσε υποβοηθητικά προς την ακοή. Τα γραπτά υπήρχαν για να μεταδοθούν προφορικά. Ακόμη και στην Αγγλία του 12^{ου} αιώνα ο έλεγχος των λογιστικών βιβλίων γινόταν με τη δυνατή ανάγνωσή τους, δηλαδή ελέγχονταν ακουστικά. Πρόκειται δηλαδή για την ακριβώς αντίστροφη λειτουργία της ανάγνωσης από αυτήν που επικρατεί σήμερα: Ενώ τελούμε την ανάγνωση κυρίως οπτικά με τον ήχο να λειτουργεί επικουρικά, τα χρόνια πριν την τυπογραφία και στη διάρκεια κάποιας περιόδου μετά την εμφάνισή της, η ανάγνωση συνιστούσε μια καταρχήν ακουστική πρακτική που κινητοποιούταν από την όραση. Βλ. W. Ong, ό.π., σ. 170-1, 173.

από τον ηχητικό αντίστοιχα στον οπτικό χώρο.⁶⁷ Με την τυπογραφία πλέον η λέξη θα υποστασιοποιηθεί πλήρως και θα αποκτήσει το δικό της χώρο.⁶⁸ Η χωρική απομόνωση της λέξης από τα συμφραζόμενα και η οπτική της κυριαρχία θα βρουν την απόλυτη έκφρασή τους στα –κατά τ’ άλλα χρηστικότερα– ευρετήρια βιβλίων.⁶⁹

Ίσως ένα κεντρικό πρόβλημα της προσέγγισης του W. Ong είναι πως βλέπει στις παρελθούσες κοινωνίες της προφορικότητας ένα αποκλειστικό πεδίο δράσης της ακοής και αποδίδει μάλιστα μια αμφίβολη οικουμενικότητα στη θεώρησή του. Η επιστροφή στην προφορικότητα που υπονοεί είναι συνώνυμη μιας όχι μόνο πρωτογενούς αλλά και πρωτόγονης πρόσληψης του περιβάλλοντα κόσμου. Η δομή της σκέψης του βασίζεται στο αντιθετικό δίπολο «προφορικότητα-εγγραμματοσύνη». Ουσιαστικά, πρόκειται για μια παραλλαγή των θεωριών του «Μεγάλου Χάσματος» [Great Divide theories], όπου οι διαμορφούμενες υπό την αιγίδα των εξελικτικών θεωριών διχοτομήσεις «βάρβαρος-πολιτισμένος» κ.ο.κ. μετασχηματίζονται σε εξίσου μανιχαϊστικά δίπολα: ακουστικός-οπτικός, πρωτόγονος-πολιτισμένος, μυθοποιητικός-ορθολογικός.⁷⁰ Ο ρόλος που δίνει στην τυπογραφία αγγίζει τα όρια του τεχνολογικού ντετερμινισμού,⁷¹ ενώ η αναγωγή της εφεύρεσης της γραφής σε ικανό παράγοντα ιστορικής περιοδολόγησης είναι προβληματική, καθώς συνεπάγεται μια σειρά κοινωνικών και γνωστικών τομών. Όπως παρατηρεί ο Θ. Παραδέλλης, οι αλλαγές αυτές δεν παρατηρήθηκαν στην εγγράμματη Ινδία από την οποία όμως απουσιάζει η ιστοριογραφία, ούτε στην μη αλφαβητική εγγράμματη Κίνα στην οποία αναπτύσσονται οι επιστήμες.⁷²

Ο J. Sterne δεν συμμερίζεται τις αναλύσεις, όπως αυτή του W. Ong, που εκλαμβάνουν την οπτική και ακουστική πρόσληψη μέσα από ένα αντιθετικό σχήμα που εκπροσωπεί τις νεωτερικές και προνεωτερικές κοινωνίες

⁶⁷ Ο.π., σ. 167.

⁶⁸ Ο.π., σ. 175.

⁶⁹ Ο.π., σ. 177.

⁷⁰ Βλ. P. Denney, "Looking back, groping forward: Rethinking sensory history (Review Essay)", *Rethinking History*, vol. 15, n. 4, Δεκ. 2011, σ. 604-5 & W. Ong, ό.π., σ. xx-xxi.

⁷¹ D. Howes, *Sensual Relations. Engaging the Senses in Culture and Social Theory*, Μίσιγκαν: The University of Michigan Press, 2003, σ. 17.

⁷² W. Ong, σ. xxi, xxii-xxiii.

αντίστοιχα.⁷³ Δεν αρνείται πως η όραση αποκτά προνομιούχο θέση, για παράδειγμα στο ευρωπαϊκό φιλοσοφικό λόγο [discourse] του Διαφωτισμού και έπειτα, όμως δεν θεωρεί κιάλας ότι η πρωτοκαθεδρία της όρασης είναι το διαφοροποιητικό στοιχείο που μας εισάγει στην εποχή της Νεωτερικότητας.⁷⁴ Αντιθέτως, υποστηρίζει πως η ακοή δεν εγκαταλείφθηκε από την Νεωτερικότητα αλλά, όπως και η όραση, έτσι κι αυτή υποβλήθηκε σε νεωτερικές πρακτικές.⁷⁵ Η αίσθηση της ακοής ήδη από την περίοδο του Διαφωτισμού αποτέλεσε αντικείμενο φιλοσοφικής συζήτησης: απομονώθηκε, μετρήθηκε, προσομοιώθηκε, υποστασιοποιήθηκε.⁷⁶

Διαβάζοντας τις κριτικές για το οπτικοκεντρικό μοντέλο που προώθησε η δυτική σκέψη, πιστεύω πως το κλειδί δεν βρίσκεται στην ανάδειξη της όρασης σε μια προνομιούχο θέση, αλλά στην ανάδειξη μια *αυτόνομης* όρασης. Στη Δύση του Διαφωτισμού το διακύβευμα δεν βρίσκεται απλώς στο να αποδοθούν τα πρωτεία στην όραση αλλά στην αυτονόμηση των αισθήσεων –στη διάλυση και στον τεμαχισμό του συνόλου της αισθητηριακής εμπειρίας– και εν τέλει στην ιεραρχικής τους κατάταξη.⁷⁷ Πρόκειται λοιπόν για ένα ζήτημα βιοπολιτικής. Σύμφωνα με τον φιλόσοφο Jacques Rancière, το αισθητηριακό είναι πολιτικό, καθώς «αισθητική και πολιτική μοιράζονται το ίδιο οντολογικό έδαφος [...] αφορούν και οι δύο τον μερισμό του αισθητού: το τι επιτρέπεται να γίνει αισθητό και να βιωθεί και τι όχι, το τι θεωρείται ταιριαστό ή επιτρεπτό να αποτιμηθεί και να ενσωματωθεί αισθητηριακά και από ποιον».⁷⁸

Η διαμόρφωση του *κυρίαρχου ατόμου* ανάμεσα στον αναγεννησιακό ουμανισμό του 16ου αιώνα και στο Διαφωτισμό του 18ου αιώνα, έθεσε στο

⁷³ Στο έργο του *The Audible Past* (2003) ο J. Sterne αναλύει ιστορικά την ανάδυση των τεχνολογιών της ηχητικής αναπαραγωγής (φωνόγραφος, φωτόφωνο, γραμμόφωνο, τηλέγραφος, τηλέφωνο, ραδιόφωνο) από τον 19^ο αιώνα και τους εκτεταμένους μετασχηματισμούς που ακολούθησαν στις ηχητικές πρακτικές, στον τρόπο με τον οποίο ακούν οι άνθρωποι.

⁷⁴ J. Sterne, *The Audible Past. Cultural Origins of Sound Reproduction*, Durham: Duke University Press, 2003, σ. 2-3.

⁷⁵ Ο.π., σ. 183-4.

⁷⁶ Ο.π., σ. 93-6.

⁷⁷ D. Howe, ό.π., σ. 47.

⁷⁸ Γ. Χαμηλάκης, ό.π., σ. 92.

κέντρο της Νεωτερικότητας το καρτεσιανό υποκείμενο που αντλεί την ύπαρξή του από την ικανότητά του να στοχάζεται. Η Νεωτερικότητα ίσως είναι μια περίοδος που αντιπροσώπευσε όσο καμία άλλη την εικόνα «του αυτόνομου ανθρώπου [...] της αυτοσυντηρημένης και αυτοδημιούργητης οντότητας που μπορούσε να κυριαρχεί πάνω στις ευαισθησίες, να δαμάζει και να καταχτά το αισθητηριακό βίωμα, όπως μπορούσε την ίδια στιγμή να αποικίζει, να δαμάζει και να καταχτά άλλους λαούς, μακρινούς τόπους και χρονολογικά απόμακρους κόσμους».⁷⁹

Η δυτική Νεωτερικότητα μας παρέδωσε το δικό της αισθητηριακό καθεστώς που συγκροτήθηκε σε συγκεκριμένα ιστορικά, κοινωνικά και πολιτισμικά πλαίσια. Μπορούμε μόνο να εγγράψουμε αυτό το πλαίσιο, καθώς δεν μπορούμε να εισχωρήσουμε σε μια ιστορία των σωματικών αισθήσεων στη Δύση της Νεωτερικότητας. Το δυτικό *sensorium* των πέντε προ-ιεραρχημένων αισθήσεων κληροδοτήθηκε ναί μεν από την κλασική αρχαιότητα⁸⁰ αλλά υιοθετήθηκε και επικράτησε για κάποιους λόγους: Η αποικιακή δραστηριότητα, η δόμηση των εθνών-κρατών έφεραν μαζί τους τις έννοιες της πειθάρχησης, των κοινωνικών ιεραρχήσεων και ταξινομήσεων, του ελέγχου του απρόβλεπτου.⁸¹ Οι συνθήκες αυτές επέβαλαν την πειθάρχηση και των απρόβλεπτων αισθήσεων. Το αισθητηριακό βίωμα μοιάζει να έχει έναν εγγενώς απρόβλεπτο χαρακτήρα: η ροή των εναλλασσόμενων αισθήσεων μιας αισθητηριακής εμπειρίας δεν ελέγχεται πάντα με τον ίδιο τρόπο. Χαρακτηριστικά τα παραδείγματα του ήχου και της μυρωδιάς από τα οποία δεν μπορεί να απομονωθεί ο άνθρωπος κατά βούληση, παρά μόνο με την

⁷⁹ Ο.π., σ. 77.

⁸⁰ Ο Γ. Χαμηλάκης εντοπίζει τις καταβολές και την εννοιολογική φόρτιση του δυτικού *sensorium* στην κλασική αρχαιότητα και στον χριστιανισμό. Κατ' αρχάς στην καθιέρωση της αριστοτελικής διάκρισης και ιεράρχησης των αισθήσεων σε όραση, ακοή και όσφρηση (με την όραση να τοποθετείται στην ανώτερη θέση όλων) και την γεύση και αφή στο τέλος να βρίσκονται στο βασίλειο των ζωικών αισθήσεων. Εξίσου συμβολική θέση αποδίδει στην πλατωνική μεταφορά του Σπηλαίου που ενέδυσσε τις αισθήσεις με τις ιδιότητες της εξαπάτησης και της διαστρέβλωσης. Τέλος, στη χριστιανική διανόηση οι αισθήσεις καθιερώνονται ως πηγή αμαρτίας και «εξυμνούνταν μόνο στο βαθμό που κατευθύνονταν προς την εμπειρία του Θεού, ιδιαίτερα μέσα από το βλέμμα και το άκουσμα». Βλ. Γ. Χαμηλάκης, ό.π., σ. 46-9.

⁸¹ Ο.π., σ. 137.

υποστήριξη άλλων μέσων (βλ. ηχομόνωση ή τεχνολογίες απομόνωσης του ήχου, όπως τα ακουστικά, οι αντιασφυξιογόνες μάσκες). Ο Γ. Χαμηλάκης παραθέτει τα λόγια του φιλοσόφου Jean-Luc Nancy για να αποτυπώσει αυτές τις απρόβλεπτες «αισθητηριακές ροές»: «Τίποτα κανονικό, καμία τάξη ή κανόνας δεν μπορεί να αναγνωρίσει ή να τιθασεύσει την αναρχική πληθωρικότητα των αισθήσεων, αυτό το ιλιγγιώδες αποτέλεσμα των αισθητηριακών βιωμάτων, αυτούς τους αισθησιακούς και συναισθηματικούς πυρετούς, αυτή τη διασπορά του αισθητού».⁸²

Στο μακρύ 19^ο αιώνα η πειθάρχηση των αισθήσεων και η ανάδειξη του ευρωκεντρικού αισθητηριακού καθεστώτος της όρασης ενέχει έντονες ταξικές και φυλετικές συνδηλώσεις. Όπως δείχνει η εργασία του A. Corbin, *The Foul and the Fragrant: odor and the French social imagination* (1986), στα τέλη του 18^{ου} αιώνα και στον πρώιμο 19^ο, οι ενσώματες μυρωδιές αποτέλεσαν κριτήριο ταξικής και φυλετικής ετερότητας: η δυσοσμία χαρακτήριζε τις εργατικές και μεσαίες τάξεις, ενώ οι ευωδιαστές μυρωδιές τις ανώτερες τάξεις.⁸³ Οι βρετανικές διαφημιστικές καμπάνιες της Unilever για το σαπούνι κατά το 19^ο αιώνα δομούνταν σε έναν αποικιοκρατικό λόγο που ήθελε το έγχρωμο δέρμα να είναι αποτέλεσμα βρομιάς και δυσοσμίας.⁸⁴

Αν και η ανάδειξη του εξατομικευμένου αισθητηριακού βιώματος εντοπίζεται από τον 16^ο αιώνα,⁸⁵ ο 19^{ος} αιώνας είναι ο αιώνας της διεύρυνσης και καθιέρωσης της «αυτόνομης όρασης» και στις μεσαίες τάξεις.⁸⁶ Όχι τόσο η εφεύρεση της φωτογραφίας που έχει τη δική της μακρά τεχνολογική ιστορία, όσο η ίδια η φωτογραφία, όπως στη συνέχεια και η κινούμενη εικόνα, θα αποτελέσει γεγονός καθοριστικής σημασίας για την ιστορία της όρασης. Η φωτογραφία μεταφέροντας απεδαφοποιημένες εικόνες τοπίων και προσώπων, σε συνδυασμό με την ανάδυση του ελεύθερου χρόνου και του τουρισμού για τις μεσαίες τάξεις θα προκρίνει ένα άχρονο και ά-τοπο αυτόνομο βλέμμα.⁸⁷ Δεν

⁸² Ο.π., σ. 141.

⁸³ Ο.π., σ. 40-2.

⁸⁴ Ο.π., σ. 39-40.

⁸⁵ Βλ. περισσότερα στο: Γ. Χαμηλάκης, ό.π., σ. 39-42.

⁸⁶ Ο.π., σ. 44.

⁸⁷ Βλ. Στ. Σταυρίδης, «Φωτογραφία και χωροποίηση του χρόνου», *Ουτοπία*, τχ. 27, Νοε.-Δεκ. 1997, σ. 47-59 & Γ. Χαμηλάκης, ό.π., σ. 42-4.

είναι τυχαίο λοιπόν που οι καλούμενες επιστήμες του ανθρώπου, αναπτυσσόμενες στο πνευματικό πλαίσιο της δυτικής Νεωτερικότητας, δημιουργούν μια ιδιάζουσα σχέση με το αισθητηριακό βίωμα. Χαρακτηριστικό του δυτικού οπτικοκεντρικού μοντέλου που ενσωματώθηκε ακόμη και στο χώρο των καλούμενων θετικών επιστημών είναι το γεγονός πως στον τομέα της νευροεπιστήμης η ανάλυση της όρασης προχώρησε περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη αίσθηση.⁸⁸

Η αισθητηριακή στροφή στη διανόηση ήρθε εν μέρει ως απάντηση στην ηγεμονία της όρασης που πρέσβευε ο επιστημονικός ορθολογισμός.⁸⁹ Η στροφή στην αισθητηριακότητα δεν αφορά την ανάδειξη κάποιας άλλης αισθητηριακής τροπικότητας στη θέση της κυρίαρχης οπτικής, ούτε στην αποκατάσταση της ισορροπίας μεταξύ τους, αφορά μια ολοκληρωτική αλλαγή στον τρόπο που οι ιστορικοί διαβάζουν τους δεσμούς μεταξύ ανθρώπινης αισθητής δράσης και υλικότητας, που με τη σειρά της μπορεί να προσφέρει μια δίοδο αποφυγής όλων αυτών των διχοτομιών που διατρέχουν την ιστορική σκέψη (π.χ. νους-σώμα, υποκείμενο-αντικείμενο, επιστήμη-κουλτούρα, θεωρία-πράξη).⁹⁰ Το κλειδί ανάγνωσης της αισθητηριακής πρότασης βρίσκεται στη μελέτη της παρουσίας, στον προσανατολισμό στην εμπειρία της υλικότητας.

Η μελέτη του ήχου στην ιστορία δεν είναι απλώς μια εξερεύνηση μιας αισθητηριακής τροπικότητας, αλλά είναι μια εξερεύνηση νέων τρόπων ανασύνθεσης της σχέσης του ανθρώπου με το χώρο, μιας σχέσης που έχει κατακερματιστεί και διαμελίστηκε για να γίνει αντικείμενο ανάλυσης. Όπως έχει αποδείξει η ιστοριογραφία, η μελέτη αυτού που θεωρείται ήσσονος σημασίας, του δευτερεύοντος, αυτού που βρίσκεται στο παρασκήνιο μπορεί να λειτουργήσει υπονομευτικά στις κυρίαρχες τροπικότητες.

Στα περιηγητικά κείμενα σαφώς και υπερτερούν οι οπτικές αναπαραστάσεις και περιγραφές. Ανάμεσα σε αυτές όμως παρατίθεται μια σειρά δευτερευόντων καταγραφών που έχουν έναν πιο προσωπικό και υποκειμενικό χαρακτήρα: Πρόκειται για τις ακουστικές εμπειρίες που

⁸⁸ E. Kandel, ό.π., σ. 314-5.

⁸⁹ D. Howes, ό.π., σ. xii.

⁹⁰ Γ. Χαμηλάκης, ό.π., σ. 28-9.

απέκτησαν οι ταξιδιώτες κατά την περιήγησή τους. Ο ήχος όντας πανταχού παρών θα απασχολήσει τους περιηγητές και καθώς τον καταγράφουν θα αναδειχθούν κάποιοι κοινοί τόποι ακρόασης και ερμηνείας των ηχητικών τους εμπειριών.

Η ανάδειξη της αισθητηριακής εμπειρίας δεν θα πρέπει να αντιμετωπιστεί ως μία ερμητικά κλειστή ατομική εμπειρία και άρα μη προσεγγίσιμη ιστορικά. Στις αισθητηριακές εμπειρίες εγγράφονται μεταβάσεις που μπορεί ακόμη να μην έχουν σχηματοποιηθεί με τέτοιο τρόπο ώστε να προαχθούν στο προσκήνιο μιας πνευματικής ενασχόλησης των ατόμων που τις βιώνουν. Αν σήμερα θεωρούμε δεδομένη τη Νεωτερικότητα και προσπαθούμε να αναπαραστήσουμε κάθε πιθανή μετάβαση προς αυτήν, οι περιηγητές του 19^{ου} αιώνα δεν απασχολούνταν σε θεωρητικό επίπεδο με μεταβάσεις από κάποια προ-νεωτερική σε μια νεωτερική κοινωνία, εντούτοις όμως τις βίωναν και ως εκ τούτου τις μορφοποιούσαν. Οι ακουστικές εμπειρίες των περιηγητών αποτελούν μια δίοδο μελέτης της παρουσίας ή μη τέτοιων μεταβάσεων. Η εμπειρία του ήχου μπορεί να ιδωθεί ως ένα κατώφλι, ένα πέρασμα όπου αποτυπώνονται οι καθημερινές μεταλλάξεις των χωρικών δομών του προ-αστικού και αστικού βαλκανικού τοπίου.

Βέβαια, οι ηχητικές καταγραφές των περιηγητών δεν συνιστούν απρόσβλητους δείκτες αναπαράστασης του ηχοτοπίου των βαλκανικών πόλεων του 19^{ου} αιώνα. Οι Ευρωπαίοι περιηγητές θα ακούσουν και θα ερμηνεύσουν με έναν συγκεκριμένο και πολιτισμικά προ-διαμορφωμένο τρόπο τους ήχους των ελληνικών πόλεων της οθωμανικής επικράτειας. Μένει λοιπόν να δούμε τι ήχους καταγράφουν αλλά και πώς τους καταγράφουν. Σε τι συνίσταται για τους Ευρωπαίους περιηγητές η ηχητική παρουσία του ελληνικού χώρου του 19^{ου} αιώνα και πώς την ακούν και επομένως τη βιώνουν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Ακουστική Γεωγραφία

«Το τελικό ερώτημα θα είναι: Είναι το ηχοτοπίο του κόσμου μια αππροσδιόριστη σύνθεση πάνω στην οποία δεν έχουμε κανέναν έλεγχο, ή είμαστε εμείς οι συνθέτες και οι εκτελεστές της, υπεύθυνοι για τη μορφή και την ομορφιά της;»

*R. Murray Schafer **

Στις νεωτερικές κοινωνίες επαναστοιχήθηκαν σταδιακά οι χωρικοί συσχετισμοί που δέσποζαν στις αντίστοιχες προνεωτερικές, καθώς οι χώροι —ειδικά αυτός της πόλης— αναδιαμορφώνονται συνεχώς, οι μετακινήσεις αλλάζουν ριζικά το χαρακτήρα τους. Στις νεωτερικές κοινωνίες κάνουμε λόγο για μια διαφορετική εμπειρία του χώρου. Ο διαχωρισμός χρόνου και χώρου, εν πρώτοις, και έπειτα η «εκκένωσή» τους αποτέλεσαν βασικές κινητήριες δυνάμεις της νεωτερικότητας.

Οι προ-νεωτερικές κοινωνίες λειτουργούσαν βάσει ενός αλληλεξαρτωμένου χωροχρόνου, σύμφωνα με τον οποίον ο προσδιορισμός του χρόνου συνέβαινε συναρτήσει κοινωνιοχωρικών δεικτών και η έννοια του χώρου ήταν συνώνυμη με αυτήν του τόπου. Η νεωτερικότητα όμως θα αναπτύξει —και θα εμπεδώσει μέσα από την εισαγωγή της καπιταλιστικής παραγωγής και τη δημιουργία του έθνους-κράτους— τον κατά Benjamin «ομοιογενή, κενό χρόνο» και τον «κενό χώρο». Με την έλευση του μηχανικού ρολογιού ο χρόνος θα αντιμετωπιστεί ως μία ουδέτερη και ποσοτικοποιημένη

* R.M. Schafer, *The Soundscape: Our Sonic Environment and the Tuning of the World*, Ρότσεστερ: Destiny Books, 21994, σ. 5.

μονάδα μέτρησης,⁹¹ που αντικατοπτρίζεται στην ομοιόμορφη κοινωνική και εργασιακή οργάνωση του χρόνου.⁹²

Ο δε χώρος στη νεωτερικότητα προσλαμβάνεται ως μία ενιαία εδαφική μονάδα, της οποίας η αναπαράσταση δεν προϋποθέτει την αναφορά «σε κάποιον προνομιούχο τόπο που αποτελεί ξεχωριστή πλεονεκτική θέση». Για να επιτευχθεί η εκκένωση του χώρου πρέπει αυτός να αποκοπεί από τον τόπο. Αν για τις προ-νεωτερικές κοινωνίες ο χώρος επιβεβαιωνόταν από τη χρήση του τόπου και αντιστρόφως, εφόσον ο χώρος οριζόταν από το γεωγραφικό εύρος των επιτόπιων δραστηριοτήτων, στις νεωτερικές κοινωνίες ο χώρος θα επεκταθεί για να ενσωματώσει τους τόπους που βρίσκονται σε τέτοια απόσταση μεταξύ τους ώστε να μην είναι εφικτή η άμεση διαπροσωπική επαφή.^{93,94} Ο Georg Simmel θα καταγράψει στα 1903 τις υλικές προϋποθέσεις της εκκένωσης και ομογενοποίησης του χρόνου και του χώρου όπως αποτυπώνονται πλέον στη βιωμένη εμπειρία: «Αν όλα τα ρολόγια στο Βερολίνο άρχιζαν ξαφνικά να πηγαίνουν λάθος, έστω και μόνο για μian ώρα, όλη η οικονομική ζωή και η επικοινωνία της πόλης θα αναστατωνόταν για μεγάλο διάστημα. Επιπλέον ένας φαινομενικά απλός εξωτερικός παράγων –οι μεγάλες αποστάσεις– θα έκαναν κάθε αναμενόμενη και μη πραγματοποιημένη συνάντηση να καταλήγει σ' ένα ανεπίτρεπτο χασομέρι».⁹⁵ Ο δυτικός

⁹¹ Βλ. David S. Landes, *Γρανάζια του χρόνου. Τα ρολόγια και η δημιουργία του σύγχρονου κόσμου*, μτφρ. Λύο Καλοβυρνάς, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 2012, σ. 33-5 38-47. Για την πορεία διάχυσης του μηχανικού ρολογιού και των πρακτικών μέτρησης του χρόνου στην καθ' ημάς νοτιοανατολική Ευρώπη βλ. Ανδρέας Λυμπεράτος, «Χρόνος και μηχανικά μέσα μέτρησής του στη Νοτιοανατολική Ευρώπη: μελετώντας τις τοπικές εκφάνσεις μιας παγκόσμιας ιστορίας», στο: *Τεχνολογία και Κοινωνία στην Ελλάδα. Μελέτες από την Ιστορία της Τεχνολογίας και τις Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας*, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2015, σ. 25-54.

⁹² Βλ. Ε.Π. Τόμσον, *Χρόνος, εργασιακή πειθαρχία και βιομηχανικός καπιταλισμός*, μτφρ. Βασίλης Τομανάς, Αθήνα: Νησίδες, χ.χ. [1994], (α' έκδ. 1983), σ. 40-51, 56-63.

⁹³ Βλ. A. Giddens, *Οι συνέπειες της νεωτερικότητας*, μτφρ. Γιώργος Μερτίκας, Αθήνα: Κριτική, 2014, σ. 47-52.

⁹⁴ Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα «εκκένωσης» χώρου αποτελεί η φανταστική σύλληψη ενός εθνικού χώρου, ο οποίος μάλιστα είναι πιθανό να μην περιορίζεται καν στα πολιτικά του σύνορα, όπως υποδεικνύει η σύλληψη της ελληνικής Ομογένειας.

⁹⁵ G. Simmel, *Πόλη και Ψυχή*, μτφρ. Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, Αθήνα: Έρασμος, 2009, σ. 26.

περιγηγιτισμός –ακόμη περισσότερο οι εξερευνήσεις– τροφοδοτήθηκαν από και τροφοδότησαν εξίσου αυτήν τη νεωτερική αντίληψη του χώρου που εμπεριείχε τους «απομακρυσμένους τόπους».⁹⁶

Η πεποίθηση του Γαλιλαίου για έναν «χώρο άπειρο και άπειρα ανοιχτό» ίσως είναι εν τέλει η πιο αιρετική στιγμή του: Από τον 17ο αιώνα προσκαλεί την ανθρώπινη νόηση να αποκτήσει συνειδητότητα της πολυσημίας και της δυναμικότητας του χώρου. Χώρος–τόπος–μέρος–τοποθεσία–τοπίο είναι λίγες αλλά ταυτόχρονα οι πιο κοινές έννοιες που μεταχειριζόμαστε στον καθημερινό μας λόγο για να αποδώσουμε κάθε φορά την ταιριαστή στα συμφραζόμενα απόχρωση της περιγραφής των «πού;» ή «τι;», «από πού;», «προς τα πού;». Τα πολλαπλά νοήματα που εντάσσονται κάτω από την ομπρέλα του σημαινόμενου «χώρος» σε γλωσσικό και μόνο επίπεδο υποδεικνύουν ακριβώς ότι ο χώρος ως σύλληψη δεν είναι μονοδιάστατος και γραμμικός, μια αμετάβλητη σταθερά.

Την παραγωγική δύναμη του χώρου φέρνει στο προσκήνιο ο Henri Lefebvre με το εμβληματικό του έργο *La Production de l'espace* (1974). Σύμφωνα με αυτόν, «ο (κοινωνικός) χώρος είναι ένα κοινωνικό προϊόν»:⁹⁷ Υπό την προϋπόθεση αυτή, ο χώρος βρίσκεται σε διαλεκτική σχέση με την κοινωνία· όχι ως αυτόνομη οντότητα, αλλά ως χωρικοποιημένοι κοινωνικοοικονομικοί μετασχηματισμοί.⁹⁸

Η αντίληψη του H. Lefebvre για έναν χώρο που ενεργεί, που δεν αποτελεί παθητική αντανάκλαση των κοινωνικοοικονομικών σχέσεων (όπως συμβαίνει στη στρουκτουραλιστική μαρξιστική Γεωγραφία)⁹⁹ αποτέλεσε ουσιαστικά τον πρόδρομο του αγγλοσαξονικού κριτικού-ριζοσπαστικού παραδείγματος στη Γεωγραφία από τα μέσα της δεκαετίας του 1980.¹⁰⁰ Τα έργα-ορόσημα αυτής της στροφής ανήκουν στους John Allen, David Harvey και Doreen Massey. Ο J. Allen συνοψίζει αυτήν τη νέα πρόσληψη του χώρου και

⁹⁶ Βλ. A. Giddens, ό.π., σ. 50.

⁹⁷ H. Lefebvre, *La production de l'espace*, Παρίσι: Editions Anthropos/ Editions Economica, 1999, σ. 26.

⁹⁸ Βλ. Η. Κουρλιούρος, *Διαδρομές στις Θεωρίες του Χώρου. Οικονομική γεωγραφία της παραγωγικής αναδιάρθρωσης και της άνισης ανάπτυξης*, Αθήνα: Προπομπός, 2011, σ. 70-1.

⁹⁹ Ό.π., σ. 63-6.

¹⁰⁰ Ό.π., σ. 67-74.

των χωρικών φαινομένων ως καταρχήν κοινωνικής διαδικασίας: «Οι χωρικές κατανομές και η γεωγραφική διαφοροποίηση μπορεί να είναι το αποτέλεσμα κοινωνικών διαδικασιών, αλλά επηρεάζουν επίσης τον τρόπο με τον οποίο οι διαδικασίες αυτές λειτουργούν. Το χωρικό δεν είναι μόνο ένα αποτέλεσμα, είναι επίσης μέρος της εξήγησης των διαδικασιών αυτών. Δεν είναι σημαντικό μόνο να αναγνωρίζουν οι Γεωγράφοι τα κοινωνικά αίτια των χωρικών διαμορφώσεων που μελετούν. Είναι επίσης σημαντικό οι άλλοι κοινωνικοί επιστήμονες να λαμβάνουν υπόψη τους το γεγονός ότι οι διαδικασίες που μελετούν συγκροτούνται, αναπαράγονται και μεταβάλλονται με τρόπους που αναγκαία αφορούν την απόσταση, την κίνηση και τη χωρική διαφοροποίηση».¹⁰¹

Δεν υποστηρίζεται πως οι χωρικές δομές φέρουν εγγενώς τη δύναμη του κοινωνικοοικονομικού μετασχηματισμού, μιας και κάτι τέτοιο θα οδηγούσε, όπως παρατηρεί ο Η. Κουρλιούρος, στο «χωρικό φετιχισμό» και στον «περιβαλλοντικό ντετερμινισμό».¹⁰² Εντούτοις, όταν αναφερόμαστε σε έναν ορατό και δομημένο χώρο, προσδιορισμένο εδαφικά, κοινωνικά και νοηματικά, δεν θα πρέπει να αγνοούμε την αυτοδυναμία του χώρου αυτού, την επενέργειά του στα μέλη εντός του.

Ο χώρος για τον κάτοικό του ή τον επισκέπτη του αποτελεί καταρχήν μια χωρική εμπειρία. Η φαινομενολογική προσέγγιση του τοπίου που προτείνει ο Ch. Tilley συνίσταται στην κατανόηση του κόσμου έτσι όπως έχει βιωθεί από το υποκείμενο. Η εμπειρία αυτή του υποκειμένου προσδιορίζεται από τη σχέση ανάμεσα στο «Είναι» του και το «Εν-τω-κόσμω-Είναι» του [Being-in-the-world]. Ο συγκεκρισμός ανάμεσα σε αυτά τα δύο «είναι» συμβαίνει μέσω της προσλαμβάνουσας αισθητηριακής εμπειρίας (του αγγίγματος, της ακοής, της όρασης, της κίνησης, κ.ο.κ.).¹⁰³ Πράγματι, δεν έχουμε αντίληψη του χώρου και ακόμη περισσότερο ενός συγκεκριμένου τόπου αν δεν τον βιώσουμε. Η σχέση αισθήσεων και πρόσληψης του χώρου γίνεται εμφανής, όπως θα δούμε σε επόμενο κεφάλαιο πιο αναλυτικά, όταν ο ήχος –ειδικά στις περιπτώσεις που η ορατότητα καθίσταται αδύνατη– λειτουργεί ως μέσο αναγνώρισης ή αντίληψης

¹⁰¹ Παρατίθεται στο: Η. Κουρλιούρος, ό.π., σ. 68.

¹⁰² Ό.π., σ. 70.

¹⁰³ Βλ. Ch. Tilley, *A Phenomenology of Landscape. Places, Paths and Monuments (Explorations in Anthropology)*, Οξφόρδη: Berg, 1994, σ. 11-2.

ενός τόπου, τότε το αισθητηριακό λειτουργεί ως μέσο «εν-τόπισης», ο ήχος παράγει τόπο, όπως και αντίστροφα, ο τόπος μπορεί να παράγει ήχο.¹⁰⁴

Σίγουρα δεν υπάρχει η δυνατότητα ελέγχου και κατανόησης των ευρημάτων και της μεθοδολογίας της γνωσιακής νευροεπιστήμης. Ταυτόχρονα όμως, όταν θίγονται ζητήματα, όπως οι αισθήσεις και παρακάτω η μνήμη, δεν γίνεται να αγνοηθεί εντελώς η νευροφυσιολογία τους. Σύμφωνα με τον E. Kandel, οι έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί στον ιππόκαμπο από τη δεκαετία του 1970 μέχρι σήμερα συμφωνούν στο ότι ο χώρος γίνεται αντιληπτός μέσα από ένα σύνολο πληροφοριών που μας διοχετεύουν οι αισθήσεις μας, οι οποίες συντίθεται και απομνημονεύονται ως ένας χωρικός χάρτης στον ιππόκαμπο.^{105,106} Για αυτό το λόγο, ο «χώρος» στη νευροεπιστήμη αντιμετωπίζεται ως «η πιο σύνθετη από τις αισθητικές αναπαραστάσεις», που δεν είναι δυνατό να αναλυθεί από ένα εξειδικευμένο αισθητήριο όργανο.¹⁰⁷ Ένας από τους λόγους που οι ιστορικοί αντιμετωπίζουν με δυσπιστία τις αισθήσεις και τη μνήμη είναι και η άυλη υπόστασή τους. Οι αισθήσεις όμως δημιουργούνται από την υλικότητα του κόσμου, «είναι ο τρόπος της υλικότητας να παράγει ανάμνηση και λησμονιά».¹⁰⁸

Μελετώντας λοιπόν τη γεωγραφία του ελληνικού χώρου στον 19^ο αιώνα μέσα από τις ηχητικές προσλαμβάνουσες των Ευρωπαίων περιηγητών προκύπτει μια σειρά ηχοτοπίων. Ο M. Schafer χαρακτηρίζει τα ηχοτοπία της νεωτερικότητας, αυτά των μεγαλουπόλεων, ως ηχοτοπία χαμηλής πιστότητας [low-fi soundscapes], καθώς η πολλαπλότητα των ήχων συγχέει και τα μεμονωμένα ηχητικά σήματα εκφυλίζονται. Τα δε προ-νεωτερικά ή αλλιώς προ-

¹⁰⁴ Βλ. Γ. Χαμηλάκης, ό.π., σ. 115.

¹⁰⁵ Βλ. E. Kandel, ό.π, σ. 295-6, 322-3.

¹⁰⁶ Έχει ενδιαφέρον να δούμε το ψυχολογικό πείραμα που πραγματοποιήθηκε το 1998 από τους Matthew Botvinick και Jonathan Cohen στο Πανεπιστήμιο του Pittsburgh στην Πενσυλβάνια και έμεινε γνωστό στη σχετική βιβλιογραφία ως «Rubber hand illusion». Είναι ένα εναργές παράδειγμα του πώς η χωρική αντίληψή μας διαμορφώνεται μέσα από μια σύνθετη συνεργασία των αισθήσεων. Βλ. newscientist.com/article/dn16809-body-illusions-rubber-hand-illusion/», τελευταία επίσκεψη: 10 Σεπ. 2017.

¹⁰⁷ Βλ. E. Kandel, ό.π., σ. 313, 322.

¹⁰⁸ Γ. Χαμηλάκης, ό.π., σ. 25.

αστικά ηχοτοπία [rural soundscapes]** χαρακτηρίζει ως ηχοτοπία υψηλής πιστότητας [hi-fi soundscapes]. Πρόκειται για ηχοτοπία των οποίων οι ήχοι είναι ευκρινείς εξαιτίας της απουσίας ή του χαμηλού βαθμού ηχορύπανσης. Σε αυτή τη λογική, η ύπαιθρος προσφέρει ηχοτοπία υψηλής πιστότητας σε σχέση με την πόλη, η νύχτα σε σχέση με αυτά της ημέρας κ.ο.κ..¹⁰⁹ Οι δυϊσμοί επανέρχονται δυναμικά από τον Schafer αντικαθιστώντας την ηγεμονική θέση της όρασης με την ακοή και ο χρόνος μοιάζει να χωρικοποιείται στην πόλη και στον αγρό, ενώ ο χώρος να ιστορικοποιείται σε ένα ακίνητο φόντο δράσης.¹¹⁰ Το δε ηχοτοπίο υποστασιοποιείται απολύτως λαμβάνοντας οντολογικό περιεχόμενο.¹¹¹ Ο ήχος δηλαδή παίρνει μια τέτοια πρωτεύουσα θέση ώστε υποσκελίζει την υπόσταση, τη δυναμικότητα και την επενέργεια του χωροχρόνου στο ηχοτοπίο και ταυτοχρόνως τον ενσωματώνει σχεδόν ως μία αδιακύμαντη συνιστώσα.

Σε κριτική τοποθέτηση έναντι αυτών των θεωρήσεων, στην εργασία αυτή θα προσπαθήσουμε να αποφύγουμε τα δυϊστικά σχήματα και τις κατηγοριοποιήσεις. Άλλωστε, όπως θα φανεί, ανθρωπογενείς, γεωφυσικοί και βιολογικοί ήχοι στην πράξη βρίσκονται σε διαπλοκή επενδύοντας με νόημα το χώρο. Χαρακτηριστική η περιγραφή του Γερμανού περιηγητή K. Krumbacher στα 1884 για το ακατοίκητο πλέον νησί του Αργοσαρωνικού, Αγ. Γεώργιο, που λειτούργησε ως λοιμοκαθαρτήριο το β' μισό του 19^{ου} αιώνα:¹¹² «Αυτό που

** Κρίθηκε ορθότερη η απόδοση στα ελληνικά του όρου «rural soundscape» ως *προ-αστικό ηχοτοπίο*. Πιο ακριβείς μεταφράσεις του όρου, όπως «αγροτικό ηχοτοπίο» ή «ηχοτοπίο της υπαίθρου», απορρίφθηκαν ως ελλιπείς. Με τον όρο αυτό ο Schafer δεν εννοεί το ηχοτοπίο της εξοχικής φύσης ή το ηχοτοπίο της αγροτικής ενασχόλησης αλλά αναφέρεται στο ηχοτοπίο της προ-νεωτερικής πόλης.

¹⁰⁹ Βλ. R.M. Schafer, ό.π., σ. 43, 70.

¹¹⁰ Βλ. S. Feld, "Waterfalls of Songs. An Acoustemology of Place Resounding in Bosavi, Papua New Guinea", στο: *Senses of Place*, επιμ. H.M. Basso – S. Feld, Νέο Μεξικό: School of American Research Press, σ. 97-8.

¹¹¹ Βλ. S. Helmreich, "Listening against Soundscapes", *Anthropology News*, vol. 51, n. 9, 2010, σ. 10 & J. Sterne, "Sonic Imaginations", στο: *The Sound Studies Reader*, Λονδίνο/ Νέα Υόρκη: Routledge, 2012, σ. 7-8.

¹¹² Ο Γερμανός Karl Krumbacher (1856-1909) πραγματοποίησε την περιήγησή του από τον Οκτώβριο του 1884 μέχρι το Μάιο του 1885 με υποτροφία του οίκου Wittelsbacher. Αφιερώνει μάλιστα το βιβλίο του στον Λουδοβίκο Α' της Βαυαρίας. Ίδρυσε την πρώτη έδρα σε γερμανικό

εντυπωσιάζει ιδιαίτερα τον εξοικειωμένο στη θέα του γερμανικού τοπίου, είναι η απόλυτη ηρεμία, τόσο κατά την ημέρα, όσο ιδιαίτερα τα βράδια· δεν ακούγονται τα κουδούνια των κοπαδιών, ούτε η φλογέρα του τσοπάνη, ούτε κάποιο πουλί. Μοναδική διακοπή αραιά και πού προκαλούσαν τα βράδια οι νότες του ελληνικού ύμνου, που ηχούσαν από τη μεριά των ναυπηγείων».¹¹³

Ο χώρος βιώνεται σε καθεστώς μετάβασης όπου προνεωτερικές και νεωτερικές ηχητικές πρακτικές συνυπάρχουν, βρίσκονται σε διαλεκτική σχέση μεταξύ τους. Και στις δύο περιπτώσεις ο παραγόμενος από το χώρο ήχος μπορεί να σημασιοδοτηθεί με τέτοιο τρόπο ώστε να δημιουργήσει τη νοσταλγία ή την αποστροφή και το φόβο στους ακροατές-περιηγητές. Τα ηχοτοπία μας εισάγουν σε μια διαφορετική προσέγγιση του χώρου μέσα από την αισθητηριακή τροπικότητα της ακοής. Μένει να δούμε ποιοι είναι οι χωρικοί συσχετισμοί που αναδεικνύονται με αυτόν τον τρόπο, πώς βιώθηκε αυτός ο χώρος και όχι πώς αναπαρίσταται.

2.1. Η ηχητική πρόσληψη της φύσης

Όσον αφορά τα περιηγητικά κείμενα του 19^{ου} αιώνα το φυσικό τοπίο εκλαμβάνεται σχεδόν ως ενιαίο και η φύση αντιμετωπίζεται ως μια οικουμενική συνθήκη. Δεν θα λείψουν περιπτώσεις που το μεσογειακό νησιώτικο τοπίο θα παραλληλιστεί ακόμα και με το φυσικό τοπίο χωρών της βόρειας και κεντρικής

πανεπιστήμιο (Πανεπιστήμιο Μονάχου) Μεσαιωνικής και Νεότερης Ελληνικής Φιλολογίας. Στα φοιτητικά του χρόνια απέκτησε φιλίες με τους Νικ. Πολίτη, Ι. Βαλαωρίτη, Ν. Δόσιο, Ευγ. Ζωμαρίδη, Αν. Μάλτο, Γ. Ιακωβίδη, Αρ. Προβελέγγιο, Γ. Σωτηριάδη, Χρ. Τσουντα, Δημ. Φίλιο κ.ά.. Είναι υποστηρικτής της δημοτικής γλώσσας και εκκινεί το ταξίδι του από φιλολογικό και αρχαιολογικό ενδιαφέρον. Κύριοι τόποι περιήγησης: Κέρκυρα, Αθήνα, Πειραιάς, Δωδεκάνησα, Σμύρνη, Έφεσος, Αϊδίνιο, Σύρος, Χίος, Λέσβος, Κωνσταντινούπολη. Για την εξοικονόμηση χώρου και την αποφυγή μιας κουραστικής επανάληψης σημειώνεται πως στις παραπομπές που παρατίθενται κάποιες βασικές πληροφορίες για τους περιηγητές διαμορφώθηκαν από την ανάγνωση των πρωτότυπων έργων τους και αντλήθηκαν από την ενημερωμένη ιστοσελίδα Travelogues του ιδρύματος Αικ. Λασκαρίδη. Βλ. <<http://el.travelogues.gr/>>, τελευταία επίσκεψη: 10 Σεπ. 2017.

¹¹³ Κ. Krumbacher, *Ελληνικό Ταξίδι – Φύλλα από το ημερολόγιο ενός ταξιδιού στην Ελλάδα και στην Τουρκία*, μτφρ. – εισ. – σχόλια Γιώργος Θανόπουλος, Αθήνα: Ιστορήτης, 1994, σ. 100.

Ευρώπης. Ο Κ. Krumbacher περιγράφοντας το φυσικό τοπίο της Χίου θα το παραλληλίσει με την εντύπωση που αφήνει «το χαριτωμένο τοπίο μιας λίμνης στην Ελβετία»: «Το λάλημα των πετεινών και ο ήχος της πρωινής καμπάνας καθιστούν την εντύπωση αυτή ακόμη πιο ισχυρή. Αλλά τι θα ήταν χαρακτηριστικότερο για ένα εξοχικό πρωινό τοπίο από αυτούς τους δύο ήχους!». ¹¹⁴ Ενώ το γεωφυσικό ηχοτοπίο της Σάμου θα του θυμίσει τις Σκανδιναβικές χώρες: «Ιδιαίτερα μελαγχολικά σε προδιαθέτει το δωμάτιο στη διάρκεια της νύχτας, όταν ο μανιασμένος βοριάς τραντάζει τα ασταθή παράθυρα. [...] όταν [...] προσπαθούσα τότε τότε να πάρω μια ανάσα από την εργασία και να ζεσταθώ με το κάπνισμα σαμιώτικου ταμπάκου, ενώ έξω ούρλιαζε ο θυελλώδης άνεμος, πίστευα ότι είχα νοερά μεταφερθεί σ' ένα ξεπεσμένο, φρικαλέο, ορεινό κάστρο της Σκανδιναβίας». ¹¹⁵ Τέτοια παραδείγματα δεν θα πρέπει να ξενίζουν ιδιαίτερα, καθώς εντάσσονται στην προσπάθεια των περιηγητών να «μεταφράσουν» τις αισθητηριακές εμπειρίες τους που προέκυψαν από τόπους που πιθανώς δεν είχε επισκεφθεί το αναγνωστικό κοινό τους.

Οι περιγραφές των ήχων της φύσης δεν οργανώνονται ακολουθώντας κάποια γεωγραφική κατηγοριοποίηση, όπως νησιωτικό/ ηπειρωτικό γεωφυσικό περιβάλλον. Η ροή του νερού, ο άνεμος, τα καιρικά φαινόμενα είναι παρόντα στην περιγραφή των διαδρομών χωρίς να σημειώνεται κάποια διαφοροποίηση ως προς το γεωμορφολογικό χαρακτήρα του τόπου. Η σταθερή επισήμανση που γίνεται αφορά το υψόμετρο, δηλαδή τις ορεινές και πεδινές περιοχές ενός τόπου είτε πρόκειται για νησί είτε για την ηπειρωτική χώρα. Η φύση συνοδεύει την περιήγηση αλλά καταγράφεται μόνο όταν επηρεάζει το ρου της ή την ψυχολογική κατάσταση του περιηγητή-αφηγητή.

Αν και θα περίμενε κανείς το αντίθετο, οι αναφορές των περιηγητών του 19^{ου} αιώνα στη φύση είναι λιγότερες αριθμητικά από αυτές που γίνονται σε ανθρωπογενείς ήχους. Υπάρχουν εξαιρέσεις, όπως το έργο του F. Pouqueville, ¹¹⁶ όπου αναδεικνύεται με σαφή διαφορά στη συχνότητα το φυσικό

¹¹⁴ Ό.π., σ. 319.

¹¹⁵ Ό.π., σ. 241.

¹¹⁶ Ο François Charles Hugues Laurent Pouqueville (1770-1838) πραγματοποίησε ιερατικές σπουδές και παρότι χειροτονήθηκε διάκονος εγκατέλειψε τη θέση αυτή για να γίνει γιατρός. Ως

τοπίο.¹¹⁷ Κατά κανόνα όμως, η καταγραφή των ήχων φαίνεται να ενδιαφέρει περισσότερο όταν είναι ανθρωποκεντρική. Ακόμα και στους ρομαντικούς περιηγητές (Chateaubriand, Lamartine, Nerval, Gautier, Flaubert) δεν συναντώνται μνείες στην ομορφιά των ήχων της φύσης, παρά μόνο αναφορές που η λειτουργικότητά τους εξαντλείται στο σημείο που θα επισημάνουν την επενέργειά τους στον εσωτερικό ψυχισμό του ανθρώπου και την απουσία των ανθρωπογενών ήχων. Για παράδειγμα, όταν ο Chateaubriand θα περάσει από την Κορώνη το 1806 θα σημειώσει: «Αλήθεια, ποιους λογισμούς εμπνέει η θέα των έρημων ετούτων ακτών της Ελλάδας, όπου δεν ακούς παρά μόνο το σφύριγμα του βοριά και το φλοίσβο των κυμάτων! Μονάχα κάποιες βροντές κανονιών που από καιρό τραβούσε ο Καπετάν Πασάς πάνω στους βράχους των Μανιατών, κόβαν αυτούς τους πένθιμους ήχους, με ήχους ακόμα πιο πένθιμους».¹¹⁸

Σε ορισμένους περιηγητές υπάρχει ερασιτεχνικό ή επαγγελματικό ενδιαφέρον για τη φύση, όπως η περίπτωση του Βρετανού γιατρού Η.

αξιωματικός του Υγειονομικού έλαβε μέρος το 1798 στην Επιστημονική Αποστολή της Αιγύπτου, που οργανώθηκε από τον Ναπολέοντα. Επιστρέφοντας στην Ευρώπη το Δεκέμβριο του 1798 αιχμαλωτίστηκε, στα ανοιχτά της Καλαβρίας, από πειρατές και εγκαταλείφθηκε μαζί με συμπατριώτες του στο Ναυαρίνο, απ' όπου οδηγήθηκαν στην Τρίπολη της Πελοποννήσου ως αιχμάλωτοι πολέμου των Τούρκων. Ο Rouquerville παρέμεινε στην Πελοπόννησο ως την άνοιξη του 1799 και στη συνέχεια μεταφέρθηκε στο Επταπύργιο της Κωνσταντινούπολης, όπου παρέμεινε φυλακισμένος μαζί με άλλους Γάλλους για είκοσι πέντε μήνες. Μετά την απελευθέρωσή του θα συγγράψει και θα αφιερώσει στον Ναπολέοντα το τρίτομο έργο *Travels in the Morea, Albania and Other Parts of the Ottoman Empire*, παρότι είχε τη δυνατότητα της αυτοψίας μόνο για την Τρίπολη. Ο πιο πιθανός λόγος που κάνει κάτι τέτοιο είναι γιατί το έργο αυτό λειτούργησε ως διαπιστευτήριο προς τον Ναπολέοντα για το διορισμό του Rouquerville ως Γενικού Πρόξενου. Πράγματι, ο F. Rouquerville θα διατελέσει Γενικός Πρόξενος της Γαλλίας στα Γιάννενα και στην Πάτρα (1805-1816) και θα είναι ο βασικός διαμεσολαβητής στις διαπραγματεύσεις του Αλή Πασά με τους Γάλλους.

¹¹⁷ Βλ. Ο. Αυγουστίνου, ό.π., σ. 386-7.

¹¹⁸ Σατωμπριάν, *Οδοιπορικό. Η Ελλάδα του 1806. Από το Παρίσι στην Ιερουσαλήμ*, πρόλογος – μτφρ. Αντρέας Καραντώνης, Αθήνα: Δωδώνη, 1979, σ. 46.

Holland¹¹⁹ για την ορυκτολογία ή του Ελβετού A. Mousson¹²⁰ που επισκέπτεται την Κεφαλλονιά με σκοπό τη μελέτη των ελάτων του όρους Αίνος, η γραφή τους έχει αυστηρή δομή και έναν επιστημονικοφανή χαρακτήρα που δεν αφήνει το περιθώριο παρεκτροπής στον ήχο και περιγραφής του. Για τους περιηγητές, οι περιγραφές των ήχων της φύσης αρμόζουν στην περιήγηση και όχι στις ορθολογικές καταγραφές των επαγγελματικών τους ασχολιών κατά τη διάρκεια της παραμονής τους στον ελλαδικό χώρο.

Η καταγραφή των ήχων της φύσης στα περιηγητικά κείμενα σπανίως δεν συνοδεύεται από ποιοτικούς χαρακτηρισμούς. Έτσι, το γεωφυσικό ηχοτοπίο θα αποτελέσει ένα κράμα εν μέρει από θορύβους και ήχους που προκαλούν το δέος προς τη μανία της φύσης, και εν μέρει, από ευχάριστες σιωπές και ειδυλλιακούς ήχους. Ο Lamartine αντικρύζοντας τον Καβομαλιά το 1832 θα γράψει: «Ακόμα κι ένας αετός θα φοβόταν να χτίσει τη φωλιά του σε τέτοιο μέρος [...] δίχως ένα θάμνο για να προφυλαχτείς από τον άνεμο που ουρλιάζει αδιάκοπα, από το ασίγαστο βουητό της φουρτουνιασμένης θάλασσας [...]».¹²¹ Ο H. Belle θα αποτυπώσει το αίσθημα του δέους που του ενέπνευσαν οι ήχοι του ποταμού Νέδα στην Πελοπόννησο το 1872: «Ύστερα από πολλές ώρες κόπων και συγκινήσεων φτάνουμε στον οικισμό Δρύμα, που δεσπόζει πάνω από τη βαθιά χαράδρα όπου μουγκρίζει το ποτάμι [...] Σε ένα ορισμένο σημείο ο κάθετος βράχος φράζει εντελώς το φαράγγι, δημιουργώντας ένα είδος γιγάντιου υπέρυθρου πάνω σε μια τεράστια χάσκουσα δεξαμενή, μέσα στην οποία καταποντίζεται η Νέδα με τρομαχτικό θόρυβο. Λίγο πιο κάτω, στο βάθος μιας σπηλιάς και μέσα από ένα φυσικό πηγάδι, ακούγεται το υπόκωφο μακρινό

¹¹⁹ Ο Βρετανός γιατρός Henry Holland (1788-1873) ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για την αρχαιολογία και την ορυκτολογία. Το 1840 έγινε προσωπικός γιατρός του πρίγκηπα Αλβέρτου της Βρετανίας και από το 1852 αναλαμβάνει την παρακολούθηση της υγείας της βασίλισσας Βικτωρίας. Χρόνος περιήγησης: 1812-1813. Κύριοι τόποι περιήγησης: Ιθάκη, Λευκάδα, Ήπειρος, Θεσσαλία, Μακεδονία, Αθήνα, Πελοπόννησος. Κατέγραψε τις περιηγήσεις του και τις εξέδωσε στο Λονδίνο το 1815.

¹²⁰ Ο Johann Rudolf Albert Mousson (1805-1890) ήταν γιος του πρώτου καγκελάρου της Ελβετίας, Jean-Marc Mousson. Από το 1855 έως το 1878 διετέλεσε χρέη προέδρου της νεοϊδρυθείσας έδρας της Πειραματικής Φυσικής στο Πολυτεχνείο της Ζυρίχης. Έρχεται στα Επτάνησα το Σεπτέμβριο του 1858 για ολιγοήμερη παραμονή και κύριο σκοπό του την επιστημονική μελέτη των ελάτων του Αίνου. Τόποι περιήγησης: Επτάνησα.

¹²¹ *Τρεις Γάλλοι Ρομαντικοί στην Ελλάδα. Λαμαρτίνος – Νερβάλ – Γκωτιέ*, ό.π., σ. 41.

μουγκρητό, είκοσι μέτρα κάτω από το έδαφος».¹²² Σε αντίστοιχο ύφος, βρίσκεται και η περιγραφή του H. Holland από τα Ιωάννινα: «Πριν το χάραμα [...] είχαμε μια καταιγίδα πιο βίαιη και διαρκή από όσες είχα γνωρίσει ως τότε· το αποτέλεσμα της αντήχησης από τα βουνά, που περιβάλλουν την πόλη, ήταν πέρα από κάθε μέτρο υπέροχο και επιβλητικό».¹²³

Η φύση θα γίνει ενοχλητική και θορυβώδης όταν οι ήχοι της θα προκαλέσουν τη διακοπή του ύπνου. Ο H. Belle κατά την παραμονή του στο χωριό Τρύπη του Μυστρά το 1874, θα καταγράψει μια τέτοια ηχητική εμπειρία: «Ξυπνάω [...] και ακούω ένα θόρυβο δυνατής βροχής πάνω στα κεραμίδια. Προσπάθησα να ξανακοιμηθώ, για να ξεχάσω μέσα στον ύπνο αυτή τη δυσάρεστη αλλαγή του καιρού [...] όταν θυμήθηκα τους μεταξοσκώληκες. Αυτός ο θόρυβος της δυνατής μπόρας προερχόταν από τα σκουλήκια που έτρωγαν κióλας το πρωινό τους».¹²⁴ Ο F.W. Sieber θα επισημάνει το 1817 στα Χανιά πως «ο θόρυβος των κυμάτων που χτυπούσαν στους τοίχους του σπιτιού, ήταν ενοχλητικός, ειδικά τη νύχτα, αλλά σύντομα τον συνηθίσαμε».^{125,126}

Θα υπάρξει ακόμη και μια σειρά ακουστικών εικόνων που θα σημειώνουν τη διάχυση του ήχου. Ο A. Mousson επισημαίνοντας την αίσθηση που δημιουργείται στον αναβάτη που φτάνει την κορυφή του Αίνου λέει πως «Η

¹²² H. Belle, *Ταξίδι στην Ελλάδα 1861-1874*, μτφρ. Λίνα Σταματιάδη, εισ. – σχόλια Γ. Γρυντάκης, μέρος Δ', Αθήνα: Ιστορήτης, 1996, σ. 150-1.

¹²³ H. Holland, *Ταξίδια στα Ιόνια Νησιά, Ήπειρο, Αλβανία (1812-1813)*, μτφρ. Χρ. Ιωαννίδης, πρόλογος – επιμ. Τ. Βουρνάς, Αθήνα: Αφοί Τολίδη, 1989, σ. 116.

¹²⁴ H. Belle, ό.π., μέρος Δ', σ. 42.

¹²⁵ F. W. Sieber, *Ταξιδεύοντας στη νήσο Κρήτη το 1817*, μτφρ. Δ. Μούστρη, εισ. – σχόλια Γ. Γρυντάκης, Αθήνα: Ιστορήτης, 1994, σ. 102.

¹²⁶ Ο Franz Wilhelm Sieber (1789-1844) περιηγήθηκε στην Κρήτη από τον Ιανουάριο του 1817 έως το Νοέμβριο του ίδιου έτους. Αν και παρέλαβε το σχετικό σουλτανικό φερμάνι κατά την άφιξή του ώστε να περιηγηθεί στο νησί, αυτό ήταν ατελές και του δημιούργησε προβλήματα στη διαμονή του. Έτσι, για να αποφύγει τον κίνδυνο εκδίωξης από το νησί παρουσιαζόταν ως ξένος γιατρός που πρόσφερε αφιλοκερδώς τις υπηρεσίες του στον τοπικό πληθυσμό. Αυτός είναι ο λόγος που στο δίτομο έργο του, *Travels in the Island of Crete, in the Year 1817* (Λονδίνο, 1823) καταγράφονται συχνά αρρώστιες και περιστατικά. Ο ίδιος σπούδασε αρχιτεκτονική αλλά εν τέλει στράφηκε στη φυσική ιστορία και ιδιαιτέρως, στη βοτανική. Το βιβλίο του αφιερώνεται στον δούκα Von Kaunitz που το πιο πιθανό είναι πως θα είχε χρηματοδοτήσει το ταξίδι του. Κύριοι τόποι περιήγησης: Χάνδακας, Χανιά, Ρέθυμνο, Λασιθί.

εντύπωση που αποκομίζει ο άνθρωπος συνίσταται [...] στην αίσθηση της σιωπηλής ερημιάς στο μέσο του καθαρού αιθέρα, όπου δεν μπορεί να φθάσει ο ήχος των κυμάτων που σπάνε στην ακρογιαλιά».¹²⁷ Στην Πάτρα ο G. Flaubert θα βιώσει τη θάλασσα, χωρίς να έχει ακόμη οπτική επαφή μαζί της, μέσα από την ακοή και την όσφρηση: «[...] τα χαλίκια κάνουν ένα βαρύ θόρυβο κάτω από τα κουρασμένα πόδια των ζώων μας [...] νιώθεις τη μυρωδιά των σκίνων και τη μυρωδιά της θάλασσας, ο θόρυβός της είναι ανεπαίσθητος».¹²⁸

Ο K. Krumbacher όντας στη Χίο το 1884 θα χαρακτηρίσει θορυβώδη την κοιλάδα του Γιόσωνα για να την αντιπαραβάλει με την γλυκιά ησυχία της κοιλάδας του Ναγού: «Και εδώ κυλά με θόρυβο ένας δυνατός χείμαρρος [...] απουσιάζει η γλύκα και η ησυχία που βρήκαμε στον Ναγό».¹²⁹ Ξανά στο χωριό Τρύπη του Μυστρά, ο H. Belle «καθισμένος στο μπαλκόνι [...] ακούγοντας τις τρίλιες των αηδονιών, το χαρούμενο γουργούρισμα των ρυακιών και πέρα μακριά τον πιο βαρύ ήχο κάποιου καταρράχτη, που έμοιαζε να παίζει μπάσο σε όλη αυτή τη θαυμάσια και μεγαλοπρεπή αρμονία»,¹³⁰ θα αποδώσει στη φύση μια εγγενή μουσικότητα.¹³¹ Περιγράφοντας τη Δωρίδα της Φωκίδας το 1890 ο G. Deschamps θα αναφερθεί στο εύχο της φύσης:¹³² «Το νερό ρέει άφθονο και ιδιότροπο σε μικρά ευέλικτα ρυάκια, που ανακατεύουν το

¹²⁷ A. Mousson, *Κέρκυρα και Κεφαλλονιά. Μια περιήγηση το 1858*, μτφρ. Κλειώ – Θεανώ Φλωράτου, εισ. – σχόλια Θεοδόσης Πυλαρινός, Αθήνα: Ιστορήτης, 1995, σ. 156.

¹²⁸ Γ. Φλωμπέρ, *Το ταξίδι στην Ελλάδα. Δεκέμβριος 1850 – Φεβρουάριος 1851*, πρόλογος Κ. Θ. Δημαράς, μτφρ. Π. Α. Ζάννας, Αθήνα: Ολκός, 1997, σ. 131.

¹²⁹ K. Krumbacher, ό.π., σ. 313.

¹³⁰ H. Belle, ό.π., μέρος Δ', σ. 39.

¹³¹ Ο Henri Belle (1837-;) διετέλεσε τρίτος γραμματέας της Γαλλικής Πρεσβείας στην Αθήνα για τέσσερα χρόνια (1868-72) και έπειτα, για έναν ακόμη χρόνο το 1874, δεύτερος γραμματέας της Γαλλικής Πρεσβείας και πάλι στην Αθήνα. Την περίοδο αυτή θα περιηγηθεί στην Ελλάδα και θα συγγράψει το έργο *Voyage en Grèce – Trois années en Grèce* (Παρίσι, 1881). Κύριοι τόποι περιήγησης: Πάτρα, Επτάνησα, Αττική, Τρίπολη, Κόρινθος, Ναύπλιο, Άργος, Σπάρτη, Ταΰγετος, Μάνη, Καλαμάτα, Κορώνη, Ναβαρίνο, Μεσσήνη, Καρύταινα, Ανδρίτσαινα, Καλάβρυτα κ.ά.

¹³² Ο Gaston Deschamps (1861-1931) διορίστηκε το 1885 στη Γαλλική Σχολή Αθηνών και εργάστηκε για τρία χρόνια ως αρχαιολόγος. Εργάστηκε και ως δημοσιογράφος αντικαθιστώντας τον Anatole France από το 1893 στη στήλη Vie Littéraire της εφημερίδας «Le Temps». Κύριοι τόποι περιήγησης: Αθήνα, Αμοργός, Άμφισσα, Λαμία, Θεσσαλία, Βόλος.

μουρμουρητό τους ανάμεσα στα αμπέλια και τις ανθισμένες κληματίδες. Μετά τις ζεστές ώρες, ξεκουραζόμαστε στις όχθες μικρών ποταμών που κυλούν ολοταχώς στα χαλίκια της κοίτης τους και ψιθυρίζουν. Ο δροσερός αυτός παφλασμός είναι γλυκός στο αυτί».¹³³

Το εξελικτικό μοντέλο θα εφαρμοστεί ακόμη και στην έννοια του χώρου. Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα οι Γερμανοί γεωγράφοι Rober Grandmann και Otto Schluter θα υποστηρίξουν πως το τοπίο της Κεντρικής Ευρώπης διέγραψε μια προοδευτική πορεία από το φυσικό, δασώδες τοπίο για να καταλήξει στο σύγχρονο πολιτισμικό τοπίο που χαρακτηρίζεται από την ανθρώπινη δραστηριότητα.¹³⁴ Ο H. Belle περιδιαβαίνοντας το 1872 το όρος Ερύμανθο στην Πελοπόννησο θα ταυτίσει το φυσικό τοπίο με την απουσία ήχου και την ακινησία εξομολογούμενος ουσιαστικά πως η είσοδος του στον πολιτισμό θα επιτευχθεί με την έξοδό του από αυτό το τοπίο: «Η ανία και η αδιαφορία μας πλημμύριζαν μέσα σ' αυτά τα αιωνίως έρημα και σιωπηλά τοπία [...] Λαχταρούσαμε να ξαναδούμε θάλασσα, το μεγάλο υδάτινο δρόμο που θα μας πήγαινε πίσω στον πολιτισμό».¹³⁵

Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες είναι οι αναφορές στο φυσικό περιβάλλον ως καθοριστικό παράγοντα σχηματισμού του εθνικού χαρακτήρα,¹³⁶ οι οποίες αναπτύσσονται στη βάση ενός περιβαλλοντικού ντετερμινισμού. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, είναι η σύνδεση του φυσικού περιβάλλοντος (και ιδιαιτέρως των βουνών) της Ηπείρου και της Κρήτης με τη διαμόρφωση του θαρραλέου και ανυπότακτου πνεύματος των κατοίκων.¹³⁷ Ο F. Rouquerville θα μας προσφέρει ένα τέτοιο παράδειγμα: «Η μουσική των Ελλήνων της Ηπείρου,

¹³³ G. Deschamps, ό.π., σ. 284.

¹³⁴ Βλ. Γ. Κρητικός, *Έθνος και χώρος. Προσεγγίσεις στην ιστορική γεωγραφία της σύγχρονης Ευρώπης*, ό.π., σ. 123

¹³⁵ H. Belle, ό.π., μέρος Δ', σ. 183.

¹³⁶ Οι συνδέσεις αυτές μεταξύ του φυσικού περιβάλλοντος (γεωγραφία, κλίμα) και της ανάπτυξης των εθνικών χαρακτηριστικών δεν συνιστούν νεωτερισμό του 19^{ου} αιώνα. Ήδη από την Αναγέννηση ανευρίσκονται στα περιηγητικά κείμενα τέτοιες αναλογίες που ανάγονται μάλιστα στους αρχαίους συγγραφείς (Ηρόδοτος, Ιπποκράτης, Αριστοτέλης κ.ά.). Βλ. αναλυτικά Π. Ματάλας, *Σπάρτη: Η ιστορία ενός τοπίου και το τοπίο της Ιστορίας*, δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας – Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο, 2009, σ. 253-61.

¹³⁷ Γ. Κρητικός, *Έθνος και χώρος. Προσεγγίσεις στην ιστορική γεωγραφία της σύγχρονης Ευρώπης*, ό.π., σ. 172-3.

των περήφανων Αλβανών, έχει ολότελα διαφορετικό χαρακτήρα. Είναι άγρια και βάρβαρη σαν το λαό που την τραγουδάει και μπορούμε να πούμε πως εκφράζει τον πόλεμο και τη σφαγή. Μοιάζει καμωμένη για να επαναλαμβάνεται από την ηχώ των σπηλαίων ή των τρομερών βουνών, όπου κατοικούν».¹³⁸

Οι ήχοι της φύσης χρησιμοποιούνται πολύ συχνά από τους περιηγητές για να «μεταδώσουν» –μέσω μεταφοράς– την εντύπωση ανθρωπογενών ήχων. Η I. Armstrong,¹³⁹ για παράδειγμα, θα περιγράψει την ομιλία ενός γέρου ιερέα στα Μετέωρα το 1892 ως εξής: «Η πλούσια μελωδία της γλώσσας, καθώς κυλά από το στόμα του γλυκόλαλου Έλληνα, μοιάζει με το μακρινό κέλαρυσμα νερού ή με τον αυλό του εκκλησιαστικού οργάνου που μιμείται την ανθρώπινη φωνή».¹⁴⁰ Για τον Lamartine η ανθρώπινη δραστηριότητα θα παρομοιαστεί με τους ήχους ενός πολύβουου μελισσιού, όταν θα επισκεφτεί την Αθήνα το 1832: «Τι θα έβλεπε όμως από εδώ ο Πλάτωνας, όταν η Αθήνα, ζωντανή και στολισμένη με μύριους μικρότερους ναούς, βούιζε στα πόδια σαν μελίσσι που ξεχειλίζει».¹⁴¹ Ο F. Rouquerville βρισκόμενος στην Πελοπόννησο για να περιγράψει τους ήχους των πουλιών του Δεκεμβρίου θα γράψει πως «ακούγονται οι βραχνές και διαπεραστικές φωνές τους, που μοιάζουν με το βουητό των κυμάτων».¹⁴² Τέτοιου είδους παρομοιώσεις σίγουρα έχουν να κάνουν με τη λογοτεχνικότητα των περιηγητικών κειμένων. Ταυτόχρονα όμως σημειώνουν την οικειότητα των συγγραφέων τους και του αναγνωστικού κοινού τους με τους παραγόμενους από τη φύση ήχους και όχι, για παράδειγμα, με παρομοιώσεις που σχετίζονται με τη μηχανή και τον τεχνολογικό ήχο.

Ελλείπει των αναλυτικών οδηγών-χαρτών, του οργανωμένου οδικού δικτύου και των επιστημονικών μετεωρολογικών προβλέψεων που απολαμβάνουμε σήμερα, οι βιολογικοί και γεωφυσικοί ήχοι αποκτούν ιδιαίτερη

¹³⁸ Φ. Πουκεβίλ, *Ταξίδι στο Μοριά*, μτφρ. Όλγα Ρομπάκη – Ελένη Γαρίδη, πρόλογος – σχόλια Τ. Βουρνάς, Αθήνα: Αφοί Τολίδη, 1980, σ. 254.

¹³⁹ Η Isabel J. Armstrong ταξιδεύει ασυνόδευτη με τη φίλη της Edith Payne στην Ελλάδα το 1892. Εξέδωσε σε βιβλίο την περιήγησή της αυτή με τίτλο *Two roving Englishwomen in Greece* (Λονδίνο, 1893). Κύριοι τόποι περιήγησης: Αττική, Πελοπόννησος.

¹⁴⁰ *Στη χώρα του φεγγαριού. Βρετανίδες περιηγήτριες στην Ελλάδα (1718-1932)*, Β. Κολοκοτρώνη – Ε. Μήτση (επιμ.), μτφρ. Σοφία Αυγερινού, Αθήνα: Εστία, 2005, σ. 241.

¹⁴¹ *Τρεις Γάλλοι Ρομαντικοί στην Ελλάδα. Λαμαρτίνος – Νερβάλ – Γκωτιέ*, ό.π., σ. 70.

¹⁴² Φ. Πουκεβίλ, ό.π., σ. 322.

σημασία όταν λειτουργούν ως ηχητικά ίχνη για την πρόβλεψη και τον προγραμματισμό της μετακίνησης ή τον προσανατολισμό. Ο G. Flaubert, για παράδειγμα, θα θεωρήσει σημαντικό να καταγράψει στις ενθυμήσεις του πως έπειτα από πολλές βροχερές μέρες στη Λιβαδειά ο Έλληνας συνοδός του στο ταξίδι θα τον ενημερώσει ότι «αύριο θα κάνει καλό καιρό γιατί άκουσε ένα κοκόρι να λαλεί».¹⁴³ Ο H. Holland θα επισημάνει τον ηχητικό προσανατολισμό, καθώς περιηγείται στη Β. Ήπειρο το 1813: «η πεδιάδα απλώνονταν μπροστά μου σαν κάποια ομιχλώδης έκταση – στο βάθος ακουγόταν ο μουντός παφλασμός των κυμάτων [...] Φθάσαμε στο μοναστήρι στις δέκα η ώρα, οδηγημένοι περισσότερο από τα γαυγίσματα των Αλβανικών σκυλιών, παρά από κάποιο μονοπάτι».¹⁴⁴

Αξιοσημείωτο είναι επίσης, ότι οι ήχοι βιολογικής και γεωφυσικής προέλευσης είναι οι μόνοι που αναδεικνύονται για να μεταφέρουν τη χωρική εμπειρία των περιηγητών από κατοικημένους χώρους που έχουν υποστεί φυσική ή ανθρώπινη καταστροφή. Τρεις μήνες μετά τη Σφαγή της Χίου το 1822 ο Άγγλος ιερέας της βρετανικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη, R. Walsh,¹⁴⁵ θα περιηγηθεί στο νησί και θα καταγράψει την εμπειρία του: «Δεν ακούσαμε ούτε ένα κελιάδισμα ούτε άλλον ήχο. Τίποτα. Μονάχα το αλύχτημα ενός μοναχικού σκύλου, λες και ούρλιαζε πάνω στο κουφάρι του αφεντικού του».¹⁴⁶ Κατά την επίσκεψη του στη Νέα Μονή της Χίου το 1885, ο K. Krumbacher σχολιάζει την εικόνα καταστροφής της Μονής μετά το 1822 και το σεισμό της 3^{ης} Απριλίου του 1881: «Γύρω μας κυριαρχεί μια ιδιότυπη ησυχία και πλήρης εγκατάλειψη· εκτός από μια μαύρη γάτα που νιαουρίζει σ' ένα

¹⁴³ Γ. Φλωμπέρ, ό.π., σ. 49.

¹⁴⁴ H. Holland, *Ταξίδια στα Ιόνια Νησιά, Ήπειρο, Αλβανία (1812-1813)*, ό.π., σ. 300.

¹⁴⁵ Ο Robert Walsh (1772-1852) ήταν Βρετανός ιερέας της βρετανικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη. Έφτασε το 1821 στον Πειραιά μαζί με την ακολουθία του νέου πρεσβευτή της Αγγλίας στην Κωνσταντινούπολη, λόρδου Strangford. Το 1828 κυκλοφόρησε στην Αγγλία το χρονικό του ταξιδιού του στην Κωνσταντινούπολη και της επιστροφής του στην Αγγλία με τίτλο *Narrative of a Journey from Constantinople to England*. Βλ. Κ. Σιμόπουλος, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21: απομνημονεύματα, χρονικά, ημερολόγια, υπομνήματα...*, 1821-1822, τ. I, Αθήνα, Στάχυ, ⁵1999, σ. 115.

¹⁴⁶ Κ. Σιμόπουλος, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21: απομνημονεύματα, χρονικά, ημερολόγια, υπομνήματα...*, 1822-1823, τ. II, Αθήνα, Στάχυ, ⁴1999, σ. 144.

κοίλωμα του τοίχου [...] δεν μπορούμε να ανακαλύψουμε άλλη ζωντανή ύπαρξη».¹⁴⁷ Σε αυτές τις περιπτώσεις, η χωρική εμπειρία εντείνεται και η απουσία των ανθρωπογενών ήχων βιώνεται ως διάρρηξη του ηχοτοπίου ενός συγκεκριμένου τόπου.

Υπάρχει ακόμη και η περίπτωση που οι ήχοι βιολογικής προέλευσης αναφέρονται για να τονίσουν την απουσία του συνόλου των ανθρωπογενών ήχων, δηλαδή των ήχων όχι μόνο της ανθρώπινης φωνητικής παρουσίας αλλά και της ανθρώπινης δραστηριότητας. Ο Chateaubriand καταγράφει το 1806 την εντύπωση που αποκόμισε από τον Πειραιά: «Κάναμε το γύρο μιας έρημης παραλίας· είδαμε μπροστά μας τρία λιμάνια, κι όμως και στα τρία αυτά λιμάνια, μήτε μια βαρκούλα δεν είδαμε. Μόνο ερείπια, βράχια και θάλασσα. Κανένας θόρυβος, πάρεξ οι κραυγές των γλάρων και το μурμουρίσμα των κυμάτων που σπάζαν στον τάφο του Θεμιστοκλή – αιώνιο θρηνολόγημα στη σιωπηλή εκείνη ερημιά».¹⁴⁸ Εδώ, η πρόταξη ενός ήχου βιολογικής προέλευσης θα εξυπηρετήσει για να δηλώσει την οικονομική και πολιτισμική παρακμή ενός τόπου. Η σιωπή λαμβάνει αρνητικό πρόσημο και μαζί θα εντείνει την εικόνα παρακμής.

Τέλος, υπάρχουν δύο ηχητικά μοτίβα βιολογικής προέλευσης που ανευρίσκονται σταθερά στους περιηγητές. Πρόκειται για το τραγούδι των τζιτζικιών και το γάβγισμα των σκύλων. Οι ήχοι αυτοί απαντώνται εξίσου στο περιβάλλον της φύσης και σε αυτό της πόλης. Το τζιτζίκι με το ηχητικό του σήμα κατατεθέν θα αποτελέσει έναν ήχο σχεδόν εξωτικό ειδικά για τους περιηγητές των βόρειων ευρωπαϊκών χωρών, μιας και τα τζιτζίκια συναντώνται στα εύκρατα μεσογειακά κλίματα. Το τραγούδι των τζιτζικιών θα περιγραφεί ως ένας μονότονος και επαναλαμβανόμενος ήχος. Στο δρόμο που οδηγεί από το βουνό Βόρειο στην Τρίπολη ο Chateaubriand θα επισημάνει πως «σε κάποιους θάμνους [...] ήταν κρεμασμένα τζιτζίκια, που σώπαιναν καθώς πλησιάζαμε· αλλά μόλις προσπερνούσαμε, ξανάρχιζαν το τραγούδι τους. Και δεν άκουες παρά το μονότονο τραγούδι των τζιτζικιών, τον ήχο από τις οπλές των αλόγων μας και τα μοιρολόγια του οδηγού».¹⁴⁹ Στην πεδιάδα της Μαντινείας στην

¹⁴⁷ Κ. Krumbacher, ό.π., σ. 449.

¹⁴⁸ Σατωμπριάν, ό.π., σ. 124-5.

¹⁴⁹ Σατωμπριάν, ό.π., σ. 51.

Αρκαδία ο F. Rouqueville καταγράφει την ηχητική διάσταση του καλοκαιριού: «Μέσα στην κάψα του καλοκαιριού δεν ακούς παρά το μονότονο τραγούδι του τζίτζικα, ενώ τα δάση αντηχούν απ' τα βελάσματα της ελαφίνας».¹⁵⁰

Τα γαβγίσματα των σκύλων δεν αποτελούν με κάποιο τρόπο ορόσημο του ηχοτοπίου της Ελλάδας του 19^{ου} αιώνα. Τα παράπονα για τα γαβγίσματα ήταν διευρυμένα ακόμη και στις πόλεις των ευρωπαϊκών χωρών από τις οποίες εκκινούσαν οι περιηγητές· αυτό όμως δεν εμποδίζει, όπως θα δούμε, τον ιδιαίτερο σχολιασμό τους.¹⁵¹ Στα γαβγίσματα των σκύλων γίνονται περισσότερες αναφορές από τους περιηγητές, καθώς έχουν έναν πολύ συγκεκριμένο ρόλο στη δομή των προ-νεωτερικών κοινωνιών: Όπως σημειώνει ο H. Holland, «τα σκυλιά αυτά βρίσκονται στα περίξ για να ειδοποιούν τους κατοίκους για την άφιξη ξένων – απαραίτητη προφύλαξη σε μια χώρα, όπου ο τρόμος και η ανασφάλεια βασίλευαν τόσο καιρό».¹⁵² Τα παράπονα των περιηγητών για τη νωθρότητα των αρχών επιβολής τάξης και για την απουσία νόμων που εγγυώνται την ασφάλεια και τη συνοχή επανέρχονται σταθερά. Για τα φαινόμενα ληστείας στον ελλαδικό χώρο οι περιηγητές προειδοποιούσαν τους αναγνώστες τους και στις διηγήσεις τους εμφανίζονται πάντα σε επιφυλακή για αυτό το ενδεχόμενο. Ο Th. Gallant εντοπίζει πως στη βάση ενός διαδεδομένου δυτικού στερεότυπου που ήθελε τους Έλληνες να παραλληλίζονται με τους ιθαγενείς της Ευρώπης ή τους Ιρλανδούς της Μεσογείου βρισκόταν και η ληστεία που είχε καταστεί, κατά την επιτυχημένη διατύπωσή του, «το μέτρο εκτίμησης της νεωτερικότητας» για το ελληνικό έθνος-κράτος.¹⁵³ Η εικόνα των Ελλήνων ως βάρβαρων αγρίων θα ενισχυθεί σημαντικά όταν, στο αποκορύφωμα της έξαρσης του φαινομένου της ληστείας από τη δεκαετία του 1850, θα λάβει χώρα «η σφαγή στο Δήλεσι» το 1871.¹⁵⁴

¹⁵⁰ Φ. Πουκεβίλ, ό.π., σ. 103-4.

¹⁵¹ D. Garrioch, "Sounds of the city: The soundscape of early modern European towns", *Urban History*, vol. 30, n. 1, 2003, σ. 7.

¹⁵² H. Holland, *Ταξίδια στα Ιόνια Νησιά, Ήπειρο, Αλβανία (1812-1813)*, ό.π., σ. 300.

¹⁵³ Th. Gallant, *Νεότερη Ελλάδα. Από τον Πόλεμο της Ανεξαρτησίας μέχρι τις μέρες μας*, μτφρ. Γιάννα Σκαρβέλη, Αθήνα: Πεδίο, 2017, σ. 164.

¹⁵⁴ Πρόκειται για την ομηρία και εν τέλει εκτέλεση μιας περιηγητικής ομάδας Βρετανών και Ιταλών αριστοκρατών από τους λήσταιρχους Αρβανιτάκηδες. Το περιστατικό αυτό έλαβε διεθνές λαϊκό αντίκτυπο και είχε ως αποτέλεσμα την ένταση των διπλωματικών σχέσεων της

Τα γαβγίσματα των σκύλων λοιπόν λειτουργούν ως ένας μηχανισμός προφύλαξης και άμυνας που εκπροσωπεί μια κοινωνία θεσμικά καθυστερημένη για τους περιηγητές. Ο μηχανισμός αυτός αυτονόμησης βασίστηκε στον ήχο, η σήμανση του οποίου, δηλαδή το γάβγισμα, οριοθετεί ταυτόχρονα την εδαφική επικράτεια μιας περιοχής. Ο F. Rouqueville αναφερόμενος στον τρόπο φρούρησης των μανιάτικων χωριών, λέει: «αν όμως, ένας ξένος ή ακόμη, κι ένα άγνωστο ζώο, φανεί σε κάποια απόσταση, οι φωνές τους, τα επίμονα γαυγίσματά τους, σημαίνουν συναγερμό και καθένας τρέχει αμέσως στο πόστο του. Έτσι φρουρούνται τα μανιάτικα χωριά».¹⁵⁵ Τα γαβγίσματα λοιπόν των σκυλιών λειτουργούν ως ένας προαναγγελητήριος ήχος. Αν και οι Ευρωπαίοι περιηγητές εμφανίζονται εξοικειωμένοι στους πανταχού παρόντες ήχους των γαβγισμάτων, εντούτοις η σημείωση αυτών των ήχων δεν λαμβάνει ποτέ θετική χροιά. Η περιγραφή του G. Flaubert για τα σκυλιά της Χαιρώνειας στη Βοιωτία είναι εξαιρετικά τυπική: «Τα σκυλιά της Κάπραινας ουρλιάζουν φριχτά, ορμούν απάνω μας».¹⁵⁶

2.2. Τα ηχοτοπία της πόλης

Στα περιηγητικά κείμενα του 19^{ου} αιώνα για την Ελλάδα αναδεικνύεται μια σειρά πόλεων που έχουν ως κοινό σημείο ορισμού τους τη συγκέντρωση της ανθρώπινης δραστηριότητας. Υπάρχει η πόλη του χωριού, η πόλη του νησιού, η πόλη μιας επαρχίας. Οι περιηγητές θα βρουν το πιο κοντινό παράδειγμα του προτύπου της σύγχρονής τους ευρωπαϊκής μεγαλούπολης στις κεντρικές πόλεις της Οθωμανικής αυτοκρατορίας –όπως αυτήν της Σμύρνης ή της Κωνσταντινούπολης– παρά στις περιοχές της Ελλάδας που θα θεωρηθούν ως επιμέρους τοπικές πόλεις εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Εξαίρεση θα αποτελέσουν οι πόλεις που αναπτύσσονται γύρω από διαμετακομιστικά κέντρα-λιμάνια. Τον 19^ο αιώνα τα μεσογειακά λιμάνια των μεγάλων πόλεων της

Ελλάδας με την Αγγλία και την Ιταλία και την πτώση της κυβέρνησης του Θρασύβουλου Ζαΐμη.

Βλ. Th. Gallant, ό.π., σ. 166.

¹⁵⁵ Φ. Πουκεβίλ, ό.π., σ. 194.

¹⁵⁶ Γ. Φλωμπέρ, ό.π., σ. 58.

Οθωμανικής αυτοκρατορίας χαρακτηρίζονται από τον κοσμοπολιτισμό και από τον εμπορικό και τεχνολογικό εκσυγχρονισμό που αντικατοπτριζόταν κυρίως στο σιδηρόδρομο, το τραμ, τον εμπορικό συνωστισμό της παραλιακής ζώνης.¹⁵⁷ Η εικόνα αυτή της πολυπολιτισμικότητας θα εκλείψει σταδιακά – χαρακτηριστική η περίπτωση της Αλεξάνδρειας και της Θεσσαλονίκης– όταν τέτοιες πόλεις υπαχθούν στα αντίστοιχα έθνη-κράτη της Αιγύπτου και της Ελλάδας.¹⁵⁸

Η πόλη, θα υποστηρίξει ο H. Lefebvre, είναι η προβολή της κοινωνίας πάνω στο έδαφος, μιας κοινωνίας –και κατ’ επέκταση μιας πόλης– που διαμορφώθηκε ιστορικά και αντικατοπτρίζει στο χώρο τις σχέσεις καταμερισμού εργασίας, τις σχέσεις κέντρου-περιφέρειας, «το κατοικείν στην κυριολεξία του όρου».¹⁵⁹ Να πώς περιγράφει ο A. Mousson τη χωρική εμπειρία του από την πόλη της Κέρκυρας του 1858: «Νομίζω ότι πουθενά αλλού δε θα συναντήσει κανείς μεγαλύτερη ποικιλία από ανθρώπινες φιγούρες και ενδυμασίες μαζί. Αχθοφόροι που αγκομαχούν [...] Μπροστά και κατά μήκος των σπιτιών βρίσκονται πάγκοι στους οποίους είναι απλωμένα ψωμιά, φρούτα κάθε λογής [...] μπροστά στον καθένα πάγκο στέκεται ο πωλητής, διαλαλώντας με φωνές και χειρονομίες τηνπραμάτεια του. Το θόρυβό του αυξάνει ακόμα περισσότερο ο ήχος των αγγλικών σελινιών και οβολών (που αποτελούν το νόμισμα των Επτανησίων), όπως ακούγεται αυτός από τα τραπέζια των Εβραίων αργυραμοιβών, το τσιτσίρισμα από το ψήσιμο των ψαριών και των σουπιών που βράζουν μέσα σε υπερβολική ποσότητα λαδιού, και το βραχνό τραγούδι των ναυτών, αποτέλεσμα πολυήμερης μέθης σε κάποιο σκοτεινό ύποπτο κέντρο. Κουράζεται πάντως κανείς, όταν περνάει από εκεί με τεταμένη την προσοχή του».¹⁶⁰

Το ηχοτοπίο της εργασίας, δεν περιγράφεται τόσο συχνά, αλλά όταν αυτό γίνεται, η περιγραφή διακρίνεται από μια έντονη γραφικότητα. Η εργασία

¹⁵⁷ S. Faroqui, ό.π., σ. 204-5.

¹⁵⁸ Ό.π., σ. 205.

¹⁵⁹ H. Lefebvre, *Δικαίωμα στην πόλη. Χώρος και Πολιτική*, μτφρ. Π. Τουρνικιώτης & Κ. Λωράν, Αθήνα: Κουκίδα, 2007, σ. 83-4.

¹⁶⁰ A. Mousson, ό.π., σ. 62-3.

θα αποτυπωθεί μαζί με τη μουσικότητα.¹⁶¹ Στην περιήγησή του στην Αθήνα το 1890 ο G. Deschamps αναφέρει: «Περπατώντας στα κακοτράχαλα μονοπάτια, είναι διασκεδαστικό ν' ακούς τους αγωγιάτες που τραγουδούν λαϊκά τραγούδια, αφηγήσεις πολέμων και περιπετειών, παθιασμένα ερωτικά τραγούδια».¹⁶² Ο Α. Mousson σε γραφικούς πάλι τόνους θα περιγράψει την εργασία του τρύγου στην Κεφαλονιά: «Ο τρύγος βρισκόταν σε πλήρη εξέλιξη· οι γυναίκες και οι πιο ηλικιωμένοι άνθρωποι ξερώγιαζαν και κουβαλούσαν τα σταφύλια, ενώ οι νεώτεροι με χαρούμενες φωνές τα πατούσαν με δύναμη».¹⁶³ Όταν το 1884 ο Κ. Krumbacher βρέθηκε στην Πάτμο θα αναφερθεί εκτενώς στη βιοτεχνία καλτσών των γυναικών της Πάτμου ως τον σημαντικότερο εμπορικό κλάδο του νησιού. Περιγράφοντας τις συγκεντρώσεις των γυναικών στα σπίτια για το πλέξιμο των καλτσών, θα γράψει: «Το μόνο ευχάριστο στοιχείο που συνοδεύει αυτές τις συγκεντρώσεις, είναι τα δημοτικά τραγούδια που κάπου κάπου αντηχούν από τα δωμάτια του πλεξίματος ως τις επάλξεις του μοναστηριού».¹⁶⁴

Ο Η. Belle μας παραδίδει μια περιγραφή από το 1872 του νέου κέντρου της Καλαμάτας και του παλιού κέντρου της, που εκτεινόταν από το λόφο ως τους πρόποδες του κάστρου: «Η παλιά και η καινούργια περιοχή χωρίζονται από έναν φαρδύ δρόμο [...] πλαισιωμένο από κατοικίες πλούσιων εμπόρων και καφενεία όπου, μέσα από το θόρυβο των συζητήσεων, ακούγεται καμιά φορά ο ήχος μιας φυματικής άρπας ή ενός ραγισμένου βιολιού που γρατζουνίζει μελαγχολικά κάποιος Ιταλιάνος που ξέπεσε στα ελληνικά χώματα».¹⁶⁵ Συχνά στα περιηγητικά κείμενα συναντούμε γεωγραφικές αναφορές για την «παλιά» πόλη και τη «νέα» ή για το «παλιό» και το «νέο» κέντρο μιας πόλης. Ακόμη, μπορεί οι περιηγητές να βλέπουν, μέχρι και να ακούν όπως θα δούμε

¹⁶¹ Έχει ενδιαφέρον πως πολλοί μελετητές που ασχολήθηκαν με την καταγωγή του χορού, της μουσικής κ.ο.κ. ανάγουν την προέλευση του ρυθμού στον ήχο της εργασίας: «Ο ρυθμός θεωρήθηκε ότι πήγασε από τη σχέση των ανθρώπων με το αντικείμενο της εργασίας τους από τον τρόπο που επιβάλλονταν ο συντονισμός μιας ομάδας για τον συγχρονισμό της προσπάθειάς της στην εκτέλεση ενός έργου». Βλ. Στ. Σταυρίδης, *Η Πολιτισμική Εξάρτηση της Συμβολικής Σχέσης με τον Χώρο*, ό.π., σ. 187.

¹⁶² G. Deschamps, ό.π., σ. 127.

¹⁶³ Α. Mousson, ό.π., σ. 144.

¹⁶⁴ Κ. Krumbacher, ό.π., σ. 259.

¹⁶⁵ Η. Belle, ό.π., μέρος Δ', σ. 78.

παρακάτω, να αναφέρονται και να αναγνωρίζουν στην εικόνα εγκαταλελειμμένων μνημείων της Αρχαιότητας «αρχαίες πόλεις».¹⁶⁶ Η παρατήρηση του Στ. Σταυρίδη είναι διαφωτιστική: «της πόλης η διάρκεια δεν βρίσκεται στις υλικές παρουσίες των ανθρώπινων έργων αλλά στο γεγονός ότι κάποιοι αναγνωρίζουν σ' αυτά τα έργα μια επανάληψη, μια επιβεβαίωση ενός παρελθόντος που έχει γι' αυτούς νόημα».¹⁶⁷

Ο ήχος δημιουργεί μια συμβολική σχέση με το χώρο, του προσδίδει νέο περιεχόμενο και καθίσταται πηγή μεταφορικής ανάγνωσής του.¹⁶⁸ Ο ήχος μπορεί ακόμα και να χαρακτηρίσει ολοκληρωτικά ένα χώρο, όταν κάποιο ηχητικό σήμα γίνεται έμβλημά του.¹⁶⁹ Χαρακτηριστική περίπτωση μιας τέτοιας εμβληματικής λειτουργίας του ήχου, όπως θα δούμε παρακάτω, είναι η καμπάνα. Δεν θα μπορούσε κάποιος να ακούσει τον ήχο της χωρίς να σκεφτεί το χώρο «εκκλησία» και τα δημόσια ρολόγια. Βέβαια, ο ήχος δεν αποκτά εμβληματικότητα μέσα από κάποιο διάγραμμα ποσοτικοποιημένων μετρήσεων των ήχων που υπάρχουν σε έναν τόπο ούτε μέσα από απλές αναγωγές ανάμεσα στον ήχο και την πηγή παραγωγής του. Ο ήχος ως έμβλημα ενός τόπου μπορεί να αναγνωρίζεται στη βάση κοινωνικά μεταδιδόμενων συμβάσεων (π.χ. σημειωτική του ήχου της καμπάνας), όμως μπορεί και να ανακηρυχθεί ως τέτοιο από τον ακροατή-ερμηνευτή.¹⁷⁰ Κάποιος περιηγητής θα συνοψίσει το χαρακτήρα ενός τόπου στον ήχο του αηδονιού ή στις κραυγές των πλανόδιων πωλητών, θα δημιουργήσει επομένως διαφορετικά και ιδεατά ηχοτοπία. Για τον G. Deschamps το ηχοτοπίο της πλατείας Συντάγματος δεν

¹⁶⁶ Η επιλογή κάποιων περιηγητών να βλέπουν στους ακατοίκητους αρχαίους τόπους τη συνέχεια αποτυπώνεται εξίσου στην περίπτωση της χαρτογράφησης της Πελοποννήσου του 18^{ου} αιώνα με την εισαγωγή αρχαίων τοπωνυμίων που βρίσκονταν σε αχρηστία την περίοδο της καταγραφής τους ή δεν ανταποκρίνονταν στο σύγχρονό τους γεωγραφικό μερισμό του τόπου. Χαρακτηριστικά παραδείγματα ο Γάλλος Ch. Rollin, ο οποίος παραθέτει αρχαία τοπωνύμια και ελάχιστα σύγχρονά τους και ο χάρτης του Le Roy όπου η χρήση των αρχαίων τοπωνυμίων θα έχει ως αποτέλεσμα να μην ενταχθεί ο "μεσαιωνικός" Μυστράς. Βλ. Π. Ματάλας, *ό.π.*, σ. 72-3, 255.

¹⁶⁷ Στ. Σταυρίδης, "Η σχέση χώρου και χρόνου στη συλλογική μνήμη", στο: *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2006, σ. 24.

¹⁶⁸ Στ. Σταυρίδης, *Η Πολιτισμική Εξάρτηση της Συμβολικής Σχέσης με τον Χώρο*, *ό.π.*, σ. 183.

¹⁶⁹ *Ό.π.*, σ. 183, 194.

¹⁷⁰ *Ό.π.*, σ. 195.

συνίσταται τόσο στη σημείωση, για παράδειγμα, του ήχου της άμαξας, αλλά στους ήχους της ανθρώπινης φωνής: «Και πάντοτε οι αδύνατες φωνές των μικρών εφημεριδοπωλών: Παλιγγενεσία! Παλιγγενεσία! [...] Ένα μουρμουρητό ανεβαίνει ως πάνω: φωνές πωλητών, λεπτές φωνούλες παιδιών που παίζουν, αχνοί αντίλαλοι μακρινών συζητήσεων, συγκεχυμένες ομιλίες, ανακατεμένοι θόρυβοι».¹⁷¹ Για τον Γάλλο εθελοντή πολέμου Maxime Raybaud,¹⁷² η εικόνα της οικονομικής ανόρθωσης της Τρίπολης το 1822, ένα χρόνο μετά την άλωσή της, θα αποτυπωθεί στους ήχους των παζαριών: «Εδώ αντηχούσαν οι κραυγές ενός περιπατητικού μεσίτη που έσερνε ένα αράπικο άτι ή μια καμήλα και διαλαλούσε την τελευταία προσφορά».¹⁷³

Όπως έχει ήδη σημειωθεί οι βιωμένοι ήχοι δεν γίνονται αντιληπτοί ως κατηγορίες και ένας χώρος δεν φέρει αποκλειστικά ήχους ανθρωπογενείς ή βιολογικής και γεωφυσικής προέλευσης. Στην περίπτωση των ηχοτοπίων της πόλης αυτό καθίσταται ακόμα πιο σαφές. Για παράδειγμα, ο G. Deschamps μας παραδίδει την ακόλουθη πληθωρική περιγραφή ήχων από τη Σύρο του 1890: «Σε ένα σταυροδρόμι, κάποιος στρατιωτικός, περιτριγυρισμένος από μια ομάδα προσεκτικών ακροατών, διαβάζει δυνατά, σε επίσημο τόνο, τονίζοντας κάθε του λέξη, μια αθηναϊκή εφημερίδα. [...] Στα στενά και βρόμικα δρομάκια, σκυλιά [...] γρυλίζουν με το τρίχωμα ορθωμένο, άμα τα πειράξεις. Γαϊδουράκια [...] καλπάζουν αυθάδικα αν ο γαϊδουρολάτης τούς κεντρίσει λίγο παραπάνω τα καπούλια. Οι γαλατάδες πηγαίνουν από πόρτα σε πόρτα με τα τενεκεδένια δοχεία τους φωνάζοντας: Γάλα καλό! Γάλα καλό!».¹⁷⁴

Οι ήχοι αντικατοπτρίζουν μια περιοδικότητα που ορίζεται από τον κύκλο της ημέρας: οι ήχοι της ημέρας, οι ήχοι που πρωταγωνιστούν τη νύχτα. Οι ήχοι

¹⁷¹ G. Deschamps, ό.π., σ. 64.

¹⁷² Ο Maxime Raybaud (1795-1894) ήταν Γάλλος απόστρατος λοχαγός και εθελοντής στρατιώτης στην Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ανήκε στη δεύτερη αποστολή ξένων εθελοντών που ξεκίνησε από τη Μασσαλία με τον Αλ. Μαυροκορδάτο και έφτασε στο Μεσολόγγι στις 3 Αυγούστου 1821. Συνέγραψε το δίτομο έργο *Mémoires sur la Grèce pour servir à l'histoire de la guerre de l'Indépendance, accompagnés de plans topographiques* (Παρίσι, 1824), όπου κατέγραψε τις εξελίξεις του πολέμου και τα περιστατικά της καθημερινής ζωής. Βλ. Κ. Σιμόπουλος, ό.π., τ. Ι, σ. 221-3.

¹⁷³ Κ. Σιμόπουλος, ό.π., τ. Ι, σ. 323.

¹⁷⁴ G. Deschamps, ό.π., σ. 221.

της ημέρας σχεδόν μονοπωλούνται στα περιηγητικά κείμενα από την ανθρώπινη δραστηριότητα στην εργασία, στο σπίτι κ.ο.κ.. Η ένταση και η πολλαπλότητά τους μπορεί να προσληφθούν και ως θόρυβος, όπως στην περίπτωση του Gautier που θα περιηγηθεί στο λιμάνι της Σύρου το 1852: «Η παραλία είναι γεμάτη μαγαζιά κάθε λογής: ψαράδικα, χασάπικα, ζαχαροπλαστεία, καφενεία, μαγέρικα, ταβέρνες, καπνοπωλεία, κ.λπ., και έχει πολύ μεγάλη κίνηση. [...] Όταν κουραστήκαμε από το θόρυβο, πήγαμε σ' ένα δρόμο παράλληλο με το λιμάνι και καθίσαμε σ' ένα καφενείο».¹⁷⁵ Τη νύχτα συνήθως η ηχητική δραστηριότητα προσλαμβάνεται από χαμηλή ως και ανύπαρκτη. Η νύχτα δηλαδή θα σηματοδοτήσει και θα σηματοδοτηθεί από την απουσία ήχου, τη σιωπή. Ο G. Deschamps όταν διανυκτέρευσε στη Μονή Αντινίσσας στη Φθιώτιδα αναφέρει πως «Η νύχτα είχε πέσει [...] απλώνοντας απέραντη σιωπή που τη διέκοπταν μακρινά γαβγίσματα...».¹⁷⁶

Η άφιξη του K. Krumbacher το 1884 στη Ρόδο σηματοδοτήθηκε από το παρακάτω επεισόδιο: «συνεχώς νέες βαλίτσες, κιβώτια και τόπια ρούχων κινούνταν με θόρυβο πάνω από τη σκάλα προς το ανίσχυρο πλεούμενο [...] Επειδή όμως ο άπληστος βαρκάρης ήθελε να φορτώσει ακόμη περισσότερο τη βάρκα, ξέσπασε ανάμεσα σ' αυτόν και στους επιβάτες ένας άγριος καβγάς που, ευτυχώς, διεξαγόταν μόνο με τα λόγια [...] πήραν μέρος και οι υπόλοιποι στην ακίνδυνη αυτή λογομαχία και οι άγριες κραυγές στην τουρκική, την ισπανική και την ελληνική γλώσσα δεν έλεγαν να τελειώσουν».¹⁷⁷ Οι δημόσιοι καβγάδες και οι θορυβώδεις εκδηλώσεις στο δημόσιο χώρο αποτέλεσαν έναν από τους χαρακτηριστικούς τρόπους τοπικής κοινωνικής αλληλεπίδρασης που είχαν ως κοινό παρονομαστή τον δυνατό ήχο, το θόρυβο.¹⁷⁸

Στις θεωρήσεις της αρχιτεκτονικής και της ανθρωπολογικής γεωγραφίας που αντιμετωπίζουν το χώρο ως κοινωνικό προϊόν –θέση που υιοθετείται και από την παρούσα διπλωματική– χρησιμοποιούνται συχνά οι μεταβλητές του δημόσιου και του ιδιωτικού για να προσδιοριστεί το κοινωνικό καθεστώς ενός δεδομένου χώρου. Οι έννοιες όμως του δημόσιου και του ιδιωτικού δεν είναι

¹⁷⁵ *Τρεις Γάλλοι Ρομαντικοί στην Ελλάδα. Λαμαρτίνος – Νερβάλ – Γκωτιέ*, ό.π., σ. 129.

¹⁷⁶ G. Deschamps, ό.π., σ. 307.

¹⁷⁷ K. Krumbacher, ό.π., σ. 173-4.

¹⁷⁸ Βλ. D. Garrioch, ό.π., σ. 8, 20.

απλώς περιγραφικοί όροι, αλλά αποτελούν κι αυτοί με τη σειρά τους κοινωνικά προϊόντα που υπόκεινται σε μεταβολές, διαπραγματεύσεις και αμφισβητήσεις.¹⁷⁹ Για παράδειγμα, ο δρόμος αποτελεί έναν από τους κατεχοχήν αμφισβητούμενους δημόσιους χώρους, μιας και τα δικαιώματα επί της χρήσης του τίθενται υπό διαπραγμάτευση και αμφισβήτηση.¹⁸⁰

Έχουμε κάμποσες περιηγητικές καταγραφές πολιτικών συγκεντρώσεων στο δημόσιο χώρο της πόλης. Ο G. Deschamps μας μεταφέρει το πολιτικό κλίμα των Αθηνών όταν επρόκειτο να εκφωνήσουν τους λόγους τους οι Χ. Τρικούπης και Θ. Δηλιγιάννης: «Όταν πρόκειται να διεξαχθεί ρητορική μονομαχία μεταξύ των δύο άσπονδων εχθρών [...] τα έδρανα καταλαμβάνονται περισσότερο από δύο ώρες νωρίτερα. Παράξενες φυσιογνωμίες καταφθάνουν από το προάστιο των Πατησίων και από τα βάθη των πολυσύχναστων δρόμων στους πρόποδες της Ακρόπολης, γύρω από τις ενορίες του Αγίου Σωτήρος και του Αγίου Συμεών. Αυτοί οι τύποι έχουν σφυρίχτρες και τενεκεδένιες κατασρόλες, που προορίζονται να εκφράσουν με θόρυβο τα πάθη που τους συγκλονίζουν. Καλωσορίζουν με τις πιο ποικίλες και κακόηχες εκδηλώσεις τον ερχομό των βουλευτών, επευφημούν με πολύ δυναμικά ζ ή τ ω! τους ευνοούμενους του λαϊκού ενθουσιασμού και δηλώνουν την αποδοκιμασία τους με μια κλίμακα από τσιριχτά κ ά τ ω! κ ά τ ω! σε ποικίλους τόνους».¹⁸¹ Η ηχητική εμπειρία του ήχου από πολιτικές συγκεντρώσεις και ομιλίες έχει και μια έντονα κιναισθητική διάσταση, καθώς «η μνήμη του ήχου και της ακρόασης συνδέεται με αυτήν του σώματος και της σχέσης του με τον χώρο».¹⁸² Μάλιστα, σε τέτοιες περιπτώσεις, ο ήχος –είτε αρθρώνεται από άτομο είτε από

¹⁷⁹ Βλ. Στ. Σταυρίδης, *Η Πολιτισμική Εξάρτηση της Συμβολικής Σχέσης με τον Χώρο*, ό.π., σ. 106-8.

¹⁸⁰ Στ. Σταυρίδης, “Οι δρόμοι της μεγαλούπολης ως αμφισβητούμενοι χώροι”, στο: *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη. Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια/ Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 2010, σ. 61.

¹⁸¹ G. Deschamps, ό.π., σ. 107-8.

¹⁸² Π. Πούλος, “Απόηχοι της οθωμανικής πόλης στα καλλιτεχνικά σαλόνια (meclis) της σύγχρονης Κωνσταντινούπολης”, στο: *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*, Αθήνα: Πλέθρον, 2016, σ. 193.

συλλογικότητα— προεκτείνεται στο χώρο με σκοπό να επιβληθεί και να κυριαρχήσει επ' αυτού.¹⁸³

Ένα ακόμη χαρακτηριστικό παράδειγμα από τον K. Krumbacher που περιγράφει την πτώση της κυβέρνησης Τρικούπη στις 5/17 Φεβρουαρίου του 1885: «Μόλις επέστρεφα στην πόλη το βράδυ της 17ης Φεβρουαρίου [...] συνάντησα στους δρόμους μια ασυνήθιστη κίνηση· κανονιοβολισμοί τράνταξαν την κατά τα άλλα τόσο ήσυχη πεδιάδα [...] μεμονωμένα άτομα κρατούσαν μικρές σημαίες και η μεγάλη μάζα φώναζε χωρίς σταματημό "έ-πε-σε, έ-σκα-σε ο δο-λο-φό-νος της Ελλάδος"· ο τρόπος με τον οποίο φώναζαν τις λέξεις αυτές θύμιζε στην κυριολεξία νηπιαγωγείο, την ώρα που ασκούνται τα παιδιά στο μεγαλόφωνο διάβασμα των λέξεων· τραβούσαν δηλαδή κάθε συλλαβή πέρα από το σωστό μέτρο και την έκοβαν απότομα, διαχωρίζοντάς την από τις επόμενες συλλαβές. Αλλά και τα μεσάνυχτα με ξύπνησαν οι ήχοι ενός τραγουδιού [...] και είχε το ρεφρέν: "Ελληνόπαιδα καημένα", που επαναλαμβανόταν συνεχώς. Το ρεφρέν αυτό περιείχε σίγουρα την πιο μεγάλη αλήθεια από όλες τις λαϊκές εκδηλώσεις που άκουσα το θορυβώδες εκείνο βράδυ. [...] Την πιο μεγάλη χαρά την αισθάνονταν, φυσικά, οι μικροί εφημεριδοπώλες οι οποίοι τις επόμενες μέρες δεν κουράζονταν να ουρλιάζουν στα αυτιά των περαστικών: "Η πτώση του Υπουργείου, η πτώση της Κυβέρνησης!"». ¹⁸⁴

Και πάλι από τον G. Deschamps θα παραθέσουμε την ακουστική καταγραφή του προεκλογικού κλίματος του 1890 στην Αθήνα: «Τη νύχτα, πομπές με πυρσούς και σημαίες περιφέρουν στους δρόμους της Αθήνας έναν εκκωφαντικό θόρυβο πατριωτικών τραγουδιών. Από τα τραγούδια αυτά [...] πρέπει να αναφερθεί κυρίως το *Εμβατήριο των Κλεφτών*¹⁸⁵ [...] Αυτό το

¹⁸³ Π. Πανόπουλος, "Διασχίζοντας την πόλη: Ηχητικές ανανοηματοδοτήσεις του χώρου, του χρόνου και των αισθήσεων στο σύγχρονο αστικό πλαίσιο", στο: *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη. Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια/ Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 2010, σ. 176.

¹⁸⁴ K. Krumbacher, ό.π., σ. 434-6.

¹⁸⁵ Το τραγούδι «Εμβατήριο των Κλεφτών» καταγράφεται εντός του κειμένου από τον περιηγητή:

«Μαύρη είν' η νύχτα στα βουνά,
στους κάμπους πέφτει χιόνι,

τραγούδι που, κατά τα λεγόμενα των ιστορικών του έθνους, πολλοί Τούρκοι το άκουσαν προτού αφήσουν την τελευταία τους πνοή, είναι ένα είδος αργού εμβατηρίου, πολύ ρυθμικού, που κόβεται από τα υπόκωφα νταούλια, τύμπανα από δέρμα σκύλου, τα οποία τα Παλικάρια¹⁸⁶ χτυπούν με τα χέρια. Στο μεταξύ, οι χωριάτικες φλογέρες θρηνούν με σπαραχτικές φωνές, βελάζουν ή κλαίνε ή επιδίδονται σε ανήκουστες τρίλιες».¹⁸⁷

Ο θόρυβος και ο δυνατός ήχος αποτελούν τη μία όψη του νομίσματος των ηχητικών παρεμβάσεων στο δημόσιο χώρο της πόλης. Η άλλη όψη, θα φέρει την απουσία του ήχου, τη σιωπή. Η I. Armstrong περιγράφει τους εορτασμούς για την επέτειο Ανεξαρτησίας της Ελλάδας το 1892 στην Αθήνα ως εξής: «Από το ανάκτορο ως τη μητρόπολη και πάλι πίσω, οι άμαξες περνούσαν μέσα σε τέτοια τρομερή σιωπή που ο ξένος αποκομίζει απολύτως λανθασμένη εντύπωση σχετικά με την αφοσίωση των ανθρώπων στις αρχές. Αλλά αν θεωρήσουμε τις φωνές ως μονοπώλιο "του πολιτικού", τότε αναμφίβολα η σιωπή είναι ο μεγαλύτερος φόρος τιμής που μπορεί να αποτίνει κανείς στους βασιλείς».¹⁸⁸

Ως εδώ σκιαγραφήθηκε η ηχητική διάσταση της πόλης έτσι όπως την άκουσαν και την ερμήνευσαν οι ταξιδιώτες που περιηγήθηκαν στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα. Η ανάδειξη της παρουσίας των ήχων όμως θα ήταν φτωχή αν δεν γινόταν λόγος για δύο ηχητικούς παράγοντες που, όπως ορθά προκρίνει ο M. Schafer, διέρρηξαν το προ-αστικό ηχοτοπίο: η θρησκεία και ο πόλεμος.¹⁸⁹

στα άγρια, τα σκοτεινά,
ο Κλέφτης ξεσπαθώ-ώ-νει»

Βλ. G. Deschamps, ό.π., σ. 112.

¹⁸⁶ Ο Deschamps αναφέρεται συχνά στα «Παλικάρια» εννοώντας όχι μόνο τους απογόνους των αγωνιστών του '21 αλλά και τους ατάκτους. Βλ. G. Deschamps, ό.π., σ. 24.

¹⁸⁷ G. Deschamps, ό.π., σ. 112.

¹⁸⁸ *Στη χώρα του φεγγαριού. Βρετανίδες περιηγήτριες στην Ελλάδα (1718-1932)*, ό.π., σ. 228.

¹⁸⁹ Βλ. R.M. Schafer, ό.π., σ. 49-52.

2.2.1. Θρησκευτικές ηχητικές πρακτικές

Στα περιηγητικά κείμενα ο δημόσιος χώρος της Ελλάδας του 19^{ου} αιώνα σχεδόν κυριεύεται από τις θρησκευτικές ηχητικές πρακτικές. Είναι ενδιαφέρον πως δεν υπάρχουν αναφορές σε ήχους από εβραϊκές συναγωγές και καθολικές εκκλησίες του ελλαδικού χώρου. Οι περιηγητές φαίνεται να προσλαμβάνουν το θρησκευτικό ηχοτοπίο καταρχήν μέσα από το θρησκευτικό δυϊστικό σχήμα του χριστιανισμού – Ισλάμ και δευτερευόντως, αυτό του καθολικισμού – ορθοδοξίας. Οι δε ορθόδοξες χριστιανικές ηχητικές πρακτικές τονίζονται στο σημείο που αναδεικνύουν τη διαφοροποίηση με τον καθολικισμό.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα η κορύφωση της Μεγάλης Εβδομάδας. Ο G. Deschamps παρακολουθώντας στην Αθήνα το 1890 τον Επιτάφιο καταγράφει την ακουστική του εμπειρία: «Ο Μητροπολίτης μαζί με την Ιερά Σύνοδο ψέλνουν τη νεκρώσιμη ακολουθία· η μουσική της φρουράς παίζει πένθιμα εμβατήρια, που διακόπτονται από τον αργό και βαρύ ρυθμό των υπόκωφων ήχων που βγάζουν τα βραχνά, καλυμμένα τύμπανα. [...] Όταν η λιτανεία βγαίνει από τη Μητρόπολη, όλος ο κόσμος είναι ήσυχος και σιωπηλός».¹⁹⁰ Η εκκλησία θα παράγει ήχο αλλά εξίσου και σιωπή, ως ένδειξη ευσεβείας.¹⁹¹ Ο ίδιος περιηγητής θα προσθέσει: «Την παραμονή της Ανάστασης, στους δρόμους της Αθήνας αντηχεί ένα ασταμάτητο και θλιβερό βέλασμα. Όλοι οι γιοι των Κλεφτών έχουν κατέβει από τα βουνά τους για να πουλήσουν στους ανθρώπους της πόλης τα νεογέννητα των κοπαδιών τους».¹⁹² Τις σκηνές εναλλαγής της ευσεβούς σιωπής με έναν κατανυκτικό θόρυβο θα συμπληρώσει ο F. Rouqueville: «Το Μεγάλο Σάββατο [...] Το μόνο που ακούγεται είναι το βέλασμα των αρνιών, που τα φέρνουν για να τα ευλογήσει ο παπάς [...] Φτάνει το μεσημέρι· από μακριά κυκλοφορεί θορυβώδικη χαρά [...] αρχίζουν με τη λύρα, ακούγεται ο ήχος από το ντέφι, που είχε ξεχαστεί όλη τη σαρακοστή. [...] περνούν τη νύχτα του Μεγάλου Σαββάτου προς την Κυριακή του Πάσχα μέσα στην εκκλησία· και μόλις ο ήλιος αρχίζει να φωτίζει το πιο μακρινό κομμάτι του ορίζοντα, μόλις χαράζει η ημέρα, χίλιες

¹⁹⁰ G. Deschamps, ό.π., σ. 338.

¹⁹¹ Βλ. D. Garrioch, ό.π., σ. 18.

¹⁹² G. Deschamps, ό.π., σ. 339.

φωνές ψάλλουν την ιαχή της χαράς· το αλληλούϊα αντηχεί ως τους ουρανούς».¹⁹³

Όταν ο G. Deschamps κατέγραψε το Πάσχα των ορθοδόξων αναφέρθηκε σε «παπάδες με μακριές γενειάδες [που] ψάλλουν με τρεμουλιαστή, ένρινη φωνή».¹⁹⁴ Εδώ, αναδεικνύεται ένας άλλος σταθερός τόπος ηχητικής διαφοροποίησης ανάμεσα σε ορθόδοξη και καθολική Εκκλησία. Δεν είναι σίγουρο το κατά πόσο ο G. Deschamps απέδωσε με πιστότητα τον ήχο από τον ψαλμό του παπά, καθώς εν γένει οι παπάδες δεν τραγουδούν ένρινα αλλά λαρυγγικά. Είναι πολύ πιθανό με το χαρακτηρισμό "ένρινο" να αναφέρεται στα φωνητικά ποικίλματα (τσαλκάντζες) που κάνουν. Ο F.W. Sieber παρευρισκόμενος στη Μητρόπολη του Ηρακλείου Κρήτης το 1817 θα καταγράψει το ηχητικό περιβάλλον ως ανοίκειο και σε μία υπόρρητη σύγκριση με αυτό που παράγουν οι καθολικές εκκλησίες: «Ένας διάκος ανέγνωσε το Ευαγγέλιο και τον Απόστολο. [...] Ο τόνος της φωνής του ήταν φυσικός και ένρινος [...] Η ανάγνωση [όμως] δεν ήταν φυσική, αλλά μηχανική. Οι ψαλμωδίες των πιστών που αντηχούσαν στους τοίχους, δεν είχαν αρμονία και ρυθμό, και δεν ήταν εκφραστικές. Δεν υπάρχουν καθόλου μουσικά όργανα και, αν και το εκκλησιαστικό όργανο είναι ελληνική εφεύρεση, δεν το εκτιμούν, υποτιμώντας έτσι τους ίδιους τους εαυτούς τους. Η αντιπάθεια αυτή προέρχεται από ένα φανατικό μίσος προς τη Δυτική Εκκλησία η οποία και το χρησιμοποιεί».¹⁹⁵ Η ηχητική διαφοροποίηση ορθόδοξης και καθολικής Εκκλησίας επισημαίνεται και από τον K. Krumbacher όταν θα περιγράψει την ακολουθία του Εσπερινού κατά την επίσκεψή του στο Μοναστήρι της Παναγιάς Πλακιδιώτισσας στη Χίο: «Είναι αυτονόητο ότι έψαλαν με το μονότονο τρόπο που φαντάζει τόσο ασυνήθιστος στους Ευρωπαίους. Η εισαγωγή της πολυφωνικής μουσικής στην Ανατολική εκκλησία θα καθυστερήσει πολύ καιρό ακόμη· μερικές προσπάθειες προς αυτήν την κατεύθυνση στα Ιόνια νησιά ναυάγησαν από την επίμονη αντίσταση του Πατριαρχείου το οποίο θέλει να αποφύγει ακόμη και την εντύπωση προσέγγισης στη Λατινική εκκλησία».¹⁹⁶

¹⁹³ Φ. Πουκεβίλ, ό.π., σ. 266-7.

¹⁹⁴ G. Deschamps, ό.π., σ. 338.

¹⁹⁵ F. W. Sieber, ό.π., σ. 72.

¹⁹⁶ K. Krumbacher, ό.π., σ. 296-7.

Ως εξαίρεση ο F. Rouqueville θα χρωματίσει θετικά τον ήχο που συνοδεύει την ορθόδοξη λειτουργία: «Τέλος, για να κλείσω το κεφάλαιο σχετικά με την κατάσταση της μουσικής στους νεώτερους Έλληνες, δεν μπορώ να μη μιλήσω για τους θρησκευτικούς τους ύμνους, που όπως ψάλλονται ομαδικά στους χριστιανικούς ναούς, μου φάνηκαν πολύ ενδιαφέροντες και σα να έχουν συντεθεί για να αιχμαλωτίζουν ευχάριστα το αυτί. Ξέρω πως αυτή η γοητεία οφείλεται εν μέρει στην ελληνική γλώσσα, που, όταν προφέρεται με όλη της την καθαρότητα και με την ακριβή τήρηση της προσωδίας της, αναδίνει από μόνη της φυσική μελωδία. Αυτή η συμφωνία της φωνής των Χριστιανών μπροστά στους βωμούς, είναι, αναντίρρητα, ανώτερη από τη σοβαρή αλλά πολύ βαριά και πολύ μονότονη μεγαλοπρέπεια της ψαλμωδίας των δικών μας εκκλησιών».¹⁹⁷ Ας σημειωθεί ως παρατήρηση πως ο F. Rouqueville τείνει στο έργο του να συσχετίζει στοιχεία της Ορθόδοξης Εκκλησίας με τον παγανισμό ως απόδειξη της συνέχειας μεταξύ των αρχαίων και των νεότερων Ελλήνων.¹⁹⁸

Όταν οι Ευρωπαίοι περιηγητές παρευρεθούν σε επικήδειες τελετές που συνοδεύονται από μοιρολόγια τα απαθανατίζουν πρώτα απ' όλα ηχητικά. Τα μοιρολόγια δημιουργούν ιδιαίτερα αρνητική εντύπωση στους περιηγητές και λαμβάνουν την επίκρισή τους. Ο K. Krumbacher θα γίνει αυτόπτης και αυτήκοος μάρτυρας σε μια κηδεία στη Ρόδο το 1884: «Η κηδεία μου έκανε αλγεινή εντύπωση· μπροστά πήγαινε μια ομάδα ανδρών, λέγοντας ένα απερίγραπτο άσμα [...] και στο τέλος οι μοιρολογίστρες, με τα χέρια διπλωμένα πάνω από τα κεφάλια, φωνάζοντας και κλαίγοντας με ένα τρόπο αποκρουστικό, που έδινε την εντύπωση της εμπορικότητας».¹⁹⁹ Οι περιηγητές προσλαμβάνουν τους ήχους των μοιρολογιστρών ως ξεφωνήματα που χαρακτηρίζονται από τη θεατρικότητα στην εκτέλεσή τους. Ο H. Belle θα γράψει: «Όταν ο Μανιάτης

¹⁹⁷ Φ. Πουκεβίλ, ό.π., σ. 255.

¹⁹⁸ Η συσχέτιση αυτή όμως δεν λαμβάνει θετικό πρόσημο έναν αιώνα πριν. Χαρακτηριστικό παράδειγμα οι ταξιδιωτικές περιγραφές του Tournefort από την Ελλάδα των αρχών του 18^{ου} αι. Για τον Tournefort ο παραλληλισμός μεταξύ πρακτικών της Ορθόδοξης Εκκλησίας και του παγανισμού θα λειτουργήσει ως ένδειξη ακόμα μίας παρέκκλισης των Ελλήνων από το χριστιανισμό και κατ' επέκταση, από τον Καθολικισμό. Βλ. Ο. Αυγουστίνου, ό.π., σ. 119. Για την αρνητική αντιπαράβολή του παγανισμού προς το χριστιανισμό στα περιηγητικά κείμενα του 18^{ου} αιώνα βλ. επίσης Π. Ματάλας, ό.π., σ. 41-2, 383.

¹⁹⁹ K. Krumbacher, ό.π., σ. 187.

πεθαίνει, τον εκθέτουν νεκρό στο σπίτι του, με ξέσκεπο πρόσωπο και με όλα του τα άρματα· όταν τον μεταφέρουν στην τελευταία του κατοικία, οι γυναίκες ακολουθούν ξεφωνίζοντας».²⁰⁰ Ενώ ο F. Rouqueville θα αφιερώσει πολλές αράδες περιγράφοντας αυτήν την ασυνήθιστη ηχητική επικήδεια εμπειρία στην Πελοπόννησο: «Οι μοιρολογίστρες, συγκεντρωμένες γύρω από το φέρετρο, αρχίζουν να μουρμουρίζουν σιγανά, ύστερα να κλαίνε με λυγμούς και, τελικά, φωνές διαδέχονται τούτο το τρεμούλιασμα. Στην αρχή συγκρατημένες, σα να ήθελαν να περιορίσουν τη διάρκεια, υψώνουν ασυναίσθητα τη φωνή, ζωηρεύουν, ηλεκτρίζονται από ένα είδος επαφής. [...] Ένα σιγανό και πένθιμο τραγούδι διακόπτει τη δραματικότητα του πίνακα! Μια από τις μοιρολογίστρες, ψάλλει, με τραχεία γοερή φωνή, συγκεχυμένα ονόματα αγίων και σταματάει, σα να έπεσε σε έκσταση, για να δώσει το λόγο σε μιαν από τις συναδέλφους της, που πλέκει, με τη σειρά της, το εγκώμιο του μακαρίτη. [...] Οι μοιρολογίστρες, στην προσπάθειά τους να επιδείξουν το ταλέντο τους, διπλασιάζουν τις φωνές τους ως το νεκροταφείο, όπου τελειώνει η πρώτη πράξη της κωμωδίας τους».²⁰¹

— *Ο ήχος της καμπάνας ως μέσο ρύθμισης και διατάραξης της περιοδικότητας στην καθημερινή ζωή*

Εντάσσοντας αρχικά σε ένα ιστορικό πλαίσιο το ζήτημα των χριστιανικών θρησκευτικών ηχητικών πρακτικών στην Οθωμανική αυτοκρατορία θα γίνει μια σύντομη αναφορά στον κανονιστικό σκελετό που πλαισίωνε τους κυρίαρχους ήχους της καμπάνας και του σήμαντρου. Το σημαντικότερο μάλλον στοιχείο που μας αφορά στο παρόν υποκεφάλαιο είναι οι απαγορεύσεις των εκκλησιαστικών σήμαντρων (ήδη από την περίοδο του Μωάμεθ Β΄ του Πορθητή) και η σταδιακή και ανομοιόμορφη επανεισαγωγή της καμπάνας –κατ’ αρχάς μέσα από τους πύργους ρολόγια– από τη δεκαετία του 1850 και έπειτα

²⁰⁰ H. Belle, ό.π., μέρος Δ΄, σ. 62.

²⁰¹ Φ. Πουκεβίλ, ό.π., σ. 278-9.

στο μεταρρυθμιστικό πλαίσιο του Τανζιμάτ.²⁰² Από το παραπάνω απαγορευτικό πλαίσιο εξαιρούνταν το Άγιο Όρος και περιοχές που απολάμβαναν ένα ιδιαίτερο καθεστώς προνομίων, όπως η Χίος.²⁰³ Αυτό που ενδιαφέρει εδώ είναι το γεγονός πως ο θρησκευτικός ήχος στο δημόσιο χώρο εκλαμβάνεται ως πολιτικό διακύβευμα για την Οθωμανική διοίκηση, καθώς μετατρέπεται σε μέσο εξουσιαστικής επιβολής και αντικείμενο απαγόρευσης.

Μια αντίστοιχη περίπτωση εκτίθεται στο πρωτοποριακό ιστορικό έργο του Alain Corbin για τον ήχο της καμπάνας στα γαλλικά χωριά του 19^{ου} αιώνα. Στο έργο αυτό μελετάται πώς ο ηχητικός συμβολισμός της καμπάνας διαμορφώνει την κοινότητα και τον χωρικό εντοπισμό της. Ο Α. Corbin εστιάζει την προσοχή του στις ανεπιτυχείς ρυθμιστικές προσπάθειες που επιβλήθηκαν μετά τη Γαλλική Επανάσταση για την κρατικά ομογενοποιημένη και απο-ιεροποιημένη χρήση των καμπανών. Η αποτυχία του εγχειρήματος έγκειται στο εμπειρικό και συναισθηματικό αντίκτυπο που είχε ο ήχος και κατ' επέκταση η λειτουργικότητα της καμπάνας για τους ανθρώπους της γαλλικής υπαίθρου του 19^{ου} αιώνα.²⁰⁴ Η γαλλική αυτή περίπτωση μελέτης αποδεικνύει πώς ο ήχος της καμπάνας μετατρέπεται σε πεδίο επίδειξης και άσκησης εξουσίας, όπου εγγράφονται οι μετατοπίσεις και οι διαμάχες ανάμεσα στο ιερατικό/ κοσμικό και το εθνικό-κρατικό/ τοπικό-κοινοτικό.²⁰⁵

Ο ήχος της καμπάνας αποτελεί ένα ηχόσημο [soundmark], έναν ήχο δηλαδή που αποκτά τέτοια μοναδικότητα ώστε να καθίσταται σημείο αναφοράς ανάμεσα στα μέλη μιας ακουστικής κοινότητας.²⁰⁶ Σύμφωνα με Α. Corbin, η μελέτη του ακουστικού τοπίου [paysage sonore] είναι κρίσιμη συνιστώσα για την ιστορική κατανόηση των χωρικών αναπαραστάσεων και του κοινωνικού

²⁰² Βλ. αναλυτικά Α. Lyberatos, "Time and Timekeeping in the Balkans: Representations and Realities", στο: *Entangled Histories of the Balkans*, επιμ. R. Daskalov – D. Mishkova κ.ά., ν. 4, Λάιντεν/ Βοστώνη: Brill, 2017, σ. 269-76.

²⁰³ Ό.π., σ. 271.

²⁰⁴ Α. Corbin, "Identity, Bells and the Nineteenth-Century French Village", στο: *Hearing History: A Reader*, επιμ. Mark M. Smith, Τζόρτζια: The University of Georgia Press, 2004, σ. 184.

²⁰⁵ Βλ. Α. Corbin, *Les cloches de la terre: paysage sonore et culture sensible dans les campagnes au XIXe siècle*, [Παρίσι]: Albin Michel, 1994.

²⁰⁶ Ο όρος «ηχόσημο» [soundmark] επινοήθηκε από τον M. Schafer σε αντιστοιχία με αυτόν του «ορόσημου» [landmark]. Βλ. R.M. Schafer, ό.π., σ. 10.

φανταστικού.²⁰⁷ Η καμπάνα πολύ περισσότερο στις προνεωτερικές κοινωνίες απ' ό,τι σήμερα θα επιτελέσει ένας βάθος λειτουργιών. Στην καθημερινότητα της προ-νεωτερικής κοινωνίας ο ήχος της καμπάνας θα λειτουργήσει ως χρονικός, χωρικός και κοινωνικός δείκτης.

Ο ήχος της καμπάνας έχει τη δική του σημειωτική.²⁰⁸ Πρόκειται για μια ειδική γλώσσα που αποκωδικοποιούταν από συγκεκριμένη ομάδα ατόμων – εδώ τους Ορθοδόξους. Διαφορετικές κωδωνοκρουσίες θα ιεραρχήσουν την τελετουργική προσέλευση των πιστών, τα πένθιμα ή εορταστικά θρησκευτικά γεγονότα, ή ακόμη θα σημάνουν τον έκτακτο κίνδυνο στην ενορία.²⁰⁹ Ο Α. Mousson περιγράφοντας την νεκροπομπή του αρχιεπισκόπου των Καθολικών στην Κέρκυρα, Carlo Rivelli, στις 18 Σεπτεμβρίου του 1858 καταγράφει μία από τις λειτουργίες της καμπάνας που σταδιακά μέσα στον 20^ο αιώνα εξαλείφθηκε: «Μπροστά πήγαινε η θορυβώδης αγγλική στρατιωτική μπάντα [...] έπειτα ακολουθούσε η ελληνική μπάντα, παίζοντας επίσημα πένθιμα εμβατήρια [...] Η εντύπωση της πένθιμης τελετής εντάθηκε από το γεγονός ότι μετά το πέρας της [...] έγιναν αισθητοί τρεις σεισμοί [...] Οι άνθρωποι έτρεχαν στους δρόμους να προστατευθούν [...] οι καμπάνες χτυπούσαν».²¹⁰

Μία από τις κυρίαρχες λειτουργίες της καμπάνας είναι ο ορισμός του χρόνου.²¹¹ Όπως επιτυχημένα παρατηρεί ο D. Garrioch, «οι καμπάνες των πρώιμων νεότερων πόλεων ήταν ό,τι είναι σήμερα τα ξυπνητήρια, η κόρνα του εργοστασίου και τα ηχογραφημένα σχολικά καμπανάκια».²¹² Ενδεικτικά στις παρακάτω περιγραφές μπορούμε να δούμε πώς η καμπάνα λειτουργεί ως μέσο χρονικής σημείωσης της περιηγητικής διαδρομής. Κατά την περιήγησή του στη Χίο το 1884 ο Κ. Krumbacher θα σημειώσει: «Με τον ήχο της καμπάνας που

²⁰⁷ Βλ. Α. Corbin, *Les cloches de la terre: paysage sonore et culture sensible dans les campagnes au XIXe siècle*, ό.π.

²⁰⁸ Στ. Σταυρίδης, *Η Πολιτισμική Εξάρτηση της Συμβολικής Σχέσης με τον Χώρο*, ό.π., σ. 197.

²⁰⁹ Βλ. Α. Corbin, *Les cloches de la terre: paysage sonore et culture sensible dans les campagnes au XIXe siècle*, ό.π.

²¹⁰ Α. Mousson, ό.π., σ. 165-6.

²¹¹ Βλ. Α. Corbin, *Les cloches de la terre: paysage sonore et culture sensible dans les campagnes au XIXe siècle*, ό.π. & Του ιδίου, "Identity, Bells and the Nineteenth-Century French Village", ό.π., 190-2.

²¹² D. Garrioch, ό.π., σ. 5.

καλούσε στη λειτουργία, επιχείρησα στην τύχη την πρώτη μου βόλτα μέσα στην πόλη».²¹³ Ο ήχος της καμπάνας θα βοηθήσει τον H. Belle να προσδιορίσει την ώρα της άφιξής του στην Αρχαία Μεσσήνη: «Το πρωί, με το χάραμα, τη στιγμή που μια ραγισμένη καμπάνα σήμαινε τον όρθρο της πρώτης ώρας, [...] βρισκόμαστε ξαφνικά μπροστά στα όμορφα ερείπια ενός αρχαίου τείχους. Πρόκειται για μια από τις πύλες της αρχαίας Μεσσήνης».²¹⁴ Ο ήχος της καμπάνας θα λειτουργήσει εξίσου και ως δείκτης προσανατολισμού στο χώρο για τους περιπλανώμενους ταξιδιώτες.²¹⁵

Ο ήχος της καμπάνας θα επισημανθεί όταν επηρεάζει με κάποιο τρόπο τον ύπνο των περιηγητών. Στον G. Deschamps θα γίνει αισθητός ως μια δυσάρεστη νυχτερινή διακοπή, όταν διανυκτέρευσε στο αγκυροβολημένο πλοίο «Seignelay» αναμένοντας τον αποκεφαλισμό τριών πειρατών στον όρμο του Πειραιά: «Δεν μπόρεσα να κοιμηθώ. Η καμπάνα του καταστρώματος χτυπούσε πένθιμα τα τέταρτα της ώρας [...] Άκουγες θλιμμένες φωνές που έψελναν ακαθόριστες λέξεις. Ήταν οι κατάδικοι που μέσα στ' αμάξια τους τραγουδούσαν για τους εαυτούς τους τη νεκρώσιμη ακολουθία».²¹⁶ Στον K. Krumbacher, πάλι, θα σημάνει την χαρμόσυνη αναγγελία και εκκίνηση της ημέρας του στην Πάτμο: «Νωρίς νωρίς μας ξύπνησε ο αρμονικός ήχος από τις καμπάνες που ανάγγειλαν την ημέρα που έστελνε ο Θεός, από το μοναστήρι του "Θεολόγου", που είναι θρονιασμένο ψηλά ψηλά».²¹⁷

Ως εμβληματικό ηχητικό σημείο²¹⁸ των χριστιανικών προνεωτερικών κοινωνιών η παρουσία του ήχου της καμπάνας για τους Ευρωπαίους περιηγητές μπορεί να σηματοδοτήσει τον πολιτισμό, ενώ η απουσία του τη βαρβαρότητα.²¹⁹ Ταυτόχρονα, θα αποτελέσει ηχητικό σημείο ανάδειξης όχι μόνο της διχοτομίας Ισλάμ-χριστιανισμός, αλλά και της κεντρικής διχοτομίας

²¹³ K. Krumbacher, ό.π., σ. 279.

²¹⁴ H. Belle, ό.π., μέρος Δ', σ. 118.

²¹⁵ Βλ. A. Corbin, "Identity, Bells and the Nineteenth-Century French Village", ό.π., σ. 186-7.

²¹⁶ G. Deschamps, ό.π., σ. 185, 188.

²¹⁷ K. Krumbacher, ό.π., σ. 231.

²¹⁸ Για την εμβληματική λειτουργία του ήχου στο χώρο βλ. Στ. Σταυρίδης, *Η Πολιτισμική Εξάρτηση της Συμβολικής Σχέσης με τον Χώρο*, ό.π., σ. 194-7.

²¹⁹ A. Lyberatos, "Time and Timekeeping in the Balkans: Representations and Realities", ό.π., σ. 269.

εντός της ίδιας της κοινότητας των χριστιανικών δογμάτων, μεταξύ δηλαδή Ορθοδοξίας και Καθολικισμού. Όταν ο K. Krumbacher αναχωρήσει από το λιμάνι της Σύμης, ο ήχος της καμπάνας θα πυροδοτήσει συναισθηματικές διεργασίες, θα ανακαλέσει αναμνήσεις και θα παραπέμψει σε άλλους χώρους: «Το πλοίο μας είχε να φορτώσει μια μεγάλη ποσότητα μικρών κιβωτίων με σπόγγους· ο μεγάλος θόρυβος που προκλήθηκε από αυτήν την εργασία, διακόπηκε από το γλυκό ήχο που έκαναν οι καμπάνες του εσπερινού και ερχόταν σ' εμάς από τη μικρή πόλη και μας θύμιζε την πατρίδα».²²⁰ Από την άλλη, για τον H. Belle το άκουσμα των καμπανών στην Ανδρίτσεινα το 1872 θα τον παραπέμψει να μην σε ήχο της πατρίδας του μέσα από ένα συγκριτικό συλλογισμό δε, που θα φέρει σε μια ηχητική αντίστιξη την ορθόδοξη με την καθολική καμπανοκρουσία: «Την άλλη μέρα, στις τέσσερις το πρωί, οι καμπάνες άρχισαν να χτυπούν, όπως χτυπούν πάντα οι ελληνικές καμπάνες, δηλαδή ξερά, γρήγορα και ακατάστατα, τίποτα που να μοιάζει με τον παρατεταμένο ήχο που αφήνουν οι γαλλικές καμπάνες, ούτε με τη χαρούμενη φλυαρία των ιταλικών καμπαναριών».²²¹

Οι καμπάνες σχηματοποιούσαν τη δημόσια σφαίρα,²²² με τον ίδιο τρόπο που το έκαναν και για το χρόνο.²²³ Σύμφωνα με τον Henri Lefebvre, ο χώρος εκτός από μέσο δράσης, όντας προϊόν παραγωγής, είναι μέσο ελέγχου και επομένως κυριαρχησης και εξουσίας.²²⁴ Οι ρυθμιστικές της ιδιότητες –καθώς κανονικοποιεί το ωράριο της καθημερινότητας, της εργασίας, ορίζει την εδαφική επικράτεια—²²⁵ μεταδίδονται μέσω του ήχου. Ο κωδικοποιημένος ήχος εδώ μεταδίδει πληροφορίες από το ένα άτομο στο άλλο και ομογενοποιεί μια χωρική

²²⁰ K. Krumbacher, ό.π., σ. 203.

²²¹ H. Belle, ό.π., μέρος Δ', σ. 176.

²²² Βλ. D. Garrioch, ό.π., σ. 15-7 & A. Corbin, *Les cloches de la terre: paysage sonore et culture sensible dans les campagnes au XIXe siècle*, ό.π.

²²³ Βλ. C. Symes, "Out in the Open, in Arras: Sightlines, Soundscapes, and the Shaping of a Medieval Public Sphere", στο: *Cities, Texts and Social Networks, 400-1500. Experiences and Perceptions of Medieval Urban Space*, Farnham: Ashgate, 2010, σ. 298.

²²⁴ H. Lefebvre, *La production de l'espace*, ό.π., σ. 26.

²²⁵ Βλ. A. Corbin, *Les cloches de la terre: paysage sonore et culture sensible dans les campagnes au XIXe siècle*, ό.π. & Του ιδίου, "Identity, Bells and the Nineteenth-Century French Village", ό.π., 186 & D. Garrioch, ό.π., σ. 10-3 & C. Symes, "Out in the Open, in Arras: Sightlines, Soundscapes, and the Shaping of a Medieval Public Sphere", ό.π., σ. 298-9.

έκταση (εθνικοποιώντας την μάλιστα), καθώς με διαφορετικές αυξομειώσεις ο ίδιος όμως ρυθμός θα ηχήσει σχεδόν ταυτόχρονα σε διαφορετικές αποστάσεις προσφέροντας στους ακροατές του την αίσθηση του «συνανήκειν».²²⁶ Ο ήχος της καμπάνας φέρνει μηνύματα από μακριά μέσα στον ιδιωτικό χώρο και έχει σκοπό να βγάλει τους πιστούς της έξω από τον ιδιωτικό αυτό χώρο και να τους μεταφέρει στο δικό της χώρο. Η σχέση λοιπόν ήχου με τον χώρο συμβολίζει τη διάκριση του «μέσα», του ιδιωτικού με το «έξω», το δημόσιο²²⁷ και ενέχει την πρόθεση κίνησης, δράσης των ανθρώπων μέσα στο χώρο.²²⁸

— *Μουεζίνης: ο θρησκευτικός Έτερος*

Όπως η καμπάνα, έτσι και το κάλεσμα στην προσευχή αποτελούν τρόπους ηχητικής επιβολής μιας θρησκευτικής ταυτότητας στο δημόσιο χώρο. Όπως έχει εύστοχα επισημανθεί, στα περιηγητικά κείμενα κυριαρχεί η αναλογία μεταξύ μουεζίνη-μιναρέ και καμπάνας-κωδωνοστασίου, που με τη σειρά της θα λάβει το χαρακτήρα μιας άνισης και προκατειλημμένης σύγκρισης μεταξύ Ισλάμ-χριστιανισμού.²²⁹ Τον αντίποδα του αντιθετικού θρησκευτικού σχήματος θα καταλάβουν οι καταγραφές από τις θρησκευτικές ηχητικές πρακτικές των μουσουλμάνων.

Η φωνή του μουεζίνη θα συμπυκνώσει το θρησκευτικά έτερο: «οι Έλληνες είχαν ζυγώσει τόσο πολύ στα τείχη που μέσα στη σιγαλιά της νύχτας άκουγαν καθαρά τη φωνή των μουεζίνηδων, που από τους μιναρέδες ειδοποιούσαν τους μουσουλμάνους για την ώρα της προσευχής. Αυτή η θρησκευτική κραυγή προκαλούσε συνήθως στο ελληνικό στρατόπεδο εκρήξεις από βλαστήμιες, που επαναλαμβάνονταν ώρα πολύ από τον αντίλαλο των

²²⁶ Βλ. D. Hendy, *Noise. A Human History of Sound and Listening*, Λονδίνο: Profile Books, 2014, σ. 110-1, 114.

²²⁷ A. Corbin, "Identity, Bells and the Nineteenth-Century French Village", ό.π., σ. 184.

²²⁸ Στ. Σταυρίδης, *Η Πολιτισμική Εξάρτηση της Συμβολικής Σχέσης με τον Χώρο*, ό.π., σ. 196.

²²⁹ Βλ. A. Lyberatos, "Time and Timekeeping in the Balkans: Representations and Realities", ό.π., σ. 269.

βουνών»,²³⁰ θα γράψει ο Γάλλος εθελοντής πολέμου Maxime Raybaud στην Τρίπολη το 1821.

Ο ήχος του καλέσματος σε προσευχή για τους Ευρωπαίους περιηγητές έπαιρνε τη σημασία του θορύβου και αντιπροσώπευε την παρουσία της Ανατολής. Ο F. W. Sieber διαμένοντας στο λιμάνι των Χανίων το 1817 γράφει: «Κάθε Πέμπτη απόγευμα οι Τούρκοι λειτουργούν το τζαμί και κατά τις οχτώ αρχίζουν να ωρύονται. Ο κόσμος, όπως συμβαίνει και στις δικές μας λιτανείες, ανταποκρίνεται μ' έναν εκκωφαντικό θόρυβο που κάνει το τζαμί να τρέμει ολόκληρο».²³¹ Η φωνή του μουεζίνη λαμβάνει τόσο σταθερά το ηχητικό περιεχόμενο της ενοχλητικής κραυγής από τους Ευρωπαίους περιηγητές, ώστε να κάνουμε λόγο για τυποποίηση.²³² Όπως παρατηρεί η S. Faroqui, «όντας τυπολατρικά προσκολλημένοι στις ίδιες λέξεις των προγενεστέρων τους, κάθε συγγραφέας έδειχνε την προσήλωσή του σε παραδεκτές χριστιανικές αξίες».²³³

Για τον Chateaubriand το κάλεσμα σε προσευχή που ηχούσε από την Ακρόπολη κατά την επίσκεψή του στην Αθήνα το 1806 αποτέλεσε έναν «ήχο εκτός τόπου»,²³⁴ που εξήρε την πολιτισμική διαφορά. Ακολουθώντας, περιγράφει τη φωνή του μουεζίνη που καλούσε σε προσευχή: «Καταβεβλημένος υπό του καμάτου εκοιμώμην ήδη βαθέως, ότε αίφνης αφυπνίσθην υπό Τουρκικών κυμβάλων και αυλών, ων η δύσηχος συναυλία ηκούετο από των βάθρων των Προπυλαίων. Τούρκος δε συγχρόνως Ιμάμης ήρξατο αναγγέλλων δι' άσματος αραβικού χριστιανοίς κατοικούσιν εν τη πόλει της Αθηνάς ότι παρήλθεν η ώρα. Αδυνατώ να περιγράψω ενταύθα τα αισθήματα, υφ' ων κατελήφθην, ακούων την φωνήν του Ιμάμη, όστις ουδόλως έχρηζε να υπενθυμίση εις εμέ το ωκύπορον του χρόνου· καθότι η παρουσία αυτού εν Αθήναις ανήγγελλεν

²³⁰ Κ. Σιμόπουλος, ό.π., τ. Ι, σ. 247-8.

²³¹ F. W. Sieber, ό.π., σ. 107.

²³² Πρβλ. με τις καταγραφές των Ευρωπαίων περιηγητών για τη φωνή του μουεζίνη που παρατίθενται στο: A. Lyberatos, "Time and Timekeeping in the Balkans: Representations and Realities", ό.π., σ. 268-70.

²³³ S. Faroqui, ό.π., σ. 172.

²³⁴ Ε. Καλλιμοπούλου – Κ. Κορνέτης – Π. Πούλος, "Από το κάλεσμα για προσευχή στις σιωπές του Μουσείου: Ηχοτοπία της Θεσσαλονίκης σε μετάβαση", στο: *Θεσσαλονίκη. Μια πόλη σε μετάβαση 1912-2012*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2015, σ. 321.

αρκούντως ότι πολλοί παρήλθον αιώνες».²³⁵ Όπως σημειώνει η Αυγουστίνου, η φωνή του μουεζίνη «ήταν για τον Σατωβριάνδο η επιτομή όλων των εισβολών και όλων των επεμβάσεων που υπέστη η πόλη της Αθήνας».²³⁶

Για τους ίδιους όμως τους μουσουλμάνους η φωνή του μουεζίνη δεν έπαυε να αποτελεί έναν ήχο που όριζε την περιοδικότητα στην καθημερινότητά τους.²³⁷ Οι αναφορές στη φωνή του μουεζίνη που υποδεικνύουν το ρυθμιστικό του ρόλο στο θρησκευτικό χρόνο είναι αρκετές. Ο F. W. Sieber θα γράψει από τον Χάνδακα Κρήτης το 1817: «Ξαφνικά άκουσα το μουεζίνη ν' αναγγέλλει από έναν ψηλό μιναρέ ότι ήταν πια μεσημέρι. Η φωνή του δε μου φάνηκε τόσο ενοχλητική, όσο ο θόρυβος της τουρκικής μουσικής που άρχισαν να παίζουν στη γειτονιά».²³⁸ Το 1822 ο Γερμανός εθελοντής πολέμου Karl Emil Rosenstiel (Nelisteros) θα σχολιάσει τη θρησκευτική χρονική συνέπεια των μουσουλμάνων μεσούσης της πολιορκίας της Ακρόπολης: «Ένας λαός λιγώτερο ευσεβής θα άλλαζε την ώρα των δεήσεων ή θα προσευχόταν σιωπηλά. Οι Τούρκοι, όμως, αδιαφορώντας για τις μπόμπες, συνέχιζαν τις συγκεντρώσεις και τα θορυβώδη θρησκευτικά τους άσματα την ίδια πάντοτε ώρα».²³⁹ Στο παράθεμα αυτό βέβαια γίνεται και μια έμμεση κριτική στη θρησκοληψία των μουσουλμάνων, που αποτελεί ένα ακόμη κλασικό μοτίβο στα περιγητικά κείμενα. Συναφής η περίπτωση που αναδεικνύει ο Α. Λυμπεράτος για τον τρόπο που βίωσαν οι Ευρωπαίοι περιηγητές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας τον *alaturka* χρόνο και μετέφρασαν την εισαγωγή των ρολογιών στην οθωμανική κοινωνία: Η χρήση των ρολογιών από τους μουσουλμάνους δεν επιδιώκεται παρά μόνο για να ικανοποιήσουν τις θρησκευτικές ανάγκες τους για την ακρίβεια και τη συνέπεια της προσευχής.²⁴⁰

Αντίστοιχης θρησκευτικής σπουδαιότητας γιορτή με το Πάσχα θα είναι για τους μουσουλμάνους το Ραμαζάνι που σημαίνει τις δικές του ηχητικές πρακτικές. Τον ένατο μήνα του ημερολογίου της Εγίρας σηματοδοτεί το

²³⁵ Ο. Αυγουστίνου, ό.π., σ. 302.

²³⁶ Ο.π., σ. 301.

²³⁷ Ε. Καλλιμοπούλου – Κ. Κορνέτης – Π. Πούλος, ό.π., σ. 320.

²³⁸ F. W. Sieber, ό.π., σ. 64.

²³⁹ Κ. Σιμόπουλος, ό.π., τ. Ι, σ. 505.

²⁴⁰ Βλ. αναλυτικά Α. Lyberatos, "Time and Timekeeping in the Balkans: Representations and Realities", ό.π., σ. 265-7, 272, 283.

Ραμαζάνι. Ο μήνας αυτός αποτελούσε μία διάρρηξη της χρονικής αλληλουχίας που ακολουθούσε ο καθημερινός βίος των μουσουλμάνων, καθώς δεν ασκείται καμία δραστηριότητα τη διάρκεια της ημέρας.²⁴¹ Η δημόσια και ιδιωτική σφαίρα βρισκόταν σε πλήρη λειτουργία μετά τη δύση του ηλίου και κατά τη διάρκεια όλης της νύχτας.²⁴² Ενδεικτική της αντίστροφης παρουσίας των ήχων που ακολούθησε την αντιστροφή της δραστηριότητας στα χρονικά διαστήματα της ημέρας και της νύχτας είναι η καταγραφή του F. W. Sieber στον Χάνδακα Ηρακλείου Κρήτης: «Γυρίσαμε σπίτι γύρω στις δέκα· στους δρόμους ακουγόταν η εκκωφαντική τουρκική μουσική που είχε πια ανάψει για τα καλά».²⁴³

Τέλος, μένει να παρατηρήσουμε πως η καθιέρωση του ελληνικού έθνους-κράτους θα φέρει μαζί κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα τις πρώτες προσπάθειες για εθνική και ως εκ τούτου θρησκευτική ομογενοποίηση. Οι διαδικασίες αυτές εκβάλλουν και στο θρησκευτικό ηχοτοπίο της ελληνικής επικράτειας. Ο G. Deschamps σχολιάζοντας τη σταδιακή εξαφάνιση του μουσουλμανικού πληθυσμού από την περιοχή των Φαρσάλων το 1890, και επομένως τη σταδιακή αλλαγή του θρησκευτικού ηχοτοπίου, λέει: «Ένα μόνο απ' αυτά τα τζαμιά είναι ανοιχτό στους πιστούς· ακούγονται ακόμα οι μονότονοι ψαλμοί του χότζα, το σούρσιμο των γυμνών ποδιών στις αχυρένιες ψάθες και το μουρμουρητό της αραβικής γλώσσας».²⁴⁴

2.2.2. Ελληνική Επανάσταση του 1821: Το πολεμικό ηχοτοπίο

Το ξέσπασμα της Ελληνικής Επανάστασης το 1821 και οι εμφύλιοι που το ακολούθησαν αύξησαν αισθητά την επικινδυνότητα των ελληνικών περιοχών για τους περιηγητές. Τη δεκαετία του 1820 σχεδόν εκλείπει ο παραδοσιακός

²⁴¹ Για το χρόνο της γιορτής (θρησκευτικής και μη) στους Οθωμανούς βλ. Μ. Σαρηγιάννης, *Η Απόλαυση στην Οθωμανική Κωνσταντινούπολη*, Αθήνα: Περίπλους, 2003, σ. 60-1. Πρέπει να σημειωθεί πως στις περιγραφές των περιηγητών για τις γιορτές η εικόνα του σιωπηλού και νωθρού Τούρκου αντικαθίσταται από αυτήν του θορυβώδους και ενεργητικού Τούρκου.

²⁴² Περισσότερα για το Ραμαζάνι βλ. D. Quataert, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι τελευταίοι αιώνες, 1700-1922*, μτφρ. Μαρίνος Σαρηγιάννης, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2006, σ. 285-90.

²⁴³ F. W. Sieber, ό.π., σ. 218.

²⁴⁴ G. Deschamps, ό.π., σ. 324.

περιηγητισμός που πραγματοποιούνταν για λόγους αναψυχής, για αρχαιολογικές έρευνες και επισκέψεις σε μνημεία.²⁴⁵ Για αυτήν τη χρονική περίοδο μαρτυρίες έχουμε κυρίως από τους ξένους στρατιώτες εθελοντές στην επαναστατημένη Ελλάδα και από τους διπλωμάτες. Υπάρχουν δε αρκετές περιπτώσεις περιηγητών, αρχαιοδιφών, εθελοντών στρατιωτών που ειδικά με την εκκίνηση της Ελληνικής Επανάστασης λειτούργησαν ως δίαυλοι πληροφοριών για τις χώρες προέλευσής τους.²⁴⁶

Είναι χαρακτηριστικό πως παρότι ο αγγλικός νόμος ("Foreign Enlistment Act" του 1819) θεωρούσε έγκλημα την κατάταξη Βρετανού υπηκόου σε ξένο στρατό, εντούτοις το επέτρεπε αν αυτό εξυπηρετούσε το εθνικό της συμφέρον.²⁴⁷ Έτσι μπορεί να εξηγηθεί εν μέρει και ο αριθμός των Βρετανών εθελοντών πολέμου που κατέληξε στην Ελλάδα του 1821. Βέβαια, οι εισροές ξένων εθελοντών στην επαναστατημένη Ελλάδα έχουν να κάνουν περισσότερο με τις χρονικές συγκυρίες: Κατά τη δεύτερη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα, η

²⁴⁵ Κ. Σιμόπουλος, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21: απομνημονεύματα, χρονικά, ημερολόγια, υπομνήματα...*, 1823-1824, τ. ΙΙΙ, Αθήνα, Στάχυ, 41999, σ. 428.

²⁴⁶ Ας σημειωθεί πως ο 19ος αιώνας είναι εκτός των άλλων και ο αιώνας των Γεωγραφικών Εταιρειών. Μια σειρά από ευρωπαϊκά κέντρα, θα ιδρύσουν γεωγραφικές εταιρείες, μεταξύ αυτών το Βερολίνο (1828), το Λονδίνο (1830), οι Βρυξέλες (1856), η Ρώμη (1873), η Αμβέρσα (1875), η Λισαβόνα (1875) και η Μαδρίτη (1876). Περιηγητές που συσχετίζονταν άμεσα ή έμμεσα με τη Βασιλική Γεωγραφική Εταιρεία της Μ. Βρετανίας [Royal Geographical Society] εξυπηρέτησαν τέτοιους σκοπούς με τις περιηγητικές τους εξορμήσεις και ειδικότερα μέσω της εικονογράφησης και της χαρτογράφησης που συνόδευε τα κείμενά τους. Η γεωγραφική γνώση και εξειδίκευση συνδέθηκε στενά με τον τομέα της Στρατιωτικής Υπηρεσίας Πληροφοριών [Military Intelligence] στο απόγειο της αποικιακής δραστηριότητας της Μ. Βρετανίας. Από την ίδρυσή της το 1830, η Βασιλική Γεωγραφική Εταιρεία διοχέτευε σταθερά μέχρι και τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο τις Βρετανικές Στρατιωτικές Υπηρεσίες Πληροφοριών με χάρτες και υλικό από εξερευνήσεις που αποτελέσαν μία από τις πρώιμες κεντρικότερες πηγές πληροφόρησης. Θα ήταν λοιπόν περιέργο οι Μυστικές Υπηρεσίες των Μ. Δυνάμεων να μην είχαν αναπτύξει υποδομές συλλογής πληροφοριών στο νευραλγικό χώρο της νοτιοανατολικής Μεσογείου του 19ου αιώνα.

Βλ. M. Heffernan, "Geography, Cartography and Military Intelligence: The Royal Geographical Society and the First World War", *Transactions of the Institute of British Geographers*, vol. 21, n. 3, 1996, σ. 505-11 & Γ. Κρητικός, *Έθνος και χώρος. Προσεγγίσεις στην ιστορική γεωγραφία της σύγχρονης Ευρώπης*, ό.π., σ. 86-110, 167-8.

²⁴⁷ Κ. Σιμόπουλος, ό.π., τ. Ι, σ. 34.

ευρωπαϊκή οικονομική ύφεση σε συνδυασμό με τη μεγάλη επισιτιστική κρίση δημιούργησε τόσο δυσμενείς συνθήκες ώστε ορισμένοι Βρετανοί σχολιαστές να κάνουν λόγο για φόβο έκρηξης μιας δεύτερης Γαλλικής Επανάστασης.²⁴⁸ Κυρίως όμως, η πανευρωπαϊκή αποστράτευση μετά τη λήξη των Ναπολεόντειων Πολέμων και η ακόλουθη παλινόρθωση των μοναρχικών καθεστώτων στην Ευρώπη κατέστησε ένα μεγάλο μέγεθος αξιωματικών και υπαξιωματικών ανεπάγγελτους. Όσοι δε απόστρατοι είχαν πολεμήσει στο πλευρό του Ναπολέοντα τελούσαν υπό διωγμό στη Γαλλία και στα γερμανικά κράτη. Σε αυτούς τους απόστρατους θα πρέπει να προστεθούν και οι «ανεπιθύμητοι» αξιωματικοί που υποστήριξαν τις αποτυχημένες εξεγέρσεις στην ιταλική και ιβηρική χερσόνησο.²⁴⁹ Όλοι αυτοί είδαν στην Ελλάδα του '21 είτε ένα πρόσκαιρο καταφύγιο, είτε μια ευκαιρία για τη συνέχιση της επαγγελματικής τους σταδιοδρομίας. Βέβαια, δεν έλλειψε το τυχοδιωκτικό στοιχείο από τη σύνθεση του εθελοντικού σώματος.²⁵⁰

Η Ελληνική Επανάσταση συνοδεύτηκε από μια έκρηξη του φιλελληνικού κινήματος. Υπήρξαν και Ευρωπαίοι εθελοντές –κυρίως φοιτητές– που είχαν πράγματι ιδεαλιστικά κίνητρα: είτε επηρεασμένοι από τα προτάγματα της Γαλλικής Επανάστασης έτρεφαν συμπάθεια προς τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα ενός υπόδουλου χριστιανικού έθνους, είτε από τη νοσταλγία του Αρχαιοελληνικού που εμφιλοχωρούσε στο ρομαντισμό.²⁵¹ Ο φιλελληνισμός ως ρεύμα παγιώθηκε ανάμεσα στο τελευταίο τρίτο του 18^{ου} αιώνα και τις πρώτες τρεις δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα. Τότε η έννοια του φιλελληνισμού αποκτά συγκεκριμένη στοχοθεσία: την «απελευθέρωση των νεότερων Ελλήνων και την πολιτισμική και πνευματική αναγέννησή τους μέσω της δημιουργικής μίμησης των προγόνων τους».²⁵²

Μελετώντας τις ηχητικές καταγραφές στη συνθήκη του πολέμου, παρατηρούμε πως η ακοή μετατρέπεται σε αισθητηριακό καθεστώς σχεδόν υποδαυλίζοντας τις υπόλοιπες αισθητηριακές τροπικότητες. Οι στρατιώτες

²⁴⁸ Βλ. Α. Καρακατσούλη, «*Μαχητές της Ελευθερίας*» και 1821. Η Ελληνική Επανάσταση στη διεθνική της διάσταση, Αθήνα: Πεδίο, 2016, ό.π., σ. 35.

²⁴⁹ Ό.π., σ. 46-7 & Α. Καρακατσούλη, ό.π., σ. 25-6, 29-32.

²⁵⁰ Βλ. πρόλογο του Τ. Βουρνά στο: Φ. Πουκεβίλ, ό.π., σ. 21-2.

²⁵¹ Βλ. Α. Καρακατσούλη, ό.π., σ. 36-7, 49-62 & Κ. Σιμόπουλος, ό.π., τ. Ι, σ. 48-9.

²⁵² Ο. Αυγουστίνου, ό.π., σ. 189.

οφείλουν να έχουν τεταμένη την προσοχή τους σε ήχους ειδικά στις περιπτώσεις που η ορατότητα είναι περιορισμένη (π.χ. στις μάχες που διεξάγονται τη νύχτα). Ο ήχος σε αυτές τις συνθήκες προαναγγέλλει και η ετοιμότητα προς τους παραγόμενους ήχους ανάγεται σε ζήτημα αυτοάμυνας. Χαρακτηριστική η ημερολογιακή καταγραφή του Ιταλού εθελοντή αξιωματικού Brengeri κατά την πρώτη πολιορκία του Μεσολογγίου τη νύχτα της 24^{ης} προς την 25^η Δεκεμβρίου του 1822:²⁵³ «[...] ξαφνικά ακούμε φοβερές κραυγές κι όλα τα εχθρικά κανόνια να αρχίζουν ομαδικό βομβαρδισμό. Τρέξαμε στο σημείο από όπου ακούγονταν οι κραυγές. Οχτακόσιοι Αλβανοί είχαν ζυγώσει απαραίτητοι την τάφρο [...] Αν οι Αλβανοί κρατούσαν σιωπή και οι εχθρικές πυροβολαρχίες δεν άρχιζαν πρόωρα το βομβαρδισμό οι Τούρκοι θα έμπαιναν στο Μεσολόγγι».²⁵⁴

Ο εθελοντής George Jarvis καταγράφει επίσης στο ημερολόγιό του την πρώτη πολιορκία του Μεσολογγίου ενώ βρισκόταν στο πολεμικό πλοίο «Θεμιστοκλής»: «Τα ξημερώματα έπεσε μια κανονιά από το στρατόπεδο των Τούρκων, σύνθημα για την προγραμματισμένη αιφνιδιαστική επίθεση. Ο άνεμος έφερνε τον αντίλαλο των κανονιών και των ελαφρών όπλων πολύ καθαρά. Ήταν ένας τρομερός βρόντος που κράτησε πέντε ολόκληρες ώρες».²⁵⁵ Οι κανονιοβολισμοί λειτουργούν ως ηχητικό ίχνος που μεταφέρει τις μη ορατές συνθήκες παραγωγής του ήχου και παράγει το χώρο εκτέλεσής τους.²⁵⁶ Μία αντίστοιχη ακουστική εμπειρία θα περιγράψει και ο Lamartine στον απόηχο των εμφύλιων συγκρούσεων (εντοπισμένης πλέον κλίμακας) το 1832 βρισκόμενος στο Ναύπλιο: «Οι φατρίες αλληλοεξοντώνονται συνεχώς και ακούμε τις

²⁵³ Ο Brengeri ήταν Ιταλός εθελοντής στρατιώτης στην Ελληνική Επανάσταση του 1821 και απόστρατος αξιωματικός του ιταλικού στρατού, καθώς είχε διωχθεί για τη συμμετοχή του στα επαναστατικά κινήματα της Ιταλίας. Το ημερολόγιο των πολεμικών του περιπλανήσεων και των προσωπικών εμπειριών του δημοσίευσε ανώνυμα το 1826 σε περιοδικό του Λονδίνου με τίτλο "Adventures of a Foreigner in Greece", (*London Magazine*, Αυγ. 1826 - Ιαν. 1827). Βλ. Κ. Σιμόπουλος, ό.π., τ. II, σ. 15.

²⁵⁴ Κ. Σιμόπουλος, ό.π., τ. II, σ. 386.

²⁵⁵ Ό.π., σ. 387.

²⁵⁶ Στ. Σταυρίδης, *Η Πολιτισμική Εξάρτηση της Συμβολικής Σχέσης με τον Χώρο*, ό.π., σ. 189.

τουφεκιές των Κλεφτών και των Κολοκοτρωναίων, που πολεμούν από την άλλη πλευρά του κόλπου ενάντια στα κυβερνητικά στρατεύματα».²⁵⁷

Το πολεμικό ηχοτοπίο συντίθεται από μία σειρά κυρίαρχων ήχων: τους ήχους των φορητών και βαρέων όπλων, τις κραυγές των αμάχων και των πολεμιστών. Δύο περιγραφές από την ένοπλη εξέγερση Ελλήνων και την πολιορκία του κάστρου της Πάτρας τον Μάρτιο του 1821 συμπυκνώνουν αρκετά καλά το πολεμικό ηχοτοπίο. Η πρώτη παραδίδεται από το προσωπικό ημερολόγιο του πρόξενου της Γαλλίας στην Πάτρα Hughes Rouqueville:²⁵⁸ «Απόγευμα 23 Μαρτίου, ώρα 6. Ακούστηκε η κραυγή της ελευθερίας. [...] Ο πάταγος από τα σπίτια που γκρεμίζονται, οι κανονιές από το κάστρο, οι κραυγές χιλίων πεντακοσίων γυναικοπαίδων με φοβίζουν πολύ. [...] 24 Μαρτίου. [...] Από παντού ακούγονται τουφεκιές... Η πυρκαγιά μαίνεται, κάθε τόσο ακούγονται εκρήξεις. [...] Κραυγές ασυνάρτητες [...] 25 Μαρτίου. Οι Έλληνες φθάνουν από τα χωριά κραυγάζοντας "Θάνατος στους Τούρκους!"».²⁵⁹ Η δεύτερη προέρχεται από το ημερολόγιο του Isl. Solair, γραμματέα του πρόξενου της Ολλανδίας στην Πάτρα:²⁶⁰ «Όλες οι γυναίκες άρχισαν να κλαίνε και να ουρλιάζουν φριχτά ενώ βροντούσαν τα κανόνια, τα τουφέκια και οι πιστόλες και η πυρκαγιά όλο και προχωρούσε».²⁶¹

Ο Γάλλος απόστρατος λοχαγός Maxime Raybaud περιγράφει μία από τις μάχες μεταξύ ελληνικών και τουρκικών δυνάμεων στην Πάτρα στις 2 Αυγούστου του 1821: «Βλέποντας ο Γιουσούφ πασάς, ψηλά από τα μπιντένια, την υποχώρηση, επιχειρεί έξοδο με νέες δυνάμεις. Τις συνόδεψε μια βάρβαρη μουσική. Οι Τούρκοι ξαναπερνούν στην επίθεση με την κραυγή Αλλάχ!

²⁵⁷ Τρεις Γάλλοι Ρομαντικοί στην Ελλάδα. Λαμαρτίνος – Νερβάλ – Γκωτιέ, ό.π., σ. 47.

²⁵⁸ Ο Hughes Rouqueville ήταν πρόξενος της Γαλλίας στην Πάτρα. Ήταν ο αδελφός του γνωστού μας περιηγητή François Rouqueville, που είχε διατελέσει πρόξενος στα Γιάννενα την περίοδο 1806-14 και στην Πάτρα ως το 1816. Στο βιβλίο του François Rouqueville, *Histoire de la régénération de la Grèce depuis 1740 jusqu'en 1824* (Παρίσι, 1824), ο συγγραφέας αναφέρεται στο ξεσηκωμό της Πάτρας βασιζόμενος στις καταγραφές του ημερολογίου του αδερφού του Hughes. Βλ. Κ. Σιμόπουλος, ό.π., τ. Ι, σ. 184.

²⁵⁹ Κ. Σιμόπουλος, ό.π., τ. Ι, σ. 189.

²⁶⁰ Ο Isl. Solair ήταν γραμματέας του πρόξενου της Ολλανδίας στην Πάτρα και αντικαθιστούσε για εκείνη τη χρονική περίοδο τον άρρωστο προϊστάμενό του Thomas Parnell. Βλ. Κ. Σιμόπουλος, ό.π., τ. Ι, σ. 184.

²⁶¹ Ό.π., σ. 199.

Αλλάχι!». ²⁶² Στην περιγραφή αυτή εντοπίζονται δύο ενδιαφέροντα στοιχεία σχετικά με τον ήχο σε πολεμικές συνθήκες. Το πρώτο στοιχείο είναι πως η στρατιωτική μουσική που συνόδευε τις τουρκικές δυνάμεις προσλαμβάνεται ως ένας βάρβαρος ήχος. Ο βάρβαρος ήχος εδώ έχει σαφώς πολιτισμικές συνδηλώσεις. Ένα αφτί συνηθισμένο στα δυτικά μουσικά πρότυπα ακούει ως βάρβαρους τους ήχους που παράγει η απολίτιστη Ανατολή.

Με την ευκαιρία αυτή, θα γίνει αναφορά σε μια ενδιαφέρουσα περίπτωση ακουστικού εκδυτικισμού της Οθωμανικής αυτοκρατορίας που παραθέτει ο Bernard Lewis: ²⁶³ Ο σουλτάνος Μαχμούτ Β΄ είχε προχωρήσει σε μια σειρά μεταρρυθμίσεων στις οθωμανικές ένοπλες δυνάμεις. Μία από αυτές αφορούσε και τη στρατιωτική μουσική. Θα εισάγει μια μπάντα χάλκινων και πνευστών υπό τη διεύθυνση του Donizetti-Giuseppe Donizetti (αδελφού του διάσημου Ιταλού συνθέτη Gaetano Donizetti). Αυτή η «Musiki-i Humayun-i Osmani» [αυτοκρατορική οθωμανική μουσική], όπως ονομάστηκε, ήταν αποκλειστικά δυτική μουσική και θα οδηγήσει τον βρετανό αξιωματικό Adolphus Slade να καταγράψει το 1830 τον παράδοχο ήχο που έφτασε στα αφτιά του από το Τοπ Καπί όπου η στρατιωτική μπάντα ηχούσε υπό τις μελωδίες του Rossini. Παρατηρούμε εδώ πως οι στρατιωτικές μεταρρυθμίσεις του Μαχμούτ Β΄ δεν εξαντλήθηκαν στον εκσυγχρονισμό υλικοτεχνικής υποδομής τους αλλά προέβησαν σε αλλαγές πολιτισμικού χαρακτήρα, σε έναν ακουστικό εκδυτικισμό.

Το δεύτερο στοιχείο που προκύπτει από το προηγούμενο παράθεμα του M. Raybaud είναι η ανάδειξη της «υποκειμενικής γλωσσολαλίας της μάχης», μία συναισθηματική κατά βάση γλώσσα που συνίσταται σε ένα «συγκεχυμένο μείγμα από ήχους, στριγκλιές και τραυλίσματα». ²⁶⁴ Σε μία άλλη καταγραφή του ίδιου πάλι από την Άλωση της Τρίπολης το 1821, αυτή η υποκειμενική γλωσσολαλία της μάχης φωτίζεται ακόμη περισσότερο: «Δεν είχε περάσει μισή ώρα από την συνάντησή μας όταν έφθασε στα αφτιά μας μια περίεργη χλαλοή.

²⁶² Ο.π., σ. 230-1.

²⁶³ Βλ. B. Lewis, *Τι πήγε στραβά; Δυτική επιρροή και μεσανατολική αντίδραση*, επιμ. – μτφρ. – σχολιασμός Στέφανος Παπαγεωργίου, Αθήνα: Παπαζήσης, 2002, [= *Σειρά: Μεσανατολικές Σπουδές*, αρ. 4, Ισλάμ], σ. 229-32.

²⁶⁴ J. Bourke, *Φόβος. Στιγμιότυπα από τον πολιτισμό του 19ου και του 20ού αιώνα*, μτφρ. Τρισεύγενη Παπαϊωάννου, Αθήνα: Σαββάλας, 2011, σ. 278.

Αμέσως ύστερα ακούστηκαν μερικές κανονιές. [...] Είχε κιόλας αρχίσει εκείνη η ανατριχιαστική βουή από τις κραυγές των θυμάτων και τους αλαλαγμούς των νικητών. [...] Ο βρόντος των σπιτιών που σωριάζονταν συντρίμια, το ατέλειωτο τουφεκίδι, οι εκρήξεις των κανονιών, οι κραυγές των ετοιμοθάνατων και τα άγρια ξεφωνητά των νικητών ανακατεύονταν, δημιουργώντας μια συναυλία ανατριχιαστική. Οι Έλληνες βγάζουν μια ιδιαίτερη κραυγή όταν ορμούν στον εχθρό: ένα ούρλιασμα που τινάζεται από το λαρύγγι. Αλλά αυτή η κραυγή γίνεται αλλιώςτική όταν υψώνουν το στιλέτο ή το γιαταγάνι πάνω στο θύμα τους. Αδύνατο να το περιγράψω: η πικρή ειρωνεία της νίκης, η μανία για εκδίκηση, η απάνθρωπη δίψα του αίματος, όλα μαζί εκφράζονται μ' αυτή την κραυγή, που συνοδεύεται συνήθως από ένα γέλιο σαρδόνιο, άγριο και τρομακτικό. Αυτή η κραυγή του ανθρώπου-τίγρη, του ανθρώπου που κατασπαράζει τον άνθρωπο είναι απαίσια και πάντοτε με συντάραζε βαθιά».²⁶⁵ Οι πολεμικές ιαχές λοιπόν αποκτούν τη λειτουργικότητά τους καταρχήν μέσω του ήχου, του θορύβου που παράγουν και δευτερευόντως από το περιεχόμενό τους.²⁶⁶

Τέλος, ας σταθούμε ξανά στον F. Rouqueville που μας προσφέρει μια ιδιαίτερη παρομοίωση μεταξύ ενός ήχου της φύσης και ενός προσημειωμένου ήχου για τους ανθρώπους που βίωσαν τη διεξαγωγή ενός πολέμου τον 19^ο αιώνα: «μονάχα ο Ευρώτας [...] αργοκυλά τα νερά του μ' εκείνο το μονότονο μουρμουρητό, που αντηχεί σαν θλιμμένος απόηχος του πολεμικού σαλπίσματος της υποχώρησης».²⁶⁷ Το κέρασ, η τρομπέτα, τα ντραμς, οι κανονιοβολισμοί αποτελούν τα κυρίως ηχητικά όργανα του πολέμου που δηλώνουν την εκκίνηση, τον τερματισμό κ.ο.κ..²⁶⁸ Ο ρόλος τους αυτός οφείλεται κυρίως στη δυνατότητά τους να παράγουν τόσο δυνατό ήχο ώστε αυτός να μπορέσει να μεταφερθεί σε απόσταση και ει δυνατόν να κυριαρχήσει έναντι άλλων ήχων.

²⁶⁵ Κ. Σιμόπουλος, ό.π., τ. Ι, σ. 265, 270-1.

²⁶⁶ Βλ. M. Goldsmith, ό.π., σ. 49-51.

²⁶⁷ Φ. Πουκεβίλ, ό.π., σ. 69.

²⁶⁸ Βλ. M. Goldsmith, ό.π., σ. 29.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Χρήσεις ήχου για την κατασκευή ταυτοτήτων:

Ο σιωπηλός αρχαιοελληνισμός και ο θορυβώδης νεοελληνισμός

*«Τα πιο φρόνιμα και νοήμονα από όλα τα έθνη στην Ευρώπη
ακολουθούν τον κανόνα Ποτέ μην διακόπτετε! σαν την ενδέκατη εντολή.
Ο θόρυβος είναι η πιο απρεπής από όλες τις μορφές διακοπής.
Δεν είναι μόνο μια διακοπή, αλλά και μια διάρρηξη της σκέψης»*

*Arthur Schopenhauer **

Ο «δυτικός τύπος» αφήγησης της ελληνικής εθνικής ταυτότητας²⁶⁹ παράγει διττά και αντιθετικά σχήματα όπου το ένα σκέλος υπερτερεί σαφώς εις βάρος

* A. Schopenhauer, "On Noise", στο: *Studies in Pessimism*, τ. IV, μτφρ. T.B. Saunders, Πενσυλβάνια: The Pennsylvania State University, 2005, σ. 71.

²⁶⁹ Η έννοια της ταυτότητας θα πρέπει μάλλον να χρησιμοποιείται με επιφυλάξεις, μιας και από τη χρήση που της γίνεται αποδεικνύεται εξαιρετικά ευρύχωρη περιλαμβάνοντας μια μεγάλη γκάμα ποιοτικών χαρακτηριστικών. Η «ταυτότητα» είναι μία από τις έννοιες «*passe partout*» — μαζί με αυτές της πατροπαράδοτης κληρονομιάς [*patrimoine*], της παράδοσης, της μνήμης— που μετέρχονται οι μελετητές για να περιγράψουν τη σχέση ατόμου ή ομάδας με τον τόπο [*territoire*]. Η ταυτότητα είτε θα παρουσιαστεί ως ένα στεγανοποιημένο και θωρακισμένο δομικό στοιχείο που χαρακτηρίζει μια ολόκληρη ομάδα ή ακόμη και κοινωνία διαμέσου του περάσματος του χρόνου είτε θα συνοδεύεται από τους όρους της πολλαπλότητας, της κατασκευής, της ρευστότητας, που απαλύνουν και μεν την αρχική συνθήκη, διασπούν δε το αναλυτικό περιεχόμενο του όρου σε τέτοιο σημείο ώστε αυτό να χάνεται ή και να αυτοαναιρείται. Σε κάθε περίπτωση, η ταυτότητα παρουσιάζεται υποστασιοποιημένη, με ουσιοκρατικό περιεχόμενο: Πρόκειται για κάτι που αδιαμφισβήτητα υπάρχει, όλοι έχουμε ή οφείλουμε να έχουμε από τουλάχιστον μία. Το πρόβλημα δεν έγκειται στο ότι χρησιμοποιείται ο συγκεκριμένος όρος αλλά στο πώς χρησιμοποιείται. Ο Lévi-Strauss σημειώνει ακριβώς αυτήν την αμηχανία όταν αναφέρει πως η ταυτότητα είναι «ένα είδος εικονικής εστίας [*foyer virtuel*] στο οποίο πρέπει να αναφερόμαστε για να εξηγήσουμε ορισμένα πράγματα χωρίς όμως να έχει πραγματική ύπαρξη». Ίσως η προτεινόμενη από τους R. Brubaker και F. Cooper χρήση της έννοιας του προσδιορισμού, της αναγνώρισης [*identification*] μπορεί να φανεί πιο γόνιμη, μιας και υποδηλώνει την ενεργητική διαδικασία της διαμόρφωσης, χωρίς απαραίτητα αυτή να απολήγει σε ένα προεξοφλημένο αποτέλεσμα: τη δημιουργία μιας συνεκτικής και οπωσδήποτε μέχρι ενός

του άλλου.²⁷⁰ Στους πολιτισμικούς αυτούς δυϊσμούς ενδιαφέρει περισσότερο η αντιπαράβολή τους, παρά η προοπτική της συνδιαλλαγής και της σύνθεσής τους.²⁷¹ Ο Δ. Τζιόβας επιχειρώντας μια αναλυτική χαρτογράφηση των πολιτισμικών δυϊσμών σε φάσεις εντοπίζει στην πρώτη φάση από αυτές την παράδοση της διχοτομίας. Είναι η φάση των ξένων περιηγητών των οποίων ο αρχικός ενθουσιασμός και το ενδιαφέρον τους για την ανακάλυψη της Κλασικής Ελλάδας αντικαθίσταται με την απογοήτευσή τους από τη θέαση των Νεοελλήνων.²⁷² Η αφήγηση του Flaubert από τη διανυκτέρευσή του στις Πλαταιές Βοιωτίας το 1851 είναι χαρακτηριστική: «Σε λίγο αντικρίζουμε κάτι σπίτια· τα σκυλιά, καθώς οσμίζονται την άφιξή μας, κάνουν τρομακτικό θόρυβο· κανένας άλλος θόρυβος στο χωριό, ούτε ένα φως, όλα κοιμούνται κάτω από το χιόνι. [...] Ο χωροφύλακας και ο Γιώργης χτυπούν την πόρτα μιας καλύβας, κανένας δεν ακούγεται· πηγαίνουν να χτυπήσουν μιαν άλλη, μια φοβισμένη ανδρική φωνή αποκρίνεται, κανένας δε θέλει ν' ανοίξει. Ο χωροφύλακας χτυπάει δυνατά με τον υποκόπανο την πόρτα, ο Γιώργης με κλωτσιές· η φωνή, οργισμένη και τρεμάμενη, απαντά αχαλίνωτα, ανακατώνεται και μια φωνή γυναικεία. Όσο κι αν ο Γιώργης επαναλαμβάνει *μιλόρδοι, μιλόρδοι*,²⁷³ νομίζουν πως είμαστε κλέφτες, και η λογομαχία, ανακατεμένη με κατάρες και από τις δύο πλευρές, συνεχίζεται. Παίρνω θέση πιο πέρα από την πόρτα, κοντά στον τοίχο, καθώς φοβάμαι κάποια τουφεκιά. Ω ήθη της φιλοξενίας των χωρικών! ω αγνότητα των αρχαίων χρόνων! Σε μια τρίτη πόρτα, τελικά, κάποιος λιγότερο φοβιτσιάρης δέχεται να μας ανοίξει. Ποτέ δε θα ξεχάσω, σε όλη μου τη ζωή, τον

σημείου ομοιογενούς ταυτότητας. Για τον προβληματισμό βλ. M. Avanza – G. Laferté, “Dépasser la «construction des identités»? Identification, image sociale, appartenance”, *Genèses*, n. 61, 2005 & R. Brubaker – F. Cooper, “Beyond «identity»”, *Theory and Society*, vol. 29, n. 1, 2000 & M. Oriol, “Identité produite, identité instituée, identité exprimée: Confusions des théories de l'identité nationale et culturelle”, *Cahiers Internationaux de Sociologie*, vol. 66, Jan.-Iouv. 1979.

²⁷⁰ Δ. Τζιόβας, “Η δυτική φαντασίωση του Ελληνικού και η αναζήτηση του υπερεθνικού”, στο: *Έθνος - Κράτος - Εθνικισμός. Επιστημονικό Συμπόσιο (21 και 22 Ιανουαρίου 1994)*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1995, σ. 356.

²⁷¹ Δ. Τζιόβας, ό.π., σ. 342-4.

²⁷² M. Mazower, σ. 97-8 & Δ. Τζιόβας, ό.π., σ. 345-8.

²⁷³ Στα περισσότερα περιηγητικά κείμενα οι ντόπιοι χωρικοί φέρονται να αποκαλούν «μιλόρδο» τον ξένο που φαινόταν να κατέχει υψηλή κοινωνική θέση και να είναι οικονομικά ευκατάστατος.

τρόμο ανάκατο με οργή εκείνης της ανθρώπινης φωνής. Τι ιδιοκτήτης! βρισκόταν στο σπίτι του! φοβόταν άραγε τους ξένους! κορόιδευε άραγε το συνάνθρωπό του! και η ψιλή φωνή της γυναίκας να στριγγλίζει πάνω από τις φωνές των αντρών!». ²⁷⁴ Το σχόλιο του Flaubert «Ω ήθη της φιλοξενίας των χωρικών! ω αγνότητα των αρχαίων χρόνων!» δεν μπορεί παρά να θυμίσει την παροιμιώδη φράση του Κικέρωνα «ο tempora! Ο mores!». Ο σαρκαστικός σχολιασμός του αποτυπώνει τη σύγκριση ανάμεσα στον αρχαιοελληνικό κόσμο και το νέο ελληνισμό από την οποία προκύπτει η απογοήτευσή του από τη βίωση του τελευταίου.

Ο Δ. Τζιόβας ανάγει τη διττή θεώρηση του Ελληνισμού στον γερμανικό ιδεαλισμό και ρομαντισμό των τελών του 18^{ου} αιώνα και των αρχών του 19^{ου} αιώνα. Τότε είναι που ανακαλύπτεται μια “διπλή” Ελλάδα που αργότερα, υπό την επίδραση της νιτσεϊκής διάκρισης, αισθητικοποιείται μέσα από την «αντίθεση του ανδρικού ιδεώδους του Απόλλωνα με την αυτοερωτική ομορφιά του Διόνυσου». ²⁷⁵ Στους μετασχηματισμούς αυτού του αρχέτυπου βασίστηκε η θεώρηση της σύγχρονης Ελλάδας. ²⁷⁶ Πρόκειται για μία δυτική σύλληψη και φαντασίωση του Ελληνισμού. Πρόκειται για την αντιπαραβολή της αρχαίας προς τη σύγχρονη Ελλάδα. Από τη μια, η Ελλάδα του μέτρου, της καθαρότητας, της τέχνης, του νόμου, του φωτός, και από την άλλη, η Ελλάδα των ομαδικών τελετουργιών, της τραγωδίας, του μυστικισμού, του σκοταδιού. ²⁷⁷ Η Δύση της Ευρώπης ως προς τη δεισιδαίμονα Ανατολή, ο Παρθενώνας του αρχαιοελληνικού στοιχείου ως προς την Αγία Σοφία του ρωμαϊκού, το παλιό ως προς το νέο, ο εκσυγχρονισμός και ο πολιτισμός ως προς την οπισθοδρόμηση και τη βαρβαρότητα, η λογική, η τάξη και η ευνομία ως προς την αταξία, τη ρευστότητα και την απειθαρχία. Η ενσάρκωση του ελληνικού ως κάτι το υπερεθνικό, αφηρημένο, άχρονο, ιδεατό και κλασικό ως προς το εθνικό/

²⁷⁴ Γ. Φλωμπέρ, ό.π., σ. 63-4.

²⁷⁵ Δ. Τζιόβας, ό.π., σ. 341, 348. Ο Δ. Τζιόβας παρατηρεί την αναβίωση αυτού του στερεοτύπου στις μέρες μας «με τον Ανατολίτη Ζορμπά στο ρόλο του σύγχρονου Διόνυσου και το αφεντικό του ως την ενσάρκωση του Απολλώνιας, δυτικής πλέον, σωφροσύνης».

²⁷⁶ Ό.π., σ. 342.

²⁷⁷ Ό.π., σ. 341.

κρατικό, δηλαδή την πραγμάτωση του ελλαδικού ως κάτι το μίζερο και ανεπρόκοπο.²⁷⁸

Ο M. Halbwachs θα υποστηρίξει πως η λατρεία του παρελθόντος όταν μεταμορφώνεται σε *νοσταλγία* του παρελθόντος αποκόπτει τους ανθρώπους από την παροντική κοινωνία.²⁷⁹ Η ιστορία της Αρχαιότητας έτσι όπως εκλήφθηκε από τον ρομαντισμό πράγματι είχε ως αποτέλεσμα την αποστασιοποίηση των περιηγητών από την κοινωνία της σύγχρονης τους Ελλάδας. Από αυτήν την άποψη, ο Lamartine είναι αποκαλυπτικός όταν αναφέρει: «Όσο για ένα ταξιδιωτικό έργο (voyage), δηλαδή για μια ολοκληρωμένη και πιστή περιγραφή των χωρών που έχει διατρέξει κανείς, των γεγονότων που έχει ζήσει προσωπικά και των συνολικών εντυπώσεων που έχει αποκομίσει από τους τόπους, τους ανθρώπους και τα ήθη, αυτό με απασχόλησε ακόμα λιγότερο».²⁸⁰ Σε γενικές γραμμές πάντως, οι σύγχρονοι κάτοικοι του ελλαδικού χώρου αντιμετωπίστηκαν από κάποιους περιηγητές είτε με αδιαφορία, για παράδειγμα στο *Οδοιπορικό* του Chateaubriand ουσιαστικά παρουσιάζονταν ως κινούμενες σκιές στο φόντο που δεν φέρουν τίποτα από την αρχαιοελληνική κληρονομιά,²⁸¹ είτε με απαξίωση ως ανάξιοι κάτοχοι του κλασικού παρελθόντος.²⁸²

Ίσως το πιο κυρίαρχο αντιθετικό ζεύγος, από το οποίο προκύπτουν τα υπόλοιπα, είναι το «αρχαίο-νεότερο». Χωρίς να επεκταθούμε σε μια γενεαλογία των νοηματοδοτήσεων που έλαβαν ανά περιόδους οι δύο αυτές έννοιες, ας επισημανθεί μόνο πως την περίοδο της Αναγέννησης το «αρχαίο» θα ταυτιστεί με την ελληνορωμαϊκή Αρχαιότητα και θα αποτελέσει το ουμανιστικό πρότυπο.²⁸³ Το «νεότερο», από την άλλη μεριά, «θα καταλήξει να συμμαχήσει με τις άλλες αρχαιότητες, αυτές ακριβώς που η ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα είχε

²⁷⁸ Ό.π., σ. 343-4.

²⁷⁹ Βλ. M. Halbwachs, *Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης*, μτφρ. Ελευθερία Ζέη, Αθήνα: Νεφέλη, 2013, σ. 140-1.

²⁸⁰ Βλ. *Τρεις Γάλλοι Ρομαντικοί στην Ελλάδα. Λαμαρτίνος – Νερβάλ – Γκωτιέ*, ό.π., σ. 15.

²⁸¹ Βλ. Ο. Αυγουστίνου, ό.π., σ. 276-7, 284.

²⁸² Την ίδια αντιμετώπιση επιφύλασσαν οι Ευρωπαίοι περιηγητές και για τους σύγχρονούς τους κατοίκους της Αιγύπτου ή της Συρίας τους οποίους έβλεπαν ως ανάξιους διαδόχους των Φαραώ ή της Βιβλικής αρχαιότητας. Βλ. S. Faroqui, ό.π., σ. 207.

²⁸³ Βλ. Ζακ Λε Γκοφ, *Ιστορία και μνήμη*, ό.π., σ. 56.

αντικαταστήσει, καταστρέψει ή καταδικάσει, τις πρωτόγονες και τις βάρβαρες». ²⁸⁴ Το αξιοπερίεργο σε όλες τις παραπάνω περιγραφόμενες δυαδικές αντιθέσεις, όπως σημειώνει ο Δ. Τζιόβας, «είναι ότι ενώ για τις Δυτικές κοινωνίες ο ατομισμός, η διαφορά, η αντιπαράθεση τάσεων και ιδεολογιών αποτελεί ένδειξη διανοητικής ωριμότητας, δημοκρατικού πλουραλισμού [...] σε χώρες, όπως η Ελλάδα, αυτή η διαφορά είναι σημάδι ανωριμότητας, πολιτισμικού ανερματισμού και κρίσης ταυτότητας». ²⁸⁵

Αυτή η πολιτική της διχοτομίας θα επιβιώσει μέχρι και τις μέρες μας μέσα από τη θεωρία του M. Herzfeld για το «Ελληνικό» και το «Ρωμαϊκό». Η θεώρηση αυτή διαποτίζεται από την παλαιότερη διχοτομία του J. Campbell ανάμεσα σε δύο αυτοεικόνες της ελληνικής κουλτούρας που συμβολικά συνοψίζονται στην έννοια της *τιμής* [honor] που αντιπροσωπεύει την εξωστρέφεια, το ανιστορικό και κλασικό ελληνικό παρελθόν και θα συσχετιστεί με το ανδρικό φύλο, και αυτή της *ντροπής* [shame] που αντιπροσωπεύει κατά αντιπαράθεση την εσωστρέφεια, το ρωμαϊκό, το λαϊκισμό και θα συσχετιστεί με το γυναικείο φύλο. ²⁸⁶ Την αμηχανία της ελίτ προς τη διχοτομική αναπαράσταση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας θα σχολιάσει ο G. Deschamps: «Με μια εκ πρώτης όψεως αντιφατική διάθεση, ο Έλληνας θέλει να υιοθετήσει τις ευρωπαϊκές συνήθειες και να διατηρήσει ταυτόχρονα την ιδιαιτερότητα της φυλής του. [...] Στους καλλιεργημένους Έλληνες αυτό το είδος δυϊσμού είναι πολύ εμφανές. Πολλοί απ' αυτούς πέρασαν την πρώτη τους νιότη σε κάποια επαρχία, όπου η ζωή είναι ήσυχη και απλή, αργότερα σπούδασαν στο Παρίσι, όπου έγιναν Παριζιάνοι, χάρη στη μεγάλη τους ευχέρεια στις ξένες γλώσσες και στην ικανότητά τους να προσαρμόζονται στους διάφορους κοινωνικούς κύκλους. Ύστερα επιστρέφουν στη χώρα τους, όπου έχουν να προσφέρουν ένα αλλόκοτο ανακάτεμα εκλεπτυσμένης κουλτούρας και πίστης στην αυστηρότητα των παλαιών ηθών». ²⁸⁷

Στο παρόν κεφάλαιο γίνεται λόγος για τους ήχους που ανέδειξαν οι περιηγητές ως ταυτοποιητικούς και αναγνωριστικούς για τους κατοίκους της

²⁸⁴ Ό.π., σ. 57.

²⁸⁵ Δ. Τζιόβας, ό.π., σ. 343.

²⁸⁶ Ό.π., σ. 345-6.

²⁸⁷ G. Deschamps, ό.π., σ. 96.

Ελλάδας του 19^{ου} αιώνα. Οι περιηγητές κουβαλώντας στο ταξιδιωτικό τους σακίδιο τη διχοτομία ανάμεσα σε έναν αρχαίο ελληνισμό και σε έναν νεώτερο όχι απλά την επιβεβαίωσαν με την επιτόπια εμπειρία τους αλλά την επένδυσαν και ηχητικά. Οι ήχοι δεν θα μπορούσαν παρά να ταξινομηθούν σε αντιθετικά ζεύγη: από τη μεριά, η θετική σιωπή και από την άλλη, ο εξ ορισμού αρνητικός θόρυβος. Όπως θα φανεί αμέσως παρακάτω, το καθεστώς της σιωπής διαμορφώνεται και φορτίζεται πολιτισμικά στα ευρωπαϊκά κέντρα του 19^{ου} αιώνα. Η σιωπή λαμβάνει θετικό πρόσημο ως το πλαίσιο εντός του οποίου αναπτύσσεται ο εσωτερικός διαλογισμός και η διάνοια, αλλά ταυτοχρόνως μπορεί να λάβει και αρνητικό πρόσημο ως υποδήλωση της πνευματικής νωθρότητας. Πλάι στη σιωπή και σε αντίστιξη προς αυτήν, κάποιοι ήχοι θα μετατραπούν σε θόρυβο σε μια ευθέως εξαρτημένη πολιτισμικά διαδικασία.

3.1. Η συνθήκη της σιωπής

Ο ήχος, συγκρινόμενος με άλλα αισθητηριακά ερεθίσματα, έχει μια εγγενή ιδιομορφία, που τον καθιστά ακόμα πιο δυσπρόσιτο σε έναν ιστορικό: Η παροδικότητά του. Ουσιαστικά εμπλέκεται στο παρόν την ίδια στιγμή που θα αποτελέσει παρελθόν, «ο ήχος υπάρχει μόνο καθώς εξαφανίζεται».²⁸⁸ Σε αντίθεση με την εικόνα που η όραση μπορεί να την προσεγγίσει σε ακινησία, σε διακοπή ροής, η διακοπή του ήχου θα σημάνει τη σιωπή, ακόμη και με την υποστήριξη τεχνολογικών μέσων. Ακόμα όμως και η σιωπή είναι μέρος της μελέτης της κοινωνικής λειτουργικότητας των ήχων στο ρου της ιστορίας.

Από τον 19^ο αιώνα η ησυχία αντιμετωπίζεται ως ένα απαραίτητο προϊόν για την πνευματική εργασία των μεσαίων και ανώτερων επαγγελματικών τάξεων της Ευρώπης και κυρίως, των διανοούμενων.²⁸⁹ Η απομόνωση και ο χωρικός αποκλεισμός του ιδιωτικού χώρου θα προσφέρουν τις κατάλληλες ηχομονωτικές συνθήκες και θα σημάνουν το χωρικό επεκτατισμό της σιωπής και ως εκ τούτου, το χωρικό περιορισμό των ήχων που σε ένα τέτοιο πλαίσιο

²⁸⁸ W. Ong, ό.π., σ. 40.

²⁸⁹ Βλ. J. Picker, *Victorian Soundscapes*, Νέα Υόρκη: Oxford University Press, 2003, σ. 44.

προσλαμβάνονται ως θόρυβοι.²⁹⁰ Σύμφωνα με τον ιστορικό J. Picker, στη βικτωριανή Αγγλία των μέσων του 19^{ου} αιώνα γίνονται προσπάθειες να επιβληθεί το ήσυχο οικογενειακό περιβάλλον των σπιτιών των μεσαίων τάξεων στο θορυβώδες «έξω» που εκλαμβάνεται ως ένας ταραξίας.²⁹¹ Η ησυχία λοιπόν θα σηματοδοτήσει το κοινωνικά επιτρεπτό και προκρινόμενο *modus vivendi* της μεσοαστικής τάξης, όπως επίσης και την κοινωνικά αποδεκτή και προωθούμενη διάταξη και ιεράρχηση των χώρων με την προαγωγή του ιδιωτικού έναντι του δημοσίου χώρου.

Την ίδια περίοδο με σαφή πλέον τρόπο η ησυχία θα αποτελέσει αναγνωριστικό της επαγγελματικής διαφοροποίησης. Η ησυχία και η απουσία οποιασδήποτε ενόχλησης παρουσιάζονται ως ιδανικές συνθήκες για να επιδοθεί κάποιος στη συγγραφή και σε κάθε πνευματική δραστηριότητα. Ο G. Deschamps προσφέρει ένα δείγμα αυτής της εμπεδωμένης λειτουργίας της σιωπής για τον μορφωμένο Ευρωπαίο του 19^{ου} αιώνα: «τώρα, τα φαράγγια της Όθρυος δεν είναι πια κρησφύγετα κλεφτών· μπορεί κανείς να γράφει ήσυχα τις ταξιδιωτικές του εντυπώσεις, με μόνη συντροφιά το τερέτισμα των τζιτζικιών, χωρίς το φόβο να τον τρομάξει ξαφνικά κάποιο τουφέκι που παραμονεύει».²⁹²

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημανθεί η διάκριση μεταξύ σιωπής και ησυχίας που βρέθηκε στο προσκήνιο της βικτωριανής αστικής κουλτούρας και αποτυπώνεται εξίσου στα περιηγητικά κείμενα. Η ησυχία διαφοροποιείται από τη σιωπή στο εξής: δεν αφορά τόσο την απουσία των ήχων όσο στην κανονικοποίησή τους. Η ησυχία συνιστά ένα κοινωνικό αίτημα των Ευρωπαίων αστών και διανοούμενων που ενέχει τη ρυθμιστική λειτουργία της ηχητικής παραγωγής και περιγράφει τις ιδεατές ηχητικές συνθήκες εντός των οποίων μπορεί να ευδοκιμήσει, να αναπτυχθεί και κυρίως να προοδεύσει το πνεύμα. Στο πλαίσιο της βικτωριανής εποχής, θα χαρακτηρίζαμε την ησυχία ως ένα ποιοτικά φορτισμένο ηχητικό καθεστώς που προσδοκά επί της ουσίας να

²⁹⁰ Ό.π., σ. 42-5.

Ο ανθρωπολόγος Edward T. Hall αναφερόμενος στη διαμόρφωση των χωρικών σχέσεων στους αραβικούς πολιτισμούς παρατηρεί το ρόλο της σιωπής ως συνθήκη για να επιτευχθεί η απομόνωση: «Ο τρόπους τους για να είναι μόνοι είναι να σταματήσουν να μιλούν». Παρατίθεται στο: Στ. Σταυρίδης, *Η Πολιτισμική Εξάρτηση της Συμβολικής Σχέσης με τον Χώρο*, ό.π., σ. 186.

²⁹¹ J. Picker, ό.π., σ. 43.

²⁹² G. Deschamps, ό.π., σ. 302.

υποτάξει, να ρυθμίσει και να προσδιορίσει την παρουσία όπως και την απουσία των ήχων.

Η δε σιωπή σημειώνει κατά βάση την απουσία του ήχου, είτε ανθρωπογενούς είτε βιολογικού και γεωφυσικού. Στο δυτικό πολιτισμό η απόλυτη σιωπή είναι και συνώνυμο του θανάτου. Σε αυτήν την περίπτωση, η σιωπή αποτελεί την άρνηση της ανθρώπινης παρουσίας.²⁹³ Όπως θα επισημάνει ο Στ. Σταυρίδης, «Σύμφωνα με μια σταθερά ριζωμένη σύμβαση [...] ο ήχος δηλώνει ένα γίνεσθαι, ένα γεγονός ή μια δραστηριότητα εν εξελίξει [...] η σιωπή δηλώνει ακινησία, παθητικότητα, ανθρώπινη απουσία».²⁹⁴ Περιγράφοντας το 1812 το βόρειο τζαμί του Φρουρίου των Ιωαννίνων ο H. Holland θα υπονοήσει πως η δραστηριότητα της πόλης καταδεικνύεται από την παρουσία ήχου, ενώ η παρουσία του θανάτου θα σηματοδοτηθεί ηχητικά με τη σιωπή: «Η ησυχία είναι χαρακτηριστική, αν και κοντά σε μια τόσο μεγάλη πόλη, κάποια μοναξιά που πήγαζε από τις βαθιές πλατείες του τζαμιού, από τη σκιά των κυπαρισσιών και από τις ταφόπετρες».²⁹⁵ Στο ίδιο μήκος κύματος, ο G. Deschamps θα ορίσει την ανθρώπινη παρουσία και δραστηριότητα μέσα από την παρουσία του ήχου: «Την ίδια ώρα [αναφέρεται στο διάστημα από τις δέκα το πρωί έως το μεσημέρι], η οδός Ερμού είναι πολυσύχναστη και πολυθόρυβη».²⁹⁶

Η σιωπή υπογραμμίζεται από τους περιηγητές όχι όταν σημαίνει την απόλυτη απουσία ήχων αλλά κυρίως του ανθρώπινου ήχου. Το 1875 ο H. Belle όντας στο Μυστρά θα γράψει: «Δεν ακουγόταν άλλο από τα βήματά μας ή το σούρσιμο κάποιου φιδιού μέσα στα ξερόχορτα· η σιωπή έδειχνε να προπορεύεται».²⁹⁷ Τον Ιανουάριο του 1851 ο Flaubert θα σημειώσει: «Νωρίτερα στα Κόκλα [σημ. Πλαταιές Βοιωτίας], όταν φύγαμε, το χωριό,

²⁹³ Βλ. R.M. Schafer, ό.π., σ. 256.

²⁹⁴ Βλ. Στ. Σταυρίδης, *Η Πολιτισμική Εξάρτηση της Συμβολικής Σχέσης με τον Χώρο*, ό.π., σ. 191-2.

²⁹⁵ H. Holland, *Ταξίδια στα Ιόνια Νησιά, Ήπειρο, Αλβανία (1812-1813)*, ό.π., σ. 112.

²⁹⁶ G. Deschamps, ό.π., σ. 54.

²⁹⁷ H. Belle, *Ταξίδι στην Ελλάδα 1861-1874*, μτφρ. Λίνα Σταματιάδη, εισ. – σχόλια Γ. Γρυντάκης, μέρος Γ', Αθήνα: Ιστορήτης, 1994, σ. 234-5.

σιωπηλό από ανθρώπους, αντηχούσε μόνο με το σιδερένιο ήχο από τα τροκάνια των κοπαδιών· ύστερα απ' αυτό, τίποτα».²⁹⁸

Τα ηχητικά ίχνη ενσωματώνουν μια πρόθεση και αποτελούν μία κωδικοποίηση και ως εκ τούτου είναι δυνατόν να αναγνωριστούν μέσα από την εμπειρική μάθηση. Όπως το έντονο γάβγισμα των σκυλιών είναι ένα ηχητικό ίχνος που προμηνύει τον ερχομό των επισκεπτών, έτσι και η σιωπή μπορεί να αντιμετωπιστεί ως ηχητικό ίχνος όταν προμηνύει κάτι. Ο H. Holland επισκέπτεται το Γαρδίκι Σουλίου το 1813 και καταγράφει την εικόνα εγκατάλειψης μετά τη σφαγή που διέταξε ο Αλή πασάς τον Μάρτιο του 1812 ως εκδίκηση για την αρπαγή και ατίμωση της μητέρας του και της αδερφής του από τους Γαρδικιώτες: «Η προσέγγιση σ' αυτό ήταν μια θλιβερή αντίθεση στη μακρινή θέα. Κανένας από τους συνήθεις θορύβους της πόλεως δεν έφθανε στο αυτί, αλλά απλώνονταν μια ακινησία και σιωπή ερημώσεως, που δημιουργούσε ένα συναίσθημα που δεν θα ξεχάσω εύκολα. [...] Οι πόρτες και τα παράθυρα των σπιτιών ανοικτά, αλλά κανένας ήχος ζωής δεν έβγαινε από μέσα».²⁹⁹ Αν η μακρινή θέα του τόπου αυτού μπορεί να προμήνυε την είσοδο σε μια λειτουργική κοινότητα, η ακουστική εμπειρία της σιωπής με την είσοδο σε αυτή προμήνυε την ερήμωση του τόπου.

Η σιωπή ως ηχητικό ίχνος μπορεί να εισάγει μια διαφοροποίηση, μια ασυνέχεια, μια διατάραξη μιας χωρικής και χρονικής τάξης.³⁰⁰ Ένα τέτοιο παράδειγμα συναντάται στην καταγραφή του Chateaubriand το 1806 από την ακρόπολη της Σπάρτης: «Βαθύτατη η σιωπή ολόγυρά μου. Θέλησα, τουλάχιστον, να κάνω τον αντίλαλο να μιλήσει στους τόπους αυτούς που δεν ακουόταν πια η ανθρώπινη φωνή. Και τότε, μ' όλη μου τη δύναμη, έκραξα: "Λεωνίδα!" Κανένα ερείπιο δεν αντιλάλησε το μεγάλο αυτό όνομα, που κι αυτή η Σπάρτη φαινόταν να το είχε ξεχάσει».³⁰¹

²⁹⁸ Γ. Φλωμπέρ, ό.π., σ. 35.

²⁹⁹ H. Holland, *Ταξίδια στα Ιόνια Νησιά, Ήπειρο, Αλβανία (1812-1813)*, ό.π., σ. 282.

³⁰⁰ Για τη λειτουργία του ίχνους στο χώρο βλ. Στ. Σταυρίδης, *Η Πολιτισμική Εξάρτηση της Συμβολικής Σχέσης με τον Χώρο*, ό.π., σ. 112-6, 189-93.

³⁰¹ Σατωμπριάν, ό.π., σ. 73-4. Σύμφωνα με τον Π. Ματάλα, το χωρίο αυτό του Chateaubriand είναι από τα πιο γνωστά και είχε αισθητό αντίκτυπο εγκαίνιαζοντας μία σειρά αναφορών σε αρχαιοελληνικούς ήρωες – "φαντάσματα" που "στοιχειώνουν" τα ερείπια της Αρχαιότητας στα περιγητικά κείμενα, την ποίηση και την τοπιογραφία. Βλ. Π. Ματάλας, ό.π., σ. 226-30.

Το μοτίβο της σιωπής επανέρχεται διαρκώς στο *Οδοιπορικό* του Chateaubriand. Η σιωπή λαμβάνει θετικό πρόσημο όταν λειτουργεί σαν ένα είδος ηχομόνωσης θα λέγαμε που του επέτρεπε να μπει σε μια διαδικασία εσωτερικού αναστοχασμού και αισθητής εμπειρίας του τοπίου (αρχαιοελληνικού και φυσικού).³⁰² Πρόκειται για ένα αίτημα που προέβαλε ο Ρομαντισμός: την ακουστική επαφή με τη φύση που θα συνιστούσε μια ατομική και εσωτερική εμπειρία.³⁰³ Η εμπειρία του τοπίου συνιστά ακρογωνιαίο λίθο τόσο για το γαλλικό όσο και για το γερμανικό ρομαντισμό.³⁰⁴ Η σιωπή όμως λαμβάνει αρνητικό πρόσημο όταν γίνεται συνώνυμη μιας νοσταλγικής απουσίας, της εγκατάλειψης. Στους αρχαίους τόπους ο Chateaubriand διακρίνει τη σιωπή, η απουσία ήχου είναι απουσία ζωής και αντιστοιχεί στην εικόνα των ερειπίων. Η σιωπή είναι το παρόν της εγκατάλειψης, η Νεότερη Ελλάδα, ενώ η απουσία της σιωπής είναι η φωνή του παρελθόντος, η Αρχαία Ελλάδα. Όπως σημειώνει και η Ο. Αυγουστίνου, ο Chateaubriand αρέσκεται στις αντιθέσεις και όχι σε συνθέσεις: «Τα θραύσματα των αγαλμάτων, των κίωνων και των επιγραφών τον ενδιέφεραν όχι επειδή του παρείχαν τον міτο που θα τον οδηγούσε στην ανασύσταση του παρελθόντος, αλλά επειδή τα έβλεπε σαν τα τελευταία απτά ίχνη ενός χαμένου πολιτισμού».³⁰⁵

Η περίπτωση Chateaubriand αποτελεί ορόσημο για τη διαμόρφωση ενός νέου τύπου περιηγητή, του ρομαντικού ταξιδιώτη.³⁰⁶ Η Β. Μέντζου παρατηρεί πως τότε εγκαινιάζεται μια νέα εκδοχή της περιηγητικής λογοτεχνίας: «εκεί όπου το ταξιδιωτικό είδος αποβαίνει μια σύνθεση ειδών, αποβάλλοντας τον συστηματικό, αντικειμενικό ή επιστημονικό χαρακτήρα του για να γίνει έκφραση υποκειμενικών αναγκών, λογοτεχνική γραφή, απομνημονεύματα ή ημερολόγιο,

³⁰² Βλ. Π. Ματάλας, ό.π., σ. 106.

³⁰³ Βλ. D. Hendy, ό.π., σ. 233.

³⁰⁴ Βλ. Π. Ματάλας, ό.π., σ. 315-6. Στη διδακτορική του διατριβή ο Π. Ματάλας εξετάζει ενδελεχώς τη χωρική εμπειρία των περιηγητών μέσα από τις γερμανικές (σ. 317-51), γαλλικές (σ. 352-403) και βρετανικές περιηγητικές εκδόσεις (σ. 404-87) που συνδυάζουν τις τοπιογραφικές απεικονίσεις της Σπάρτης με το γραπτό κείμενο που τις συνοδεύει.

³⁰⁵ Ο. Αυγουστίνου, ό.π., σ. 294.

³⁰⁶ Βλ. Π. Ματάλας, ό.π., σ. 40.

απόσπασμα ή αυτοσχεδιασμός».³⁰⁷ Έως και το α΄ μισό του 18^{ου} αιώνα τα περιηγητικά κείμενα –ακολουθώντας τις επιτάξεις του κλασικισμού– απέδιδαν ή τουλάχιστον στόχευαν στην πιστότητα των περιγραφών και των πληροφοριών είτε αυτές αφορούσαν το τοπίο είτε τα μνημεία.³⁰⁸ Ήδη από το β΄ μισό του 18^{ου} αιώνα και εφεξής τα περιηγητικά κείμενα –ειδικά όσα αναφέρονται σε κεντρικούς αρχαιοελληνικούς τόπους, όπως η Αθήνα– παύουν να υπηρετούν το σκοπό της καταγραφής των αρχαιοτήτων και επιδίδονται σε φιλοσοφικούς και ιστορικούς συλλογισμούς για την ιστορική και καλλιτεχνική ανάπτυξη του αρχαιοελληνικού πολιτισμού.³⁰⁹ Στον πρώιμο 19^ο αιώνα στο *Οδοιπορικό* του Chateaubriand πλέον κυριαρχεί ο υποκειμενισμός και ο περιβάλλον χώρος λειτουργεί ως ερέθισμα για συνειρμούς, ονειροπολήσεις και φαντασιώσεις, παρά ως αντικείμενο καταγραφής και μελέτης.³¹⁰

Ο ίδιος ο Chateaubriand στον πρόλογό του επιβεβαιώνει: «Δεν έκανα το ταξίδι αυτό για να το περιγράψω».³¹¹ Πράγματι, το *Οδοιπορικό* αξίζει να μελετηθεί όχι ως έγκυρη πηγή πληροφοριών –άλλωστε ήδη από την περίοδο της πρώτης έκδοσής του είχε λάβει κριτικές που έθιγαν τις ιστορικές και τοπογραφικές του ανακρίβειες–³¹² όσο για τη δυναμική αυτή που αναδεικνύει μεταξύ χώρου και αισθήσεων. Στην κατηγορία αυτή της ταξιδιωτικής λογοτεχνίας θα πρέπει να ενταχθεί και το παράδειγμα των Gautier, Flaubert, Lamartine και Nerval. Παρ' όλα αυτά, ας τονίσουμε πως η ιδιότυπη αυτή περιγραφή για την Ελλάδα που μας παρέδωσαν είναι πιθανό να έγκειται και στο γεγονός ότι για τους ταξιδιώτες αυτούς η Ελλάδα ήταν ενδιάμεσος σταθμός και ως εκ τούτου έμειναν για μικρό χρονικό διάστημα και είχαν διαφορετικό τελικό σταθμό. Για τον Lamartine στόχος είναι η Συρία. Για τον Nerval η

³⁰⁷ *Τρεις Γάλλοι Ρομαντικοί στην Ελλάδα. Λαμαρτίνος – Νερβάλ – Γκωτιέ*, ό.π., σ. 15 & βλ. επίσης M. Mazower, ό.π., σ. 60.

³⁰⁸ Βλ. Ο. Αυγουστίνου, ό.π., σ. 403-5.

³⁰⁹ Για την αλλαγή του χαρακτήρα των περιηγητικών κειμένων από «αρχαιογνωστικές» καταγραφές σε περιγραφές προσωπικών εμπειριών βλ. αναλυτικά Ν. Γιακωβάκη, ό.π., σ. 433-9.

³¹⁰ Βλ. Ο. Αυγουστίνου, ό.π., σ. 251-2.

³¹¹ *Τρεις Γάλλοι Ρομαντικοί στην Ελλάδα. Λαμαρτίνος – Νερβάλ – Γκωτιέ*, ό.π., σ. 14.

³¹² Βλ. Ο. Αυγουστίνου, ό.π., σ. 267-83.

Αίγυπτος, ο Λίβανος και η Κωνσταντινούπολη. Για τον Gautier η Κωνσταντινούπολη.³¹³ Για τον Chateaubriand τα Ιεροσόλυμα.

3.2. Ακουστικές φαντασιώσεις του αρχαιοελληνικού

Η διακοπή του ήχου είναι εξίσου νοηματικά φορτισμένη με την παρουσία του. Στα περιηγητικά κείμενα η ησυχία δεν αναφέρεται απλώς στην απουσία ήχου αλλά προσδίδει περιεχόμενο, διαμορφώνει το χαρακτήρα ενός τόπου. Ο Flaubert περιηγούμενος στον Πύργο Ηλείας το 1851 θα αποδώσει στην ησυχία την ποιότητα του κλασικού: «Από τον Άγιο Ιωάννη ως εδώ [Πολύνια] ο δρόμος είναι χαριτωμένος, τοπίο καθαρά κλασικό, ήρεμο».³¹⁴ Η σιωπή όμως θα λάβει και έναν ιδιόμορφο χαρακτήρα συνιστώντας το αναγκαίο πλαίσιο εντός του οποίου αναπτύσσεται η ακουστική φαντασίωση της ελληνικής αρχαιότητας. Το ακόλουθο παράθεμα από τον F. Rouqueville είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικό: «Πλησιάζαμε τώρα στη Μεσσήνη και είδαμε το όρος Βουρκάνο (όρος Ιθώμη). Από δω, απ' την κοιλάδα αυτή που διασχίσαμε, περνούσαν τότε κι οι πολεμιστές της Σπάρτης!... Ξεμπουκέρναν με το σκοτάδι της νύχτας, μεσ' απ' τα περάσματα του Ταΰγετου... Εδώ δα, χτυπιόντουσαν με τους Μεσσήνιους· εδώ δα αναδεικνύονταν οι ήρωες!... Σήμερα, το σκυθρωπό και σιωπηλό τοπίο σε βυθίζει σε σκέψεις!... Έτσι κι εγώ, με τη φαντασία μου, περιπλανιόμουν στους αιώνες που κύλησαν...».³¹⁵

Σε αυτό το υποκεφάλαιο θα γίνει μια εκτενέστερη αναφορά στη λειτουργία της σιωπής ως κίνητρο για την ακουστική φαντασίωση της αρχαιότητας, καθώς επανέρχεται συχνά καταλαμβάνοντας μια ξεχωριστή θέση στις περιηγητές περιγραφές. Ας τονιστεί όμως ότι η λειτουργία αυτή δεν εμφανίζεται ως ένας σταθερός τύπος στα περιηγητικά κείμενα από τον 15^ο αιώνα και εξής, καθώς όπως σημειώνει και η Όλγα Αυγουστίνου, «όσο κι αν θαύμαζαν τους αρχαίους, οι αρχαιοδίφες του 16^{ου} και του 17^{ου} αιώνα δεν ήταν ρομαντικοί ελληνιστές. Μετρούσαν και ιχνογραφούσαν τα αρχαία μνημεία [...]

³¹³ Βλ. *Τρεις Γάλλοι Ρομαντικοί στην Ελλάδα. Λαμαρτίνος – Νερβάλ – Γκωτιέ*, ό.π., σ. 21.

³¹⁴ Γ. Φλωμπέρ, ό.π., σ. 120.

³¹⁵ F. Rouqueville, ό.π., σ. 56.

Σπάνια κάποιος περιηγητής-αρχαιοδίφης προσπάθησε να αναπλάσει με τη δύναμη της φαντασίας του μια σκηνή από την Αρχαιότητα».³¹⁶ Από τον 18^ο αιώνα όμως θα ανακύψει μια σειρά αρχαιογνωστικών περιηγητικών κειμένων που θα περιγράψουν φανταστικά ταξίδια σε πολιτείες της Αρχαιότητας (π.χ. *Ταξίδια του Κύρου* του Andrew Michel Ramsay (1727), *Ταξίδι του νεαρού Ανάχαρση* του Jean Jacques Barthélemy, 1788).³¹⁷

Οι περιηγητές του 19^{ου} αιώνα θα αντιμετωπίσουν το ταξίδι τους στην Ελλάδα και ως ένα ταξίδι σε τόπους μνήμης. Η επαφή τους με τους τόπους και τα μνημεία του αρχαιοελληνικού πολιτισμού προκαλώντας το αίσθημα της νοσταλγίας θα βιωθεί ως μία αναβίωση της αρχαιοελληνικής κοινωνίας του παρελθόντος. Ο H. Belle περπατώντας στις Μυκήνες θα αναβιώσει την τραγωδία της Ηλέκτρας: «Από τη στιγμή που βρίσκεται κανείς ανάμεσα στα δύο τείχη [...] νομίζει ασυναίσθητα πως πάνω σ' αυτόν το λιθόστρωτο δρόμο, όπου διακρίνονται ακόμη τα ίχνη των τροχών, ακούγεται το άρμα του Αγαμέμνονα που γυρίζει από την Τροία μαζί με την Κασσάνδρα. [...] Προχωρούμε· να το παλάτι [...] ακούγονται φωνές, ο λαός ξεσηκώνεται, ένας άντρας βγαίνει κρατώντας μαχαίρι, με άγριο βλέμμα, με σηκωμένες τρίχες. [...] είναι ο Ορέστης που μόλις είχε σκοτώσει την Κλυταιμνήστρα και που καταδιώκεται από τις Ερινύες. [...] Η ανατολική άκρη του τείχους φαίνεται πως σχημάτιζε κάποιο μεγάλο ισομετρικό οικοδόμημα. Μήπως ήταν το παλάτι του Αγαμέμνονα, αυτό που αντήχησε από τις κατάρες του Ορέστη και από τις φωνές της μαχαιρωμένης Κλυταιμνήστρας;».³¹⁸

Ο Sartre θα μιλήσει για «στοίχειωμα» της συλλογικής μνήμης, «μια παθολογική τροπικότητα της εγκόλλησης του παρελθόντος στην καρδιά του παρόντος».³¹⁹ Ο M. Halbwachs αποκαλεί «παραμορφωτική επιχείρηση» τη διαδικασία ονειροπόλησης μιας παρελθοντικής κοινωνίας από τη μνήμη, καθώς διαταράσσει τη χρονικότητα και δημιουργεί αντιθετικά σχήματα: Αν θεωρηθεί πως η φυγή από την παροντική κοινωνία είναι ο σκοπός, που με τη σειρά του

³¹⁶ Ο. Αυγουστίνου, ό.π., σ. 104.

³¹⁷ Βλ. Π. Ματάλας, ό.π., σ. 255-6.

³¹⁸ H. Belle, ό.π., μέρος Γ', σ. 156, 159.

³¹⁹ Πρόκειται για την ανάγνωση του Ricœur πάνω στο έργο του Sartre *L'Imaginaire* (1940). P. Ricœur, *Η Μνήμη, Η Ιστορία, Η Λήθη*, μτφρ. Ξενοφών Κορνηνός, Αθήνα: Ίνδικτος, 2013, σ. 95.

εντείνει μάλιστα το νοσταλγικό αίσθημα για κάποια παρελθοντική, τότε «δεν ξεφεύγει κανείς από μια κοινωνία παρά μόνο για να την αντιπαραθέσει με μια άλλη».³²⁰

Ο Chateaubriand με τη σταθερή του έλξη στις αντιθέσεις θα αντιπαραβάλει την ηχητική του φαντασίωση για την Ακρόπολη με την ηχητική του εμπειρία από αυτήν: «Θα ακούγαμε από το Θέατρο του Διονύσου, τα θρηνολογήματα του Οιδίποδα, του Φιλοκτήτη και της Εκάβης, καθώς και τις επευφημίες των πολιτών όταν τέλειωνε τους λόγους του ο Δημοσθένης. Όμως, αλλοίμονο, κανένας ήχος δεν άγγιζε την ακοή μας, αλλά μόλις, ακούονταν, κάθε λίγο, από τα τείχη εκείνα που τόσον καιρό αντηχούσε η φωνή του λαού ελεύθερου, κάποιες κραυγές που ξέφευγαν από τα στόματα του σκλαβωμένου όχλου».³²¹ Ο Bartholdy θα ανασυστήσει ηχητικά ένα θετικό αρχαιοελληνικό παρελθόν με μόνο σκοπό να επεκταθεί στην ηχητική αποτελμάτωση του σύγχρονου παρόντος του:³²² «Άλλοτε όλες οι περιοχές της Ελλάδος αντηχούσαν απ' το τραγούδι των ποιητών [...] Τα πάντα, μέσα στην [σύγχρονη] ελληνική ποίηση, αποπνέουν την κούραση και την εξάντληση. [...] Το αυτί έχει χάσει την αίσθηση του εξάμετρου. Δεν υπάρχει πια θέμα ούτε μέτρου, ούτε βάρους· τα πάντα βασίζονται στον τονισμό, στη ρίμα και σ' έναν κάποιο πλεονασμό στους ήχους, για την επίτευξη του οποίου χρησιμοποιούν τις αποστρόφους και τις πιο έντονες εκθλίψεις».³²³

Όταν οι συλλογικές μνήμες επιτελούνται χαρακτηρίζονται καταρχήν από την κοινωνική τους λειτουργία, την αναπαραγωγή, δηλαδή, υφισταμένων

³²⁰ Βλ. M. Halbwachs, ό.π., σ. 137-9.

³²¹ Σατωμπριάν, ό.π., σ. 119.

³²² Ο Jakob Ludwig Salomon Bartholdy (1779-1825) ήταν Πρώσος διπλωμάτης εβραϊκής καταγωγής που στην πορεία ασπάστηκε τον προτεσταντισμό. Από το 1803 έως το 1804 ταξίδεψε στα ελληνικά εδάφη της Οθωμανικής αυτοκρατορίας συνοδεία του χαράκτη G. Ch. Gropius. Τα περιηγητικά του απομνημονεύματα θεωρήθηκαν σταθμός για την περιηγητική λογοτεχνία ήδη από την περίοδο της έκδοσής τους το 1805. Ο λόγος ήταν πως το έργο του κρίθηκε φιλόσογο προς τους Έλληνες και προκάλεσε μία σειρά αντιπαραθέσεων και συζητήσεων σχετικά με τη θέαση των περιηγητών προς τους κατοίκους των τόπων όπου περιηγούνται. Κύριοι τόποι περιήγησης: Δυτική Μ. Ασία, Βιθυνία, Κωνσταντινούπολη, νησιά Αιγαίου Πελάγους, Αθήνα, Εύβοια, Θεσσαλία.

³²³ J. L. S. Bartholdy, *Ταξιδιωτικές εντυπώσεις από την Ελλάδα 1803 – 1804*, μτφρ. Φώντας Κονδύλης, Αθήνα: Εκάτη, 2007, σ. 201.

κοινωνικών συσχετισμών και ιεραρχήσεων.³²⁴ Λειτουργώντας έτσι η συλλογική μνήμη «προεξοφλεί το μέλλον ως επανάληψη του παρελθόντος».³²⁵ Ο H. Holland, για παράδειγμα, δείχνει ικανοποιημένος όταν σε ένα σχολείο της Ιθάκης το 1812 θα επιβεβαιώσει μέσα από τον ήχο το συνεχές του αρχαιοελληνικού πολιτισμού: «Ήταν απολαυστικό ν' ακούς ήχους οικείου στο αυτί από τα Ελληνικά του Ομήρου και του Θουκυδίδη, να εκφωνούνται από παιδιά με κουρελιασμένα ρούχα, πολλά απ' αυτά όχι πάνω από επτά, οκτώ χρονών».³²⁶

Όπως είδαμε όμως, πολλές φορές η ετερότητα εισβάλλει στο παρόν και ενεργοποιεί τον κίνδυνο διακοπής αυτής της συνέχειας και είναι τότε που το παρόν λειτουργεί «ως μη αναγνωρίσιμο και μη προσδοκώμενο».³²⁷ Η φυγή των περιηγητών στη φανταστική περιπλάνηση στην Αρχαία Ελλάδα θα έρθει ως αντίδραση, ως ένας τρόπος διαχείρισης των ματαιωμένων προσδοκιών τους από την επαφή τους με την σύγχρονη πραγματικότητα Ελλάδας.³²⁸ Στον F. Rouqueville η ετερότητα του παρόντος πυροδοτείται από τον ήχο των τουφεκισμών για να φαντασιωθεί το προσδοκώμενο ηχητικό περιβάλλον της αρχαίας Μεσσηνίας: «Οι τουφεκίες που έριχναν κάθε τόσο οι Αλβανοί συνοδοί μας, επαναλάβαιναν την ηχώ τους πάνω στα σιωπηλά βουνά, όπου ούτε οι φωνές των βακχίδων ακούγονταν τώρα πια, ούτε το ερωτικό τραγούδι των ποιμένων ή οι πολεμοχαρείς κραυγές των Μεσσηνίων».³²⁹ Με αυτόν τον τρόπο και αρκετοί άλλοι περιηγητές φαίνεται να εξέλαβαν την Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα: Οι κάτοικοι της νεότερης Ελλάδας γίνονταν ένα έτερο παρόν που διατάρασσε την αφήγηση της συλλογικής μνήμης που έφεραν οι Ευρωπαίοι περιηγητές για τη θέση της Αρχαιότητας στο παρελθόν τους. Ταυτόχρονα όμως, αυτό το έτερο νεοελληνικό παρόν απειλούσε και το μέλλον που προδίκαζε αυτή η δυτικοευρωπαϊκή συλλογική μνήμη.

Ο Στ. Σταυρίδης εισάγει μια ενδιαφέρουσα διαφοροποίηση μεταξύ των χωρικών συσχετισμών που συντελούνταν υπό τη μορφή του ίχνους στις

³²⁴ Βλ. Στ. Σταυρίδης, «Η σχέση χώρου και χρόνου στη συλλογική μνήμη», ό.π., σ. 13-5.

³²⁵ Ό.π., σ. 14.

³²⁶ H. Holland, *Ταξίδια στα Ιόνια Νησιά, Ήπειρο, Αλβανία (1812-1813)*, ό.π., σ. 40.

³²⁷ Στ. Σταυρίδης, «Η σχέση χώρου και χρόνου στη συλλογική μνήμη», ό.π., σ. 14.

³²⁸ Βλ. Π. Ματάλας, ό.π., σ. 261-2.

³²⁹ F. Rouqueville, ό.π., σ. 56.

προνεωτερικές κοινωνίες και των χωρικών συσχετισμών υπό τη μορφή του δείκτη στις νεωτερικές κοινωνίες: «Αν η προνεωτερική μνήμη ιδρύει τόπους επισημαίνοντας ίχνη, η νεωτερική συλλογική μνήμη συσχετίζει χώρους αναζητώντας δείκτες. Τα ίχνη εμφανίζονται ως τεκμήρια του παρελθόντος, ως ερείσματα της διάρκειας. Οι δείκτες είναι μόνο προσωρινά σημεία αναφοράς. Υποδεικνύουν τη συγκρισιμότητα διαφορετικών χρόνων και χώρων, δηλαδή επισημαίνουν τις χωρικές και χρονικές ασυνέχειες».³³⁰

Ένας από τους τρόπους εμπειρίας της ασυνέχειας είναι και ο «μετεωρισμός», που συνυφαίνεται με την έννοια του «ενδιάμεσου χώρου» [in-between space].³³¹ Η ασυνέχεια, αναφέρει ο Στ. Σταυρίδης, «εμφανίζεται ως διακοπή, αναίρεση, διαχωρισμός, όμως το νόημά της βρίσκεται στην ένταση που γεννιέται από τη διάκριση, στην αιώρηση ανάμεσα στην επιβεβαίωση και την άρση της».³³² Για να βιωθεί ο μετεωρισμός θα πρέπει να υπάρξει μια χωροχρονική διακοπή μιας συνέχειας. Η επίσκεψη των περιηγητών στους φορτισμένους τόπους μνήμης της Αρχαιότητας στη σύγχρονή τους Ελλάδα τελούσε υπό συνθήκες μετεωρισμού αποτελώντας μian εμπειρία της ασυνέχειας.

Ο μετεωρισμός εν τέλει είναι η βίωση και η ερμηνεία της συγκρισιμότητας.³³³ Η συλλογική μνήμη λαμβάνει έναν πολύ συγκεκριμένο ρόλο υπό τις συνθήκες του χωροχρονικού μετεωρισμού: ανακαλεί για να συγκρίνει. Η νεωτερική μνήμη δεν θα επιβεβαιώσει συνέχειες αλλά θα αναδείξει ρήξεις, όπως θα πει ο Στ. Σταυρίδης, είναι μια μνήμη της ασυνέχειας.³³⁴ Η συνέχεια, η διάρκεια της παρελθοντικής αρχαιότητας θα αναιρεθεί από το σύγχρονο ελλαδικό πληθυσμό, ένα παρόν που θα εκληφθεί ως μία διακοπή, μία διάρρηξη της αρχαιοελληνικής συνέχειας. Ο Gautier κατευθυνόμενος στην Αθήνα από τον Πειραιά που μόλις είχε φτάσει το 1852 αποδίδει εύγλωττα αυτήν τη συνθήκη μετεωρισμού των αρχαίων τόπων: «η άγωνα, ασπριδερή, σιωπηλή έρημος ταιριάζει γύρω από τις νεκρές πολιτείες. [...] Το παρόν πρέπει ν' αφήνει

³³⁰ Στ. Σταυρίδης, «Η σχέση χώρου και χρόνου στη συλλογική μνήμη», ό.π., σ. 30.

³³¹ Βλ. E. Grosz, *Architecture from the Outside. Essays on Virtual and Real Space*, Μασαχουσέτη: MIT Press, 2001, σ. 91-105.

³³² Στ. Σταυρίδης, *Μετέωροι χώροι της ετερότητας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2010, σ. 43.

³³³ Αναλυτικά για την εννοιολόγηση του «μετεωρισμού» ό.π., σ. 45-7.

³³⁴ Ό.π., σ. 102-3, 106.

έναν ουδέτερο χώρο γύρω από αυτές τις πόλεις φαντάσματα, όπου το παρελθόν είναι ακόμα ζωντανό και η ιστορία έχει διαφυλάξει ορατές μορφές. Έτσι, το πέρασμα γίνεται μαλακά και αφήνεται στο πνεύμα ελεύθερος χώρος για το στοχασμό».³³⁵ Η ακουστική συνθήκη της απουσίας του ήχου θα δηλώσει μαζί και μια συναισθηματική φόρτιση.³³⁶

Τα αρχαιοελληνικά μνημεία ως τόποι μνήμης, «μια βουβή αναπλήρωση της νεκρής μνήμης», θα λειτουργήσουν ως *aide-mémoire* για την ακουστική φαντασίωση της Αρχαιότητας.³³⁷ Ο F. Rouqueville επισκεπτόμενος την αρχαία Τροιζήνα, σε μια περίπτωση αντίστροφη πορεία, με το *aide-mémoire* να ανακαλύπτεται σε έναν ήχο γεωφυσικής προέλευσης που εντάσσεται εντούτοις σε έναν αρχαιοελληνικό μνημειακό τόπο, θα γράψει: «Δεν μπορεί κανείς ν' ακούσει κανείς τη θάλασσα που σπάει στ' ακρογιάλια της, χωρίς να θυμηθεί τον Θησέα, τη Φαίδρα και τις δυστυχίες του Ιππόλυτου».³³⁸

Αν και συνήθως παραβλέπεται, οι αισθήσεις ενέχουν μια διάσταση ιστορικότητας, καθώς «η αισθητηριακή πρόσληψη διαμορφώνεται από μνήμες – ποτέ δεν είναι προστοχαστική, πρωταρχική εμπειρία».³³⁹ Θα ήταν χρήσιμο να συμπεριλάβουμε εδώ το βιωματικό χρόνο του H. Bergson, που αντιπαραβάλλεται στο γραμμικό και προοδευτικό χρόνο της Νεωτερικότητας. Ο Bergson αναπτύσσει την προβληματική του για το χρόνο μέσα από τη μνήμη και την ύλη. Απορρίπτει τη γραμμική διαδοχή παρελθόντος-παρόντος, βλέποντας το παρελθόν και το παρόν σχεδόν σε μια ταυτοχρονία. Το σκεπτικό του αυτό αναδιπλώνεται σαφέστερα πάνω στην ύλη: Η ύλη εμπεριέχει μια σειρά ενεργειών σε διαφορετικούς χρόνους που ως παρελθόντα παροντοποιούνται διαρκώς για να μετατρέπονται ξανά σε παρελθόν. Πρόκειται για κάθε χρόνο που ακολούθησε τη δημιουργία της ύλης: η διαδικασίας της παραγωγής της, η χρήση της, οι επάλληλες επαναχρησιμοποιήσεις της, οι βιωματικές διαδικασίες που την επιβεβαιώνουν και την επαναπροωθούν ως τέτοια. Σε αυτά τα πλαίσια

³³⁵ Τρεις Γάλλοι Ρομαντικοί στην Ελλάδα. Λαμαρτίνος – Νερβάλ – Γκωτιέ, ό.π., σ. 148.

³³⁶ Στ. Σταυρίδης, *Η Πολιτισμική Εξάρτηση της Συμβολικής Σχέσης με τον Χώρο*, ό.π., σ. 186.

³³⁷ P. Ricœur, ό.π., σ. 74.

³³⁸ F. Rouqueville, ό.π., σ. 304.

³³⁹ Γ. Χαμηλάκης, ό.π., σ. 142.

παράγεται και επανεργοποιείται η μνήμη. Η μνήμη ως παρελθόν συμμετέχει στο παρόν που συλλαμβάνεται από την αίσθηση.³⁴⁰

Στο χώρο της Γνωσιακής επιστήμης των τελευταίων δεκαετιών έχει κερδίσει έδαφος η άποψη που θέλει τη μνήμη να γεννάται μέσα από ένα ιδιαίτερος σύνθετο πλέγμα στρατηγικών για την ανακατασκευή των αναμνήσεων.³⁴¹ Η «αυτοβιογραφική μνήμη» [autobiographical memory] δεν παράγεται μόνο από την «επεισοδιακή» ή αλλιώς «βιωματική μνήμη» [episodic memory], δηλαδή από τη μνήμη των παρελθοντικών βιωμένων εμπειριών του ατόμου, αλλά και από τη «σημασιολογική μνήμη» [semantic memory], δηλαδή τη μνήμη των γνώσεων που αποκτούμε για τον κόσμο και για τον εαυτό μας.³⁴² Η ανάκληση των αυτοβιογραφικών μας αναμνήσεων δεν ακολουθεί πάντα την ίδια στρατηγική και επομένως δεν παράγει πάντα το ίδιο σώμα αναμνήσεων. Είναι μια δημιουργική διεργασία που υπόκειται σε προσθαφαιρέσεις, ανασυνθέσεις, διασκευές και παραμορφώσεις, που καθορίζονται από την αυτοεικόνα μας, την ψυχική και διανοητική κατάστασή μας σε μια δεδομένη στιγμή.³⁴³ Η δε διαδικασία ανάκλησης στη μνήμη περιέχει και ένα σκοπό, η ανάμνηση εμπεριέχει την προσδοκία.³⁴⁴

Όταν το 1892 η I. Armstrong βρεθεί στην Ολυμπία, θα αισθανθεί να την προσκαλεί ο τόπος, σχεδόν να την επιτάσσει, σε μια φανταστική ανακατασκευή του αρχαιοελληνικού παρελθόντος. «Και όταν σε περιστοιχίζουν τέτοια ένδοξα ερείπια του παρελθόντος, είναι εύκολο να ανασυνθέσεις με τη φαντασία σου το ναό και το περιστύλιο, να γεμίσεις με ανθρώπους τα σιωπηλά χαλάσματα, να ακούσεις μια ηχώ από τις επευφημίες που χαιρετίζουν τους νικητές πέρα μακριά στο Στάδιο».³⁴⁵ Το φανταστικό δεν συνίσταται απλώς σε μια φανταστική

³⁴⁰ Βλ. H. Bergson, *Matter and Memory*, μτφρ. N.M. Paul – W.S. Palmer, Νέα Υόρκη: Zone Books, ⁸2005, σ. 182-3, 188-91, 196-223.

³⁴¹ M. Conway – P. Piolino, “Η αυτοβιογραφική μνήμη και οι διαταραχές της”, στο: *Λόγος & Μνήμη. Συζητήσεις για τον Λόγο στο Αιγινίτσιο*, Αθήνα: Κοινός Τόπος Ψυχιατρικής, Νευροεπιστημών & Επιστημών του Ανθρώπου/ Νευρολογική Κλινική Πανεπιστημίου Αθηνών, 2011, σ. 89 και εξής.

³⁴² Ό.π., σ. 89, 91.

³⁴³ Ό.π., σ. 94-6 & E. Kandel, ό.π., σ. 295.

³⁴⁴ Βλ. P. Ricœur, ό.π., σ. 82.

³⁴⁵ *Στη χώρα του φεγγαριού. Βρετανίδες περιηγήτριες στην Ελλάδα (1718-1932)*, ό.π., σ. 214.

ιστορία, ανάπλαση κ.ο.κ.. Ας δούμε λεπτομερέστερα τον ορισμό του φαντασιακού που δανείζεται ο Le Goff από την Évelyne Patlagean: «Ο τομέας του φαντασιακού συγκροτείται από το σύνολο των αναπαραστάσεων οι οποίες υπερβαίνουν το όριο που θέτουν οι διαπιστώσεις της εμπειρίας κι η επαγωγική αλληλουχία που αυτό επιτρέπει. Τούτο σημαίνει ότι κάθε κουλτούρα, κατά συνέπεια κάθε κοινωνία και μάλιστα κάθε επίπεδο μιας πολύπλοκης κοινωνίας, έχει το φαντασιακό της».³⁴⁶

Τέτοιες αναπαραστάσεις λοιπόν ενεργοποιούνται για να συλλάβουν ό,τι αδυνατεί να συλλάβει η άμεση εμπειρία είτε σε επίπεδο χρονικότητας (το παρελθόν ή το μέλλον) είτε τοπικότητας (το «αλλού»). Κατά τον P. Ricœur, το φαντασιακό, όπως και η μνήμη, επαναπραγματεύεται το πλατωνικό ζήτημα της «παρουσίας του απόντος».³⁴⁷ Η ιστορία του φαντασιακού, εξηγεί ο Le Goff, δεν είναι εξιστορήσεις φαντασίας, αλλά «μια ιστορία της δημιουργίας και της χρήσης εικόνων που κάνουν μια κοινωνία να ενεργεί και να σκέφτεται, γιατί απορρέουν από τη νοοτροπία, την ευαισθησία, την κουλτούρα που τις εμποτίζουν, τις ενεργοποιούν».³⁴⁸ Υπό αυτήν την έννοια οι φαντασιακές αναπαραστάσεις της ελληνικής Αρχαιότητας που συναντώνται στα περιηγητικά κείμενα αποτελούν μέρος της ιστορίας του φαντασιακού. Είναι διαδικασίες ποιητικές.

Οι ενδεικτικές φαντασιακές αναπαραστάσεις της Αρχαιότητας που αναφέρθηκαν πυροδοτούνται από τους ήχους που παράγει ο τόπος. Ο ήχος σε αυτήν την περίπτωση φαίνεται να παίζει ένα συγκεκριμένο ρόλο σε σχέση με τη μνήμη. Η προφανής του λειτουργία είναι αυτή του ερεθίσματος της μνήμης. Ανακύπτει όμως και το ζήτημα της σχέσης ήχου-μνήμης. Οι αναμνήσεις μπορεί να εμπεριέχουν ή να συνοψίζονται σε αισθητηριακές βιωματικές λεπτομέρειες, όπως μια συγκεκριμένη μυρωδιά ή ένας ήχος. Ο ήχος θα ζωντανέψει την οπτική “καταχώρηση” γεγονότων στη μνήμη. Έτσι κι αλλιώς, η ανάκλησή τους ως φωτογραφικές αναπαραστάσεις είναι αμφισβητήσιμη ειδικά στις περιπτώσεις που έχει περάσει ικανό χρονικό διάστημα ή η μνήμη έχει απωθήσει τραυματικές εμπειρίες για το άτομο ή ακόμη και στην περίπτωση που το άτομο έχει βιώσει

³⁴⁶ J. Le Goff, *Ήρωες & Θαυμαστά του Μεσαίωνα*, μτφρ. Νίκος Γκοτσίνας, Αθήνα: Κέδρος, 2005, σ. 6.

³⁴⁷ Βλ. P. Ricœur, ό.π., σ. 20, 80.

³⁴⁸ J. Le Goff, *Ήρωες & Θαυμαστά του Μεσαίωνα*, ό.π., σ. 7.

γεγονότα στα οποία ήταν ανύπαρκτη ή εμποδιζόμενη η αυτοψία του. Οι αισθητηριακές αναμνήσεις, εν τέλει, «μας επιτρέπουν να αισθανόμαστε αυτό που υπήρξαμε».³⁴⁹

3.3. Ο θόρυβος και το νεοελληνικό

Περιπλανώμενος στην Τζια το 1806 ο Chateaubriand θα βιώσει τη μετάβαση από τον τόπο των αρχαιοελληνικών μνημείων στον τόπο της σύγχρονης ανθρώπινης παρουσίας στο νησί μέσα από την ηχητική αντίθεση μεταξύ σιωπής και θορύβου: «Όλα αυτά μου προξενούσαν παράξενη εντύπωση και δε μπορούσα να καταλάβω πώς τόσο γρήγορα από τα σιωπηλά ερείπια βρέθηκα μέσα σ' αυτή τη πολυθόρυβη τελετή του γάμου. Αλήθεια, πόσος θόρυβος στην πόρτα της αιώνιας ανάπαυσης και πόση χαρά μέσα στο μεγάλο πένθος της Ελλάδας!».³⁵⁰ Έχει γίνει ήδη αναφορά στην παρουσία του θορύβου ως επιβεβαίωση της ανθρώπινης παρουσίας. Ο Άγγλος κληρικός G. Waddigton συγκρίνοντας την εικόνα των παζαριών της Τρίπολης το 1824 με αυτή που είχαν πριν την άλωσή της θα γράψει:³⁵¹ «Κι ό,τι έχασαν σε επισημότητα και μεγαλοπρέπεια το κέρδισαν σε θόρυβο και κίνηση».³⁵² Πότε όμως ένας ήχος μετατρέπεται στην αρνητικά φορτισμένη έννοια του θορύβου; Αν και η νοηματοδότηση του θορύβου πρέπει να συμβαίνει εντός πολιτισμικών συγκείμενων, θα μπορούσαμε εντούτοις να υποστηρίξουμε γενικά πως ο θόρυβος είναι ένας δυνατός ή απλώς διαφοροποιητικός ήχος, το άκουσμα του οποίου συνοδεύεται από ένα παραγόμενο αίσθημα ενόχλησης, αποστροφής, φόβου ή θυμού.³⁵³ Σε περιπτώσεις βέβαια που ο θόρυβος δεν μας επιβάλλεται

³⁴⁹ M. Conway – P. Piolino, ό.π., σ. 99.

³⁵⁰ Σατωμπριάν, ό.π., σ. 154.

³⁵¹ Ο George Waddigton (1793-1869) ήταν κληρικός της Αγγλικανικής Εκκλησίας. Περιηγήθηκε μεταξύ του 1823-4 σε όλες τις ελεύθερες ελληνικές περιοχές (Μωριάς, Ρούμελη, νησιά). Σύμφωνα με τον Κ. Σιμόπουλο δεν αποτελεί ακριβώς τον παραδοσιακό περιηγητή, καθώς εκτελούσε ειδική αποστολή στον ελληνικό χώρο. Βλ. Κ. Σιμόπουλος, ό.π., τ. III, σ. 428.

³⁵² Ό.π., σ. 457.

³⁵³ Για τις πολιτισμικές συνδηλώσεις του θορύβου μέχρι τις μέρες μας βλ. R.M. Schafer, ό.π., σ. 181-91, 197-201.

ηχητικά αλλά τον δημιουργούμε εμείς, μπορεί να αποτελέσει πηγή ικανοποίησης και ψυχικής εκτόνωσης (π.χ. γιουχαΐσματα ή ποδοκρουσίες σε μαζικές εκδηλώσεις και συγκεντρώσεις).

Ο θόρυβος αντιμετωπίζεται για πρώτη φορά ως απειλή για την ανθρώπινη υγεία το 1713 από τον Ιταλό φυσίατρο Bernadini Ramazzini στην πραγματεία του *De Morbis Artificum* [Ασθένειες των τεχνιτών], όπου αναφέρει για τους σφυρηλάτες του χαλκού ότι «τραυματίζονται τόσο τα αυτιά τους από το συνεχή κρότο...ώστε οι εργάτες αυτής της κατηγορίας αποκτούν προβλήματα ακοής και αν παραμείνουν σε αυτή τη δουλειά μεγαλώνοντας γίνονται εντελώς κωφοί».³⁵⁴ Το 1885 ο K. Krumbacher θα θεωρήσει το θόρυβο αιτία της κακής χρήσης και της παρακμής της ελληνικής γλώσσας και κατ' επέκταση, της παρακμής του πνεύματος: «Όταν όμως και το μεγαλύτερο τμήμα των μεγάλων, σπαζοκεφαλιάζει συνήθως μέσα σ' ένα φυσικό ή τεχνητό θόρυβο και συνεπεία αυτού σκέπτεται και φλυαρεί κατά παιδαριώδη τρόπο, κινδυνεύουν αδιάκοπα η κλίση, η σύνταξη και το λεξιλόγιο της γλώσσας».³⁵⁵ Θα πρέπει να μεταφερθούμε στη δεκαετία του 1950 όταν πλέον ο ήχος θα αντιμετωπιστεί ως ρύπος και θα καθιερωθεί η έννοια της ηχορύπανσης.³⁵⁶

Για τα στρώματα της ευρωπαϊκής ελίτ των τελών του 18^{ου} αιώνα και έπειτα, ο θόρυβος εντοπιζόταν στους ήχους που παράγει το σώμα, όπως η δυνατή ομιλία, και χρωματιζόταν με έννοιες όπως αυτές της χυδαιότητας και της απρέπειας.³⁵⁷ Ο H. Belle θα περιγράψει το 1875 τη σωματική και πνευματική κατάσταση ενός μοναχού από τη Μονή Πεντέλης: «σακατεμένος από τα γηρατειά και την παράλυση, κειτόταν ανήμπορος σε μια γωνιά και άφηνε πνιχτά βογγητά. Ο δύστυχος αυτός άνθρωπος ήταν ηλίθιος και όταν πεινούσε, διψούσε ή ζεσταινόταν, το ένστικτο τον έσπρωχνε να βγάζει αυτούς τους άναρθρους ήχους· τότε οι σύντροφοί του του επέβαλλαν σιωπή ή τον έκλειναν μέσα σ' ένα είδος σκοτεινής εσοχής που χρησίμευε για δωμάτιό του».³⁵⁸ Η σιωπή εδώ θα επιβληθεί ως μια μορφή άρνησης της ασθένειας του μοναχού,

³⁵⁴ M. Goldsmith, ό.π., σ. 73.

³⁵⁵ K. Krumbacher, ό.π., σ. 453.

³⁵⁶ Βλ. M. Goldsmith, ό.π., σ. 222-5.

³⁵⁷ Βλ. D. Garrioch, ό.π., σ. 24.

³⁵⁸ H. Belle, ό.π., μέρος Γ', σ. 84.

για να εξαλείψει την ηχητική αποτύπωση του αποκλίνοντος στο χώρο. Οι έντονοι ήχοι καταγράφονται από τους περιηγητές ως εξωτερίκευση της συναισθηματικής εμπειρίας της σωματικής ασθένειας. Ο F. Rouqueville αναφερόμενος στην πανούκλα στην Πελοπόννησο του 1799 θα προτιμήσει την ηχητική περιγραφή της: «Η σιωπή της νύχτας διακόπτεται τότε μόνον από αναστεναγμούς. Οι παραπονεμένες φωνές των μελλοθάνατων ανακατεύονται με τους λυγμούς των οικογενειών που τις χτύπησε ο λοιμός».³⁵⁹ Το σιωπηλό ηχητικό καθεστώς της νύχτας διαρρηγνύεται από τους ήχους της αρρώστιας.

Ο θόρυβος θα χρησιμοποιηθεί από τους περιηγητές και ως μια ηχητική ποιότητα που θα χαρακτηρίσει τους Νεοέλληνες, σε αντίθεση με τη σύνεση και τη σιωπή που θα χαρακτηρίσει το κλασικό ιδεώδες. Πρόκειται για μια αντιστοιχία που προέκυψε από μια διττή πρόσληψη της ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Όπως σημειώνει ο Thomas Gallant, εντοπίζεται η «ελληνική» που αντλούσε από την αρχαιοελληνική κληρονομιά της δυτικής σκέψης και η «ρωμαίικη» που ήταν συνυφασμένη την ορθόδοξη βυζαντινή κληρονομιά και τα ανατολίτικα στοιχεία που ενσωματώθηκαν στην επόμενη οθωμανική περίοδο.³⁶⁰ Αν και υπονοήθηκε, εντούτοις ας τονιστεί ότι η απόδειξη της ελληνικότητας για τους κατοίκους του ελλαδικού χώρου έπρεπε να θεμελιωθεί ουσιαστικά στην ευρωπαϊκότητά τους, καθώς η μήτρα, δηλαδή το αρχαιοελληνικό παρελθόν, είχε ήδη κληροδοτηθεί στους Ευρωπαίους.³⁶¹

Ο H. Belle θα πει για τη νεότερη γενιά των Ελλήνων που γεννήθηκαν και μεγάλωσαν εντός του ελληνικού έθνους-κράτους: «Φτάσαμε στην Τριπολιτσά σε ημέρα εκλογών. Έτσι, το πλήθος ήταν πολυάριθμο και βουερό. [...] Υπάρχει μια ανεξήγητη διαφορά ανάμεσα στην παλαιά και στη νέα γενιά. Ενώ οι γέροι έχουν διατηρήσει από την εποχή της Τουρκοκρατίας ένα είδος αταραξίας, ακινησίας, που θα μπορούσε να περάσει για εντελώς μουσουλμανική απάθεια, αν δεν έπιανε κανείς τις αστραπές που περνούν από το βλέμμα τους, οι νέοι που γεννήθηκαν ελεύθεροι, είναι θορυβώδεις, ματαιόδοξοι, μιλούν δυνατά, συζητούν για τα πάντα και θέλουν να επιδειχθούν προς τα έξω».³⁶² Οι

³⁵⁹ F. Rouqueville, ό.π., σ. 345.

³⁶⁰ Βλ. Th. Gallant, ό.π., σ. 150.

³⁶¹ Βλ. Στ. Πεςμαζόγλου, ό.π., σ. 200.

³⁶² H. Belle, ό.π., μέρος Γ', σ. 203.

Ευρωπαίοι περιηγητές θα ακούσουν στους σύγχρονούς τους Έλληνες το θόρυβο. Το μοτίβο της θορυβώδους έκφρασης του Έλληνα θα υποδηλώσει την ακουστική ενόχληση των περιηγητών που προέρχονται από αστικά κοινωνικά περιβάλλοντα και θα συνδηλώσει την εθνοτική και ταυτοχρόνως την ταξική υπεροχή των Ευρωπαίων περιηγητών απέναντι στους Νεοέλληνες. Ο Κ. Krumbacher βρισκόμενος στην κοινή τραπεζαρία του λοιμοκαθαρητηρίου του Αγ. Γεωργίου θα σχολιάσει ως εξής την ηχητική παρουσία ενός Αθηναίου: «Η συζήτηση διεξάγεται πολύ ζωηρά, σύμφωνα με την ελληνική συνήθεια· ιδιαίτερα ένας νεαρός Αθηναίος [...] δεν έλεγε να βάλει μέσα την ευκίνητη γλώσσα του και τράνταζε χωρίς σταματημό την αίθουσα του φαγητού με την ήχο της τσιριχτής φωνής του».³⁶³

Ο θόρυβος που παράγουν οι Έλληνες συνίσταται στον οξύ τόνο της φωνής τους –για τον οποίο θα γίνει εκτενέστερα λόγος στο τελευταίο κεφάλαιο της διπλωματικής– στις κραυγές, και στη φλυαρία τους. Ο H. Holland θα περιγράψει ως εξής τον Έλληνα ιερέα στο σπίτι του οποίου διανυκτέρευσε στον ποταμό Καλαμά της Ηπείρου: «Ήταν εξαιρετικά φλύαρος και το βράδυ έχοντας πιεί κάπως παραπάνω ρακί, ένα οينوπνευματώδες, έγινε θορυβωδώς ευδιάθετος».³⁶⁴ Ο G. Deschamps θα περιγράψει τον ελληνικό λαό ως έναν «από όλους τους φλύαρους και αξιαγάπητους λαούς»,³⁶⁵ ενώ δεν θα κρύψει την απογοήτευσή του όταν κατεβαίνοντας από το Σταθμό Πελοποννήσου δει και ακούσει τους νεότερους Έλληνες: «Όταν ο ταξιδιώτης ορμά έξω από το σταθμό, ευτυχισμένος και κατασυγκινημένος που επιτέλους πατάει γερά σ' αυτό το ευλογημένο χώμα, μένει έκπληκτος μπροστά στην έρημο που πρωτοαντικρίζει. Γύρω του δεν μπορεί να δει παρά μόνο ξύλινες καλύβες όπου κακοντυμένοι άνθρωποι πίνουν και φλυαρούν. Αυτή είναι λοιπόν η πολυονειρεμένη Αθήνα;».³⁶⁶

Οι φωνές των βοσκών που άκουσε ο Flaubert το 1851 στον Ορχομενό Βοιωτίας θα ερμηνευτούν ως πρωτόγονη κραυγή: «δύο γέροι μολοσσοί, ασπριδεροί, με φουντωτή ουρά, ορμούν στο άλογό μου γαυγίζοντας, οι βοσκοί

³⁶³ Κ. Krumbacher, ό.π., σ. 95.

³⁶⁴ H. Holland, *Ταξίδια στα Ιόνια Νησιά, Ήπειρο, Αλβανία (1812-1813)*, ό.π., σ. 246.

³⁶⁵ G. Deschamps, ό.π., σ. 29.

³⁶⁶ Ό.π., σ. 30.

τους φωνάζουν κοντά τους, με μια κραυγή λαρυγγική που ξαναφέρει στη μνήμη μου τη φωνή των μουλαράδων της Κορσικής: τάε! τάε!». ³⁶⁷ Με την ανάκληση του ήχου στη μνήμη για να μεταγραφεί σε γραφή πραγματοποιείται και μια αισθητηριακή παροντοποίηση. Ο ανακαλούμενος στη μνήμη ήχος δεν αποτελεί απλώς μια εγκεφαλική λειτουργική ταύτιση αλλά φέρει μαζί και τη βίωση αυτού του ήχου, την εμπειρία του. ³⁶⁸ Η ανακαλούμενη ηχητική εμπειρία του Flaubert προέρχεται από το ταξίδι του στην Κορσική τον Οκτώβριο του 1840: «Ο Φραγκίσκος ξανάρχισε το τραγούδι του πιο δυνατά ή συνέχιζε να τσιγκλάει τα άλογά του με τη φριχτή εκείνη κραυγή που ακούει κανείς σ' όλη την Κορσική, όταν θέλουν να κινήσουν τα ζώα, και που μοιάζει με την κραυγή ενός ανθρώπου που τον σκοτώνουν με ρόπαλο» (Ταξίδια Ι, 95). ³⁶⁹ Η ηχητική νοηματοδότηση λοιπόν της φωνής των βοσκών της Βοιωτίας λαμβάνει το χαρακτήρα μιας πρωτόγονης κραυγής.

Συνοψίζοντας, αν μπορούσαμε να συμπτύξουμε σε μια φράση τη στάση των Ευρωπαίων περιηγητών του 19^{ου} αιώνα απέναντι στη σιωπή και στο θόρυβο, αυτή θα ήταν: «η σιωπή είναι χρυσός κι αργυρός ο λόγος». Εντούτοις, οι γενικεύσεις δεν μπορούν να αποδώσουν την πολυσημία που όπως βλέπουμε ενέχουν η σιωπή και ο θόρυβος. Για κάθε νοηματικά επαναλαμβανόμενο ηχητικό μοτίβο στα περιηγητικά κείμενα μπορεί να βρεθεί άλλο που θα το ακυρώνει ή θα το αντιστρέφει νοηματικά. Για παράδειγμα, το μοτίβο του θορυβώδους Νεοέλληνα αναιρείται στην περιγραφή μιας δημόσιας ομιλίας στην κεντρική πλατεία του κυβερνητικού κτηρίου στο Ναύπλιο τον Ιούλιο του 1822 από τον Γερμανό εθελοντή στρατιώτη A. Müller: ³⁷⁰ «Από μας τους κακόμοιρους, που ελάχιστα κατέχαμε από τη γλώσσα, ξέφευγε η ουσιαστική απόλαυση. Χαιρόμαστε όμως τη μουσική της γλώσσας, τις ωραίες φωνές και το φλογερό πάθος των ομιλητών. Κάθε τόσο ακούγαμε τα ονόματα των αρχαίων Ελλήνων ηρώων. [...] Στα διαλείμματα ελάχιστος θόρυβος

³⁶⁷ Γ. Φλωμπέρ, ό.π., σ. 40.

³⁶⁸ Βλ. Στ. Σταυρίδης, *Η Πολιτισμική Εξάρτηση της Συμβολικής Σχέσης με τον Χώρο*, ό.π., σ. 198.

³⁶⁹ Παρατίθεται από την Ν. Αγαπίου στο: Γ. Φλωμπέρ, ό.π., σ. 151-2.

³⁷⁰ Ο Albert Müller ήταν Γερμανός αξιωματικός πυροβολικού. Κατέγραψε στο ημερολόγιο του την περίοδο που υπηρέτησε ως εθελοντής στρατιώτης στα ελληνικά επαναστατικά στρατεύματα, το οποίο και τύπωσε το 1872. Βλ. Κ. Σιμόπουλος, ό.π., τ. II, σ. 284.

ακουγόταν απ' αυτή την πελώρια ανθρωποσύναξη. Οι Έλληνες είναι πολύ ομιλητικοί αλλά ελάχιστα θορυβοποιοί».³⁷¹

Θα μπορούσαμε όμως να διακρίνουμε κάποιους παράγοντες που επηρεάζουν και νοηματοδοτούν εν συνεχεία τη στάση των Ευρωπαίων περιηγητών προς το θόρυβο και τη σιωπή. Στη βάση αυτών βρίσκεται ο χώρος και οι διανοητικές συνιστώσες που προσανατολίζουν την εμπειρία του χώρου και της παρουσίας των ήχων εντός του. Ο χώρος της πόλης φαίνεται να υπενθυμίζει και να επιβάλλει στους περιηγητές έναν ιδιάζοντα κώδικα κοινωνικής συμπεριφοράς, που προάγει την ησυχία ως επισφράγιση της κοινωνικής ευταξίας και επιδεικνύει μειωμένα όρια ανοχής σε θορυβώδεις ανθρωπογενείς ήχους, και έχει τις βάσεις του στις αστικές κοινωνικές συμβάσεις και ιδεολογικές ζυμώσεις της βικτωριανής εποχής. Η πλήρης δε απουσία των ανθρωπογενών ήχων από το χώρο –ανεξάρτητα με το αν ο χώρος αυτός συμπίπτει με αυτόν της πόλης ή εντοπίζεται στις παρυφές της ή και εκτός αυτής– θα εξυψωθεί κατά βάση από τη ρομαντική σύλληψη του τοπίου. Ταυτόχρονα όμως και όσο πλησιάζουμε στο τέλος του 19^{ου} αιώνα, ο ρομαντισμός αυτός θα υποχωρήσει και η παρουσία ανθρωπογενών ήχων – ειδικά στην περίπτωση των τεχνολογικών ήχων– θα αποτιμάται όλο και περισσότερο ως αναγκαία παρενέργεια ή και σύμβολο της επιθυμητής προόδου.

³⁷¹ Ό.π., σ. 288.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Ακούγοντας αθέατα τοπία:

Ασύνδετες αισθητηριακές εμπειρίες στους περιηγητές

*«Αν καταφέρεις να αποκλείσεις κάθε ήχο,
δεν έχεις κανένα εμπόδιο να δεις τα εξ ων συνετέθη του κόσμου,
αλλά θα νιώσεις ένας περιθωριακός, αποκομμένος από τα τεκταινόμενα.
Ο ήχος μας βάζει στην εικόνα,
ή καθιστά την εικόνα κάτι παραπάνω από μια απεικόνιση.
Όπως οι Inuit ρωτούν τον επισκέπτη που έρχεται από το κρύο:
Μίλα για να σε δω. Βάλε μια φωνή, έστω ένα ψίθυρο, έτσι ώστε ο άλλος να είναι εκεί
στ' αλήθεια»*

*David Rothenberg**

Παραβλέποντας για λίγο την αντιθετική δομή ακοής-όρασης που διατρέχει το έργο του W. Ong, ας συγκρατήσουμε μια ποιοτική ιδιότητα που διακρίνει ο Ong στην ακοή σε σχέση με την όραση: «Η όραση απομονώνει, ο ήχος ενσωματώνει. [...] Η όραση έρχεται σ' ένα άτομο από μια κατεύθυνση τη φορά: για να κοιτάξω ένα άτομο ή ένα τοπίο, πρέπει να μετακινήσω τα μάτια μου από το ένα σημείο στο άλλο. Όταν, όμως, ακούω, συγκεντρώνω τον ήχο ταυτόχρονα από κάθε κατεύθυνση μονομιάς: βρίσκομαι στο κέντρο του ακουστικού μου κόσμου, εγκαθιστώντας τον εαυτό μου σ' ένα είδος πυρήνα αίσθησης και ύπαρξης».³⁷² Δεν θα προεκταθούμε σε αυτήν την ιδιότητα, καθώς υπάρχει ο κίνδυνος να τελέσουμε αυτό που ο J. Sterne ονομάζει «οπτικοακουστική λιτανεία» [audiovisual litany], δηλαδή μια ιστορία για τον ήχο να μετατραπεί σε μια ιστορία για το αφτί, για την ακοή, όπως αντίστοιχα συνέβη με τις μελέτες για τον οπτικό πολιτισμό [visual studies], όταν συχνά έπαυαν να αποτελούν

* <spatialexperiments.wordpress.com/2016/09/19/weather-acoustics/>, τελευταία επίσκεψη: 10 Σεπ. 2017.

³⁷² W. Ong, ό.π., σ. 98-9.

ιστορίες για το φως και έγιναν ιστορίες για το μάτι.³⁷³ Αυτό που θα συγκρατήσουμε είναι η ακουστική διαπερατότητα του ήχου. Ο ήχος μπορεί να διαπεράσει τους διαχωρισμούς ενός χώρου που γίνονται αντιληπτοί με το βλέμμα. Σε μια τέτοια περίπτωση, οι αισθήσεις δεν βρίσκονται σε συμφωνία, καθώς οι ενδείξεις που προσφέρει η όραση δεν αντιστοιχούν με τις ενδείξεις που μεταφέρει η ακοή.³⁷⁴

Οι περιηγητές παραδίδουν μια σειρά από βιωμένες ασύνδετες αισθητηριακές εμπειρίες. Ο Η. Belle περιγράφει τη διανυκτέρευσή του στο χωριό Πουλίτσι Μεσσηνίας ως εξής: «Ξαπλωμένοι στα κρεβάτια εκστρατείας που είχαμε [...] δεν αργήσαμε να κοιμηθούμε, παρά τη φασαρία που έκαναν οι αγωγιάτες, τα γαβγίσματα των σκύλων και το ποδοβολητό των προβάτων από τη διπλανή στάνη από την οποία μας χώριζε μόνο ένας λεπτός τοίχος από κακοβαλμένες σανίδες [...] Η νύχτα ήταν ήσυχη και ξάστερη, τη σιωπή της κοιλάδας την έσπαζε μόνο το μακρινό μουγκρητό της Νέδας που κυλούσε στο βάθος της χαράδρας· σε αραιά διαστήματα, μια δροσερή πνοή αέρα κατέβαινε από τα υψώματα και μουρμούριζε μέσα στα πεύκα του βουνού».³⁷⁵ Ο περιηγητής αυτός δεν μπορούσε παρά να επιβεβαιώσει οπτικά το χώρο στον οποίο κοιμόταν, όμως ακουστικά είναι παρόντες ο χώρος της διπλανής στάσης, του ποταμού Νέδα και του βουνού. Ας σημειωθεί επίσης και το σχόλιο του Η. Belle για την έλλειψη υποδομών. Παράπωνα τέτοιου περιεχομένου γίνονται κοινός τόπος στα περιηγητικά κείμενα και ουσιαστικά λειτουργούν ως ένας τρόπος επιβεβαίωσης της ανωτερότητας των περιηγητών.³⁷⁶

Οι ήχοι που δεν συντονίζονται με τον περιορισμένο χώρο στον οποίο βρίσκονται οι περιηγητές πολλές φορές θα βιωθούν ως ακουστική ενόχληση,

³⁷³ Βλ. J. Sterne, "Sonic Imaginations", ό.π., σ. 7, 9 & T. Ingold, "Against Soundscape", στο: *Autumn Leaves. Sound and the Environment in Artistic Practice*, Παρίσι: Double Entendre, 2007, σ. 10.

³⁷⁴ Βλ. D. Howes, ό.π., σ. xxii, 48. Βλ. επίσης την περίπτωση μελέτης της Ε. Καλλιμοπούλου για τους Μικρασιάτες πρόσφυγες της Θεσσαλονίκης. "«Ακούω-βλέπω-σιωπώ». Αισθητηριακή ιστορία και προφορικές μαρτυρίες στη Θεσσαλονίκη των προσφύγων", στο: *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*, Αθήνα: Πλέθρον, 2016, σ. 151-68.

³⁷⁵ Η. Belle, ό.π., μέρος Δ', σ. 160-1.

³⁷⁶ Βλ. Γ. Κρητικός, *Έθνος και χώρος. Προσεγγίσεις στην ιστορική γεωγραφία της σύγχρονης Ευρώπης*, ό.π., σ. 164.

ειδικά όταν θα προκαλέσουν την απώλεια του ύπνου. Ο Chateaubriand προσπαθώντας να κοιμηθεί σε κάποιο φιλοξενούμενο σπίτι στη Σπάρτη θα καταγράψει την ακουστική διαπερατότητα των περιβάλλοντων ήχων: «Αποσύρθηκα ύστερα στο δωμάτιο που μου είχαν ετοιμάσει, μα δε μπόρεσα να κλείσω μάτι. Άκουα τα γαυγίσματα ενός σκύλου από τη Λακωνία και τη βοή του αέρα που ερχόταν από την Ηλεία».³⁷⁷ Ο Bartholdy διανυκτερεύοντας στο χάνι της Λαμίας το 1803 θα περιγράψει ένα ηχητικό πανδαιμόνιο από το οποίο δεν μπόρεσε να τον προστατεύσει το χώρισμα του χώρου: «Δεν φτάνει, όπως είπα, που δεν είχαμε βρει ούτε μιας στιγμής ησυχία, είχαμε και μερικούς Έλληνες, απ' τους οποίους μόνον ένα χώρισμα μας χώριζε, που πέρασαν όλη τη νύχτα χορεύοντας και ουρλιάζοντας τραγούδια του κρασιού, και, μετά το ξημέρωμα, εξουθενωμένοι από την κούραση, πήραμε επιτέλους έναν υπνάκο».³⁷⁸

Η περιορισμένη ανοχή των περιηγητών στους θρησκευτικούς ήχους παρατηρείται όταν αυτοί δεν θα πειθαρχήσουν στο ηχητικό καθεστώς που μπορεί να διασφαλιστεί μέσω των χωρικών διαχωρισμών. Ένα τέτοιο παράδειγμα εντοπίζεται στη διανυκτέρευση του H. Belle στη Μονή Βουλκάνου Μεσσηνίας το 1872: «Γύρω μας επικρατούσε απόλυτη ησυχία εκτός από το γειτονικό κελί όπου κατοικούσε ένας μοναχός και από όπου ακούγονταν πνιχτά βογγητά, ανακατεμένα με προσευχές και βιβλικά ρητά. Αυτό το υπόκωφο και μονότονο παράπονο κατέληξε να με εκνευρίσει σε τέτοιο σημείο, ώστε σηκώθηκα να παρακαλέσω το μοναχό να μετριάσει την ένταση των προσευχών του. [...] Δεν θέλησα να τaráξω τον μεσαιωνικό αυτό ασκητή, καθώς εκτελούσε την τιμωρία του, ένα τάξιμο ίσως· αποσύρθηκα, όσο αθόρυβα είχα έρθει· οι στεναγμοί δεν άργησαν να σταματήσουν και το μοναστήρι βυθίστηκε στη βαθιά σιωπή».³⁷⁹ Ο F. Rouqueville θα μπορέσει να αναγνωρίσει το περιεχόμενο ενός δωματίου που δεν μπορούσε να δει όταν ο θρησκευτικός ήχος θα διακόψει τον ύπνο του στο Ναυαρίνο: «Με τα χαράματα, μας ξύπνησε το τραγούδι του Ιμάμη

³⁷⁷ Σατωμπριάν, ό.π., σ. 40.

³⁷⁸ J. L. S. Bartholdy, ό.π., σ. 24.

³⁷⁹ H. Belle, ό.π., μέρος Δ', σ. 128-9.

του [μπέη], ο οποίος έκανε την πρωινή προσευχή του σ' ένα δωμάτιο κολλητά με το δικό μας».³⁸⁰

Για τους ήχους των οποίων η ηχητική πηγή είναι αθέατη, θα υιοθετηθεί ο όρος «ακουσματικός».³⁸¹ Στην περίπτωση που το άτομο δεν μπορεί να αναγνωρίσει την πηγή παραγωγής ενός ήχου, να τον αποδώσει σε κάποια αιτία, ο ήχος λειτουργεί απειλητικά, δημιουργεί το φόβο και την αίσθηση της απώλειας του ελέγχου. Χωρίς αυτό να σημαίνει βέβαια πως η ταύτιση ενός ήχου με την πηγή του, η αναγνώρισή του δηλαδή λειτουργεί καθησυχαστικά. Τέτοιοι ήχοι για παράδειγμα είναι αυτοί που παράγονται από συνθήκες πολέμου. Ο πρόξενος της Αγγλίας στην Πάτρα, Philip James Green,³⁸² θα καταγράψει το 1821 στη Σφακτηρία τους ακουσματικούς ήχους όταν υδραίικα καράβια φόρτωναν πολλές μουσουλμανικές οικογένειες για να τις μεταφέρουν τάχα στην Τύνιδα, όμως τη νύχτα τους έσφαξαν όλους ή τους έπνιξαν στο λιμάνι: «Ακούγαμε μέσα στο σκοτάδι πνιχτές κραυγές, το χτύπο των σπαθιών και θόρυβο από τα κορμιά που γκρεμίζονταν στη θάλασσα».³⁸³

Ο ακουσματικός ήχος όμως μπορεί να αποτελέσει και κάλεσμα θέτοντας σε κίνηση τον ακροατή του και μεταφέροντάς τον από την εμπειρία ενός χώρου στην εμπειρία ενός άλλου. Ο Κ. Krumbacher θα γράψει: «Οι προσπάθειές μου ν' ακούσω τη γλώσσα και τα τραγούδια από το στόμα του ίδιου του λαού, λίγο έλειψε να με μπλέξουν στη Χίο σε μια μικρή περιπέτεια. Ένα ωραίο βράδυ ήρθε στ' αυτιά μου από μια ψαροταβέρνα ο ήχος ενός δυνατού τραγουδιού. [...] και μπήκα στο φτωχικό κέντρο στο οποίο μερικοί ναυτικοί είχαν εγκατασταθεί γύρω

³⁸⁰ F. Rouqueville, ό.π., σ. 46.

³⁸¹ Ο όρος αυτός καθιερώθηκε από τον Γάλλο συνθέτη Pierre Schaeffer. Η χρήση του «ανάγεται στην πυθαγόρεια πρακτική της τελετουργικής οπτικής απόκρυψης του δασκάλου από τους μούμηνους και την επαφή των τελευταίων μαζί του αποκλειστικά και μόνο μέσω του ακούσματος της φωνής του». Βλ. Π. Πανόπουλος, ό.π., σ. 167.

³⁸² Ο Philip James Green διετέλεσε πρόξενος της Αγγλίας στην Πάτρα την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης. Θεωρήθηκε κατάσκοπος των Οθωμανών και υπαίτιος μεγάλων συμφορών για τους Έλληνες. Το 1827 εξέδωσε στο Λονδίνο, υπό τον τίτλο *Sketches of the War in Greece, in a series of extracts, from the private correspondence of Philip James Esq. late British consul for the Morea*, τις αναφορές και τις εκθέσεις που έστελνε στους προϊσταμένους του για την εξέλιξη των στρατιωτικών επιχειρήσεων στην περιοχή της δικαιοδοσίας του. Βλ. Κ. Σιμόπουλος, ό.π., τ. Ι, σ. 184-5.

³⁸³ Ό.π., τ. Ι, σ. 210.

από ένα βαρέλι που χρησίμευε για τραπέζι». ³⁸⁴ Σε σπίτι του γιού του Αλή πασά, Βελή πασά στην Κατερίνη, ο H. Holland θα βιώσει τον ακουσματικό ήχο ως κάλεσμα: «Μετά το γεύμα μάς τράβηξε ο ήχος μουσικής στο διπλανό διαμέρισμα, όπου βρήκαμε το Δερβίση καθισμένο κοντά στη φλόγα του τζακιού να διασκεδάζει μια μεγάλη ομάδα ανθρώπων με το μαντολίνο του, με το οποίο συνόδευε το τραγούδι του. [...] Τα τραγούδια του, που ήσαν όλα Τούρκικα, άγρια και τραχιά, ορισμένα πολεμικά, και υμνούσαν τους θριάμβους του έθνους του, τα τραγουδούσε με αρκετή έμφαση, αλλά παντού ήσαν κομμένα και ακανόνιστα». ³⁸⁵ Και πάλι ο H. Holland, βρισκόμενος αυτή τη φορά στο μικρό σεράι του Αλή πασά στη Σαλαώρα της Ηπείρου θα προκρίνει τη λειτουργία του ακουσματικού ήχου στο χώρο. Μάλιστα, στη χωρική του εμπειρία ήταν τόσο καθοριστικός ο ήχος ώστε να επιβάλλεται η ανάδειξη της αισθητηριακής τροπικότητας της ακοής στην περιγραφή που ακολούθησε τον εν-τοπισμό του: «Το βράδυ μας τράβηξε ο ήχος μουσικής σ' ένα από τα επιπλωμένα διαμερίσματα στην άλλη άκρη του παλατιού. [...] Δύο ντόπιοι τραγουδούσαν τους λαϊκούς σκοπούς της Αλβανίας συνοδευόμενοι από ένα βιολί, μια φλογέρα και ένα ντέφι· τα τραγούδια, που ήσαν κυρίως πολεμικής φύσης, συχνά απαγγέλλονταν κατά κάποιο τρόπο εναλλασσόμενα από τις δύο φωνές και σε ένα είδος μουσικής που είχε τον ανάμικτο χαρακτήρα της απλότητας και αγριότητας. Η φλογέρα, που ήταν εξαιρετικά διαπεραστική και άγρια, φαινόταν να κανονίζει τις παύσεις της φωνής και από αυτές τις παύσεις, που ήσαν πολύ μεγάλες και μετρημένες με ακρίβεια, φαινόταν να εξαρτάται ένα μεγάλο μέρος της αρμονίας. Επίσης ο ρυθμός σ' αυτούς τους σκοπούς επιμηκύνονταν παράξενα και η συχνή του παρεμβολή σε κάθε παύση έδινε επιπρόσθετη αγριότητα στη μουσική». ³⁸⁶

Συναντώντας και πάλι το χώρο του σαραγιού, ο F. Rouqueville θα καταγράψει τους ήχους μιας αθέατης σε αυτόν φυλακής στο σεράι του Αλή πασά στο Τεπελένι: «Κατά τη διάρκεια της ατέλειωτης νύχτας που πέρασα εκεί, άκουσα αρκετές φορές το θόρυβο από τις αλυσίδες των δυστυχισμένων που

³⁸⁴ K. Krumbacher, ό.π., σ. 293.

³⁸⁵ H. Holland, *Ταξίδι στη Μακεδονία και Θεσσαλία (1812-1813)*, μτφρ. Γ. Καραβίτης, πρόλογος – επιμ. Τ. Βουρνάς, Αθήνα: Αφοί Τολίδη, 1989, σ. 173.

³⁸⁶ H. Holland, *Ταξίδια στα Ιόνια Νησιά, Ήπειρο, Αλβανία (1812-1813)*, ό.π., 70-1.

βογκούσαν έγκλειστοι στα υπόγεια μπουντρούμια, δίπλα στο θολωτό θησαυροφυλάκιο του σατράπη, κάτω από τα πολυτελή σαλόνια του».³⁸⁷ Παρατηρούμε πως οι ακουσματικοί ήχοι λειτουργούν ως ηχητικά ίχνη ενέχοντας την παραπεμπτική δύναμη της εκ του μακρόθεν αναγνώρισης χώρων, του εντοπισμού χωρικών σχέσεων.³⁸⁸

Δεν είναι τυχαίο που το σεράι θα αποτελέσει τον κατεξοχήν χώρο που οι περιηγητές θα βιώσουν ασύνδετες αισθητηριακές εμπειρίες. Ο χώρος δεν συνιστά έναν άγραφο πίνακα [tabula rasa] πάνω στον οποίο εγγράφονται οι ήχοι. Οι ήχοι επενδύουν το χώρο αλλά επενδύονται και από αυτόν με τέτοιο τρόπο, ώστε ακουστική και χωρική εμπειρία να βρίσκονται σε μια σχέση αλληλοσήμανσης. Το σεράι είναι ένας χώρος που η οπτικότητα τίθεται υπό αυστηρό έλεγχο και ο ταξιδιώτης είναι «απολύτως περαστικός φιλοξενούμενος και όχι πραγματικά επισκέπτης»,³⁸⁹ δεν μπορεί να αποκτήσει πρόσβαση στην οπτική επιθεώρηση του χώρου. Σε αυτές τις συνθήκες, η ακοή παίρνει τα πρωτεία και διερευνά την εσωτερικότητα του χώρου. Ο ήχος αποτελεί σε αυτήν την περίπτωση ίχνος για τη διερεύνηση των λειτουργιών του αθέατου χώρου.³⁹⁰

Ο Foucault συστήνοντάς μας τις Ετεροτοπίες [Hétérotopies] στο κείμενό του “Des espaces autres” (1967) αναδεικνύει την παραγωγική και εξουσιαστική δύναμη του χώρου.³⁹¹ Οι ετεροτοπίες για τον Foucault ενέχουν «ένα σύστημα διάνοιξης και περικλεισης που τις απομονώνει και συγχρόνως τις καθιστά διαπερατές».³⁹² Χαρακτηριστικό τους είναι η δυσκολία πρόσβασης. Το σεράι, τα χαμάμ, όπως και τα μοναστήρια, αποτελούν μερικές χαρακτηριστικές ετεροτοπίες που η είσοδος σε αυτές προϋποθέτει κάποια άδεια ή/ και την επιτέλεση τελετουργικών διαδικασιών. Υπάρχουν και ετεροτοπικές χωροθεσίες

³⁸⁷ Ο. Αυγουστίνου, ό.π., σ. 372-3.

³⁸⁸ Βλ. Στ. Σταυρίδης, *Η Πολιτισμική Εξάρτηση της Συμβολικής Σχέσης με τον Χώρο*, ό.π., σ. 191.

³⁸⁹ Μ. Foucault, “Άλλοι χώροι [Ετεροτοπίες]”, στο: *Ετεροτοπίες και άλλα κείμενα*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Αθήνα: Πλέθρον, 2012, σ. 268.

³⁹⁰ Βλ. Στ. Σταυρίδης, *Η Πολιτισμική Εξάρτηση της Συμβολικής Σχέσης με τον Χώρο*, ό.π., σ. 191.

³⁹¹ Αποτελεί το κείμενο διάλεξης που παρέδωσε ο Μ. Foucault σε αρχιτεκτονικό συνέδριο στην Τυνησία στις 14 Μαρτίου 1967. Το κείμενο αυτό δημοσίευσε ο Μ. Foucault μόλις το 1984.

³⁹² Μ. Foucault, ό.π., σ. 267.

των όποιων η είσοδος γίνεται μέσω εξαναγκασμού: Σε αυτές ο Foucault τοποθετεί τη φυλακή και το στρατώνα.³⁹³ Η ετεροτοπία στην περίπτωση της φυλακής βρίσκεται στο έτερο που φιλοξενείται σε έναν τόπο, ο οποίος βρίσκεται εκτός της πειθαρχικής τάξης και των κοινωνικών ορίων. Ταυτόχρονα όμως, η ετεροτοπία της φυλακής, σύμφωνα με τη συνεπή ανάγνωση του Foucault από τον Στ. Σταυρίδη, αναπαράγει την τάξη, βρίσκεται εντός της και αποκτά μάλιστα ρυθμιστικό ρόλο μέσα από το σωφρονισμό.³⁹⁴ Ας σημειωθεί ότι η ετεροτοπία για τον Foucault προϋποθέτει την ετεροχρονία. Η ετεροτοπία τίθεται σε πλήρη λειτουργία όταν οι άνθρωποι που βρίσκονται εντός της έρχονται σε ρήξη με τον παραδοσιακό χρόνο τους.³⁹⁵

Η F. Skene θα περιγράψει τη λειτουργικότητα των ήχων μέσα σε μια ετεροτοπική συνθήκη με αφορμή τις διηγήσεις μιας γυναίκας που το είχε σκάσει από το χαρέμι του Αλή πασά των Ιωαννίνων:³⁹⁶ «Οι γυναίκες δεν μάθαιναν τι γινόταν έξω από τα διαμερίσματά τους. Ίσως συχνά να άκουγαν τον αντίλαλο από τα ουρλιαχτά που χάνονταν μέσα στη δυσοίωνα σιωπή, ή συγκεχυμένους ήχους που το ένστικτό τους έλεγε πως ήταν η φωνή του ανθρώπινου πόνου. Και στη σιωπή της νύχτας, δίχως αμφιβολία, ανάμεσα στα χαρούμενα όνειρά τους, θα μπορούσαν να διακρίνουν το μουντό και βαρύ παφλασμό κάποιου σώματος που βυθιζόταν στη λίμνη χωρίς αντίσταση, ενώ τα ήσυχα νερά της έσπαζαν κυματίζοντας απαλά πάνω στα τείχη, κάτω από τα παράθυρά τους. Αλλά ακολουθώντας ασυναίσθητα τα διδάγματα της τουρκικής νοοτροπίας στην οποία είχαν μαθητεύσει, δεν έδιναν και πολλή προσοχή σε τέτοια πράγματα και ασχολούνταν με τον πολύωρο καλλωπισμό τους και με καβγάδες».³⁹⁷ Η ανωτερότητα της περιηγήτριας επικυρώνεται μέσα από τη

³⁹³ Βλ. M. Foucault, ό.π., σ. 267.

³⁹⁴ Βλ. Στ. Σταυρίδης, *Μετέωροι χώροι της ετερότητας*, ό.π., σ. 218.

³⁹⁵ Βλ. M. Foucault, ό.π., σ. 265.

³⁹⁶ Η Felicia Mary Frances Skene [Erskine Moir] (1821-1899) ήταν συγγραφέας με καταγωγή από τη Σκωτία. Μετακόμισε με την οικογένειά της στην Αθήνα για λόγους υγείας της μητέρας της. Παρέμεινε στην Ελλάδα για επτά χρόνια (1838-1845). Επιστρέφοντας στη Βικτωριανή Αγγλία θα αγωνιστεί για την αναμόρφωση του σωφρονιστικού συστήματος. <<https://feliciaskene.wordpress.com/biography/>>, τελευταία επίσκεψη: 10 Σεπ. 2017.

³⁹⁷ *Στη χώρα του φεγγαριού. Βρετανίδες περιηγήτριες στην Ελλάδα (1718-1932)*, ό.π., 117.

θέση των γυναικών σε κοινωνίες, όπως οι ισλαμικές, που αποτελούν κάτι το ξένο προς τα χριστιανικά ήθη του καθολικισμού.³⁹⁸

Ο Στ. Σταυρίδης διακρίνει έμφυλες ταυτότητες κατοίκησης στους χώρους, καθώς οι όποιες έμφυλες κοινωνικές δράσεις βρίσκουν ένα χώρο έκφρασης, δηλαδή, χωρικοποιούνται. Η σημασία και το κοινωνικό νόημα ενός χώρου παράγεται όταν αυτός κατοικείται, όταν τελείται εντός του μια τέτοια δράση, που επιβεβαιώνει τη χρήση του χώρου ως έμφυλη.³⁹⁹ Σε αυτήν την περίπτωση, η ουσία του βιωμένου χώρου ισοδυναμεί με τον χαρακτήρα του.⁴⁰⁰ Χαρακτηριστικά παραδείγματα έμφυλων χώρων στις κοινωνίες της οθωμανικής επικράτειας είναι το χαρέμι που μόλις σημειώθηκε και το καφενείο. Όταν το 1812 ο Η. Holland έφτασε το βράδυ στην προκυμαία της Θεσσαλονίκης κατέλυσε σε ένα καφενείο, καθώς οι πύλες της πόλης είχαν κλείσει με τη δύση του ηλίου. Από τη διανυκτέρευσή του εκεί θα επιλέξει να καταγράψει την διάχυση ενός συνονθυλεύματος ήχων που για αυτόν συνέθετε τη χωρική εμπειρία του καφενείου: «Μας οδήγησαν σε ένα Τούρκικο καφενείο [...] όπου βρήκαμε ένα μεγάλο δωμάτιο, χωρισμένο με κιγκλιδώματα σε τέσσερα υπερυψωμένα διαμερίσματα, από τα οποία το ένα προοριζόταν για την υποδοχή μας. Στα άλλα βρίσκονταν διάφοροι άνθρωποι, Τούρκοι, Έλληνες και Αλβανοί, από τους οποίους άλλοι κοιμόντουσαν, άλλοι κάπνιζαν, άλλοι τραγουδούσαν ή μιλούσαν μεγαλόφωνα. Ο Δερβίσης [...] ήταν ως συνήθως από τους πιο χαρούμενους και θορυβώδεις στο διαμέρισμα. Έβγαλε το μαντολίνο του, τραγούδησε τα Τούρκικα τραγούδια του το ίδιο δυνατά όπως πάντα, και με προφανή αδιαφορία για την κόπωση όλων συνέχισε την απασχόλησή του μέχρι αργά τη νύχτα».⁴⁰¹

Από τα μέσα του 16^{ου} αιώνα μέχρι τις αρχές του 17^{ου} αιώνα διαμορφώθηκε ένας ξεκάθαρα έμφυλος δημόσιος χώρος στην οθωμανική

³⁹⁸ Βλ. Γ. Κρητικός, *Έθνος και χώρος. Προσεγγίσεις στην ιστορική γεωγραφία της σύγχρονης Ευρώπης*, ό.π., σ. 164.

³⁹⁹ Βλ. Στ. Σταυρίδης, *Μετέωροι χώροι της ετερότητας*, ό.π., σ. 197-8, 201.

⁴⁰⁰ Η θεωρία της αρχιτεκτονικής που προκρίνει την εμπειρία και τη βίωση του χώρου σε τέτοιο σημείο ώστε να την ταυτίζει με την ουσία, την πραγματικότητα του χώρου στο σύνολό της επηρεάστηκε αποφασιστικά από τον υπαρξισμό. Βλ. Στ. Σταυρίδης, *Η Πολιτισμική Εξάρτηση της Συμβολικής Σχέσης με τον Χώρο*, ό.π., σ. 101, 105.

⁴⁰¹ Η. Holland, *Ταξίδι στη Μακεδονία και Θεσσαλία (1812-1813)*, ό.π., σ. 181-2.

επικράτεια: το καφενείο.⁴⁰² Ήταν τέτοια η εξάπλωση των καφενείων ώστε στην Κωνσταντινούπολη του πρώιμου 19^{ου} αιώνα αναφέρεται πως αποτελούσαν το 1/5 των εμπορικών καταστημάτων της.⁴⁰³ Η τελετουργία του καφενείου συνοψιζόταν σε δύο προϊόντα, οι ρυθμοί κατανάλωσης των οποίων μας επιτρέπει να κάνουμε λόγο για την πρώτη μαζική κατανάλωση στον οθωμανικό χώρο: καφές και καπνός.⁴⁰⁴ Η εικόνα του Τούρκου που πίνει καφέ και καπνίζει δεν είναι αναληθής, η συμπύκνωση όμως πολιτισμικών υπαινιγμών στην εικόνα αυτή, η αξιολογική της φόρτιση και η ακόλουθη διαστολή της, διεύρυνσή της δημιουργεί το στερεότυπο. Οι ευρωκεντρικές στερεοτυπικές εικόνες του «Μεγάλου Τούρκου», όπως θα δούμε στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο, κατασκευάστηκαν μέσα από τα δυϊστικά σχήματα Δύσης-Ανατολής, Χριστιανισμού-Ισλάμ.⁴⁰⁵

⁴⁰² Για το καφενείο ως χώρο αναψυχής στην οθωμανική κοινωνία βλ. Μ. Σαρηγιάννης, ό.π., σ. 56-8. Γραπτές μαρτυρίες λόγιων Οθωμανών κατά τον 16^ο και 17^ο αιώνα υποδεικνύουν το καφενείο ως μια λειτουργία μη αποδεκτή ηθικά εξαιτίας της κοινωνικής προέλευσης των συναθροιζομένων σε αυτά (παραμυθάδες [μεντάχ], ζωγράφοι, διακοσμητές, ποιητές), και της τεμπελιά τους.

⁴⁰³ Βλ. D. Quataert, ό.π., σ. 276.

⁴⁰⁴ Ό.π., σ. 275.

⁴⁰⁵ Βλ. Στ. Πεςμαζόγλου, ό.π., σ. 190-1.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Ακουστικές δυσανεξίες και φοβίες στα περιηγητικά κείμενα

Η ιστορικός Joanna Bourke στη μελέτη της για το συναίσθημα του φόβου στις νεωτερικές κοινωνίες του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα σημειώνει πως παρότι τα υποκειμενικά συναισθήματα ήταν «ανέκαθεν στο επίκεντρο της ανθρώπινης εμπειρίας, στις ιστορικές σπουδές εξακολουθούν να θεωρούνται υποπροϊόντα [...] είναι αόρατα».⁴⁰⁶ Η J. Bourke εντοπίζει δύο αίτια στην άρνηση ή και αμηχανία αυτή των ιστορικών: Κατά πρώτον, την περιθωριοποίηση συναισθημάτων νοούμενων ως ενστικτωδών, παράλογων σε συνδυασμό με την παράλληλη πρυτάνευση της λογικής. Η ιστορική νηφαλιότητα και ο ορθολογισμός συγκλίνουν στο ότι «τα επιχειρήματα περί μεταβολής στο χρόνο διατυπώνονται μόνο με την ανάλυση της ιδεολογίας ή των οικονομικών δομών».⁴⁰⁷ Κατά δεύτερον, την επισφαλή αναγνώριση εκδηλώσεων φόβου σε παρελθούσες κοινωνίες.⁴⁰⁸ Πράγματι, το πιθανότερο είναι πως αυτό που σήμερα αποκαλούμε «φόβο», έναν αιώνα πριν και σε διαφορετικά πολιτισμικά πλαίσια, δεν αναγνωριζόταν ως τέτοιος ή μπορεί να βιωνόταν περισσότερο ως «θυμός», παρά ως φόβος.

Εντούτοις, ο ιστορικός δεν πρέπει να εθелоτυφλεί όταν κυρίαρχες συναισθηματικές καταστάσεις, όπως αυτή του φόβου, ξεπερνούν το ατομικό επίπεδο και παρεισφρέουν στο δημόσιο (μέσω παρελθοντικού κειμενικού υλικού ή τελετουργιών). Όπως εύστοχα παρατηρεί η J. Bourke, «συναισθήματα όπως ο φόβος δεν ανήκουν μόνο σε άτομα ή κοινωνικές ομάδες: διαμεσολαβούν μεταξύ ατομικού και κοινωνικού. [...] Τα συναισθήματα οδηγούν σε διαπραγμάτευση των ορίων μεταξύ Εαυτού και Άλλου ή Μιας Κοινότητας και κάποιας Άλλης. Συσπειρώνουν τα άτομα γύρω από κοινότητες».⁴⁰⁹ Η συναισθηματολογία [emotionology] μελετά ακριβώς αυτούς

⁴⁰⁶ J. Bourke, ό.π., σ. 24.

⁴⁰⁷ Ό.π., σ. 402.

⁴⁰⁸ Ό.π., σ. 24.

⁴⁰⁹ Ό.π., σ. 491.

τους διαφορετικούς τρόπους εντοπισμού και έκφρασης των συναισθημάτων σε διαφορετικές κουλτούρες, εκλαμβάνοντας τα συναισθήματα ως πολιτισμικά καταρχήν προϊόντα.⁴¹⁰

Στα κείμενα των Ευρωπαίων περιηγητών του 19^{ου} αιώνα συγκεντρώνεται ένα σώμα αναφορών σε ήχους που κωδικοποιούν το φόβο προς το έτερο. Όπως θα δούμε στο πρώτο μέρος αυτού του κεφαλαίου το έτερο εκπροσωπείται από ήχους και πρακτικές που για τους περιηγητές θα σηματοδοτήσουν την απολίτιστη και βάρβαρη ανοίκεια Ανατολή. Ο M. Schafer θα κάνει λόγο για ήχους-ταμπού.⁴¹¹ Στις περιπτώσεις αυτές, οι περιηγητές στρέφονται προς τους Τούρκους και παρενθετικά μόνο στους Έλληνες, όταν θεωρήσουν πως έχουν υιοθετηθεί ήχοι με ανατολίτικο χαρακτήρα (π.χ. η ερμηνεία των τραγουδιών). Ο παραγωγός ήχου θα προδιαθέσει τους περιηγητές σε μια δυσμενή ερμηνεία των προσλαμβανόντων ήχων που κυμαίνεται από την επίκριση και την ενόχληση ως την αποστροφή και τη φοβική πρόσληψη. Στο δεύτερο μέρος του κεφαλαίου, το έτερο εντοπίζεται ηχητικά στη βίωση της Νεωτερικότητας. Εδώ, οι καταγραφές των περιηγητών είναι αμφίθυμες. Ο ακουστικός φόβος προκύπτει κυρίως από την παρουσία της μηχανής και τη βιούμενη ως αλλοτριωτική συνθήκη της μεγαλούπολης.

Βέβαια, ο ορισμός του φόβου επηρεάζεται σίγουρα από την ψυχολογική και φιλοσοφική θεώρηση του ατόμου που επιχειρεί κάτι τέτοιο. Ωστόσο, τα κυρίαρχα παραδείγματα κάθε περιόδου μπορούν να λειτουργήσουν ως προσανατολιστικοί άξονες. Φερ' ειπείν, έχοντας κατά νου το εξελικτικό πρότυπο των μέσων του 19^{ου} αιώνα, που συχνά διατρέχει τα περιηγητικά κείμενα, βοηθά στο να κατανοήσουμε διαφορετικούς τρόπους έκφρασης και διαχείρισης του φόβου.⁴¹²

⁴¹⁰ Ό.π., σ. 113-7.

⁴¹¹ R.M. Schafer, ό.π., σ. 201-2.

⁴¹² Περισσότερα για την προσέγγιση της ψυχοϊστορίας βλ. J. Bourke, ό.π., σ. 194-227, 228-31.

5.1. Η Δύση ακούει την Ανατολή

Σε γενικές γραμμές οι Βρετανοί περιηγητές, όπως και οι Γάλλοι, εκδήλωσαν μεγαλύτερη συμπάθεια προς τους Τούρκους παρά προς τους Έλληνες, στους οποίους δεν έβλεπαν μόνο την εικόνα των ανάξιων επιγόνων των Αρχαίων Ελλήνων αλλά και αυτή των σχισματικών χριστιανών.⁴¹³ Εξαίρεση αποτέλεσε η δεκαετία που ακολούθησε το ξέσπασμα της Ελληνικής Επανάστασης, όταν ο βρετανικός φιλελληνισμός προωθήθηκε από τον ρομαντικό εθνικισμό και τη βρετανική Realpolitik στην περιοχή της ανατολικής Μεσογείου.⁴¹⁴ Στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα διαφαίνεται μια διαφορά προτιμήσεων μεταξύ της βρετανικής αριστοκρατίας που θα λάβει θέση υπέρ των Τούρκων, και της βρετανικής φιλελεύθερης μεσαίας τάξης που θα νιώσει αλληλέγγυα προς τους χριστιανικούς πληθυσμούς της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.⁴¹⁵

Οι στάσεις αυτές θα συνθέσουν στα τέλη του ίδιου αιώνα δύο διακριτά, σύμφωνα με την M. Todorova, σχήματα πρόσληψης των Βαλκανίων: Το πρώτο σχήμα είναι το «αριστοκρατικό», που αποτελείται από τους περιηγητές που ανήκαν στην αριστοκρατική τάξη ή συνδέονταν τόσο με αυτή ώστε να ενσωματώνουν τους τρόπους και το ιδεολογικό της πρίσμα.⁴¹⁶ Ο λόγος και οι παρατηρήσεις των περιηγητών που εκπροσωπούν αυτό το σχήμα πρόσληψης προσανατολίζονται από τον θαυμασμό προς την ισχύ της ακμάζουσας Οθωμανικής αυτοκρατορίας.⁴¹⁷ Το δεύτερο σχήμα είναι το «αστικό», που εκπροσωπείται από τις φιλελεύθερες αστικές τάξεις. Αν και έρχεται σε ευθεία ρήξη με τον αξιακό κώδικα που αντιπροσωπεύει το αριστοκρατικό, δημιουργήσε έναν ιδιότυπο στερεοτυπικό λόγο εκπορευόμενο από την έννοια της προόδου: Η γραμμική εξελικτική σκέψη αναπτύσσεται στις γνωστές μας διχοτομίες «προηγμένος-οπισθοδρομικός, βιομηχανοποιημένος-αγροτικός,

⁴¹³ Βλ. Ο. Αυγουστίνου, ό.π., σ. 103, 110-1.

⁴¹⁴ Βλ. M. Todorova, ό.π., σ. 217-8.

⁴¹⁵ Ό.π., σ. 224-5. Αξίζει να ληφθεί υπόψη η οξυδερκής παρατήρηση της M. Todorova που συνδυάζει τη μέριμνα που επιδεικνύει το βρετανικό κοινό προς τα υποταγμένα στην Οθωμανική αυτοκρατορία χριστιανικά έθνη με την ταυτόχρονη ανάδειξη της φτωχής τάξης της Βικτωριανής Αγγλίας στα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Ό.π., σ. 230-1.

⁴¹⁶ Ό.π., σ. 249.

⁴¹⁷ Ό.π., σ. 250.

αστικός-της υπαίθρου, λογικός-παράλογος, ιστορικός ανιστορικός κ.ο.κ.». Σύμφωνα με αυτό το σχήμα πρόσληψης, ό,τι πρεσβεύει η Οθωμανική αυτοκρατορία νοείται ως εμπόδιο στην επίτευξη της προόδου και εξαιτίας αυτού εξοβελίζεται.⁴¹⁸

Ο ήχος θα αποτελέσει ένα από τα βασικότερα πεδία τέτοιων αντιπαραθέσεων στα περιηγητικά κείμενα του 19^{ου} αιώνα. Η περιφρόνηση των περιηγητών προς την θεωρούμενη ως καθυστερημένη Ανατολή θα εκφραστεί μέσα από την ακουστική τους δυσανεξία προς ήχους που συμπυκνώνουν το ανατολίτικο στοιχείο. Ο Κ. Krumbacher περιγράφοντας το έθιμο του τραγουδίσματος των χελιδονισμάτων την παραμονή της Πρωτοχρονιάς του 1884 στη Σμύρνη θα εκλάβει ως αισθητική προσβολή τον ήχο που χαρακτηρίζει τις ανατολίτικες ερμηνείες: «Μια ομάδα 4-6 παιδιών πηγαίνει από σπίτι σε σπίτι [...] με καθαρή φωνή και όχι με τον ένρικο, θρηνητικό τρόπο που τόσο πολύ προσβάλλει την καλαισθησία μας στο ανατολίτικο τραγούδι, ο μικρός χορός τραγουδάει το τραγούδι του αγίου Βασιλείου».⁴¹⁹ Η ακουστική ανοχή των Ευρωπαίων περιηγητών είναι εξαιρετικά περιορισμένη ειδικά στην περίπτωση των μουσικών ήχων, για την οποία θα γίνει λόγος αναλυτικότερα παρακάτω. Για τον Bartholdy, η τουρκική μουσική θα αποτελέσει μια ανυπόφορη ακουστική εμπειρία: «Αυτό που έχουμε ονομάσει μουσική των γενίτσαρων, με εξαίρεση μερικά κύμβαλα και κουδουνάκια, δεν έχει καμία άλλη ομοιότητα με την τουρκική μουσική εκτός απ' το ότι είναι φοβερά θορυβώδης. Η τουρκική μουσική είναι ανυπόφορη για τα ευρωπαϊκά αυτιά».⁴²⁰

Στο σεράι του πασά της Τρίπολης ο F. Rouqueville θα διαπιστώσει μια ακουστική καθυστέρηση μέσα από την ηχητική αντίστιξη ενός βάρβαρου παρόντος που εκπροσωπείται από τους Τούρκους με το πολιτισμένο ηχητικό παρελθόν του αρχαιοελληνισμού: «Ω Απόλλωνα, βασιλέα των Μαινάδων! Ω σεις, θεότητες του Ευρώτα, σεις κοιλάδες χαϊδεμένες από τις Μούσες και τις ουράνιες πνοές, ποιοι βάρβαροι σκοποί ταλαιπωρούν τώρα την ηχώ των ορέων σας; Το μόνο που αντηχεί σήμερα είναι μια άγρια μουσική, βγαλμένη από όργανα εκκωφαντικά, που τη δυσαρμονία της δεν κατορθώνουν να την πνίξουν

⁴¹⁸ Ό.π., σ. 251-2.

⁴¹⁹ Κ. Krumbacher, ό.π., σ. 353-4.

⁴²⁰ J. L. S. Bartholdy, ό.π., σ. 130.

ούτε τα ταμππούρλα ούτε τα νταούλια. Κι ωστόσο, το αυτί ενός Τούρκου, πολύ πιο απαίδευτο ασφαλώς από κείνο του σάτυρου Μαρσύα, που τόσο σκληρά τιμωρήθηκε γιατί δεν εξετίμησε τη λύρα, ικανοποιείται κι απολαμβάνει αυτό το σαματά». ⁴²¹ Ο δε Bartholdy περιηγούμενος στη Θεσσαλία το 1803 θα διακρίνει ακόμα και την ακουστική υπεροχή στους ήχους των αηδονιών της Δύσης ως προς αυτά της Ανατολής: «Δεν μπορώ μάλιστα να μην παρατηρήσω μ' αυτή την ευκαιρία πως το τραγούδι των δικών μας αηδονιών μου φαινόταν πάντα πολύ ανώτερο απ' αυτό των αηδονιών της Ανατολής. Τα άκουσα χιλιάδες φορές στις νυχτερινές μου εξορμήσεις πάνω στον Όλυμπο της Βιθυνίας και στις πλαγιές της Προύσας· δεν έφταναν όμως την τέχνη των δικών μας». ⁴²²

Ο οριενταλισμός προσλαμβάνει μια Ανατολή που υπολείπεται της Δύσης όντας καθυστερημένη σε πολιτικό, κοινωνικό, πνευματικό και τεχνολογικό επίπεδο. Η Ανατολή υποστασιοποιείται και λαμβάνει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά –για παράδειγμα, στα περιηγητικά κείμενα η βαρβαρότητα και η παθητικότητα των Τούρκων κυριαρχούν στις περιγραφές– που με τη σειρά τους θα δικαιώσουν την «εκπολιτιστική αποστολή» που θα αναλάβει να φέρει εις πέρας η Δύση. ⁴²³ Στην περιγραφή του G. Deschamps για τη Λαμία του 1890 το ηχοτοπίο της πόλης φαίνεται να έχει υποστεί έναν ακουστικό εκδυτικισμό. Η μεταβολή αυτή χρωματίζεται από τον περιηγητή ως ένας προοδευτικός εξευρωπαϊσμός και έρχεται σε αντίθεση με το καθυστερημένο παρελθόν της πόλης που κατοικεί στα ηχητικά ίχνη μιας βάρβαρης μουσικής: «Κατά τις εννέα, οι σάλπιγγες της φρουράς παίζουν στους δρόμους το γαλλικό σιωπητήριο, που αντηχεί χαρούμενα σαν κάλεσμα του τόπου. Στο σύγχρονο αυτό διάκοσμο, τρεις πλανόδιοι μουσικοί τραγουδούσαν, με συνοδεία βαρβαρικής βιόλας, μελαγχολικά τραγούδια της Μικράς Ασίας, μοναδική ανάμνηση στη μικρή αυτή ευρωπαϊκή πόλη της τουρκικής Ανατολής, που όλο ξεθωριάζει και απομακρύνεται». ⁴²⁴

Οι πιο χαρακτηριστικοί ήχοι που αναγνωρίζουν οι Ευρωπαίοι περιηγητές στην Ανατολή προέρχονται από το καφενείο, το κάπνισμα και φυσικά από τη

⁴²¹ F. Pouqueville, ό.π., σ. 74-5.

⁴²² J. L. S. Bartholdy, ό.π., σ. 62.

⁴²³ Βλ. Χ. Εξέρτζογλου, ό.π., σ. 27.

⁴²⁴ G. Deschamps, ό.π., σ. 294.

θρησκεία. Στις περιπτώσεις αυτές οι περιηγητές θα δουν την Ελλάδα ως έναν τόπο όπου εμφιλοχωρεί η Ανατολή. Κάπως έτσι θα αντιμετωπίσει ο H. Belle τα Μέγαρα το 1875: «Θα νόμιζε κανείς πως βρίσκεσαι σε αραβικό χωριό [...] ακούγονταν δυνατές φωνές από τα καφενεία όπου περνούν τον καιρό τους οι αργόσχολοι της περιοχής».⁴²⁵ Το κάπνισμα θα ελκύσει τις ηχητικές καταγραφές των περιηγητών όταν αποτυπώνει τον εξωτικό ανατολίτικο ναργιλέ. Ο Gautier θα γράψει περνώντας από ένα καφενείο της Σύρου: «πάνω στις καρέκλες οι Αγωνιστές του '21 είχαν απλώσει τις φουστανέλες τους πίνοντας τον καφέ τους και κάνοντας θόρυβο με το νερό του ναργιλέ τους».⁴²⁶ Στη Μονή του Αγ. Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο και ο K. Krumbacher θα καταγράψει τους ανατολίτικους ήχους του ναργιλέ: «Βρήκαμε τον σεβάσμιο προϊστάμενο του μοναστηριού να ασχολείται με το κάπνισμα ενός ναργιλέ· οι μακρόσυρτοι λαρυγγισμοί που παράγει η γνήσια αυτή ανατολίτικη μηχανή του καπνίσματος, γέμισαν έξοχα τα διαλείμματα της όχι και πολύ ζωηρής συζήτησής μας».⁴²⁷

Οι μεταβολές του θρησκευτικού ηχοτοπίου αποτυπώνουν τις μεταλλαγές στην εθνολογική, θρησκευτική και πολιτισμική ταυτοποίηση ενός χώρου. Για παράδειγμα, ο H. Holland θα δει και θα ακούσει στην Πρέβεζα του 1812 έναν εξωτικό τόπο της Ανατολής: «Έχει ήδη αναφερθεί ότι η Πρέβεζα διατηρεί ένα ανάμικτο πληθυσμιακό χαρακτήρα, αλλά ακόμη κι εδώ μου ήταν αισθητές αυτές οι έντονες παραδοξότητες και πολλά πράγματα μου φάνηκαν σαν σκηνικό κάποιου μαγικού λυχναριού ή σαν κάτι ενδιάμεσο ανάμεσα στις εικόνες της φαντασίας και την πραγματικότητα που περνούσε από μπροστά μας. Σαν τέτοιο παράδειγμα η μνήμη μου με παραπέμπει στο πρώτο αντίκρουσμα Τουρκικού τζαμιού, που πρόσφατα αναγέρθηκε στην Πρέβεζα· στη φωνή του Μουεζζίνη από την κορυφή του Μιναρέ, αναγγέλλοντας την ώρα της προσευχής».⁴²⁸

Η Ανατολή θα χρωματίσει ακόμη και τις περιγραφές των ήχων που παράγουν οι άνθρωποι. Είναι χαρακτηριστικές δύο περιγραφές που μας παραδίδουν οι H. Holland και F. Rouqueville για το γέλιο του Αλή πασά των

⁴²⁵ H. Belle, ό.π., μέρος Γ', σ. 121.

⁴²⁶ *Τρεις Γάλλοι Ρομαντικοί στην Ελλάδα. Λαμαρτίνος – Νερβάλ – Γκωτιέ*, ό.π., σ. 132.

⁴²⁷ K. Krumbacher, ό.π., σ. 238.

⁴²⁸ H. Holland, *Ταξίδια στα Ιόνια Νησιά, Ήπειρο, Αλβανία (1812-1813)*, ό.π., σ. 59.

Ιωαννίνων.⁴²⁹ Ο Η. Holland θα το υπογραμμίσει κατά την πρώτη συνάντησή του με τον Αλή πασά το 1812: «Το γέλιο του είναι πολύ ιδιόμορφο και με το βαθύ του τόνο, μοιάζοντας με γρύλλισμα, μπορεί σχεδόν να ξαφνιάσει ένα αυτί ασυνήθιστο σ' αυτό».⁴³⁰ Ο F. Rouquerville θα γράψει: «Μέσα στα ξεσπάσματα του τρανταχτού γέλιου που έβγαине απ' το λαρύγγι του, ήξερε να χρωματίζει τα λόγια του με κάποια χάρη».⁴³¹ Το γέλιο θα ακουστεί ως ένας αλλόκοτος δυνατός ήχος, σχεδόν ανάρμοστος, που θα συμπυκνώσει την αισθητηριακή εμπειρία με τον Αλή πασά. Το ξάφνιασμα προς τους προσλαμβανόμενους ως ανοίκειους ανθρωπογενείς ήχους του γέλιου και της ομιλίας καταγράφει ξανά ο Η. Holland: «Μέχρι ενός σημείου του δρόμου προς τα Λεύκτρα είχαμε μαζί μας έναν μεθυσμένο Δερβίση, που πήγαινε στη Λειβαδιά και του οποίου οι βίαιες χειρονομίες, η δυνατή ομιλία και το ηλίθιο γέλιο μάς εξέπληξαν και μερικές φορές μας τρόμαξαν».⁴³²

Το βλέμμα μαζί με τον παραγόμενο ήχο της ανθρώπινης φωνής θα κατασκευάσουν αισθητηριακά τον απειλητικό θρησκευτικό Άλλον για τον F. Rouquerville: «Το βλέμμα του Ανατολίτη, γενικώς, έχει κάτι το δόλιο, και ειδικά το βλέμμα του Τούρκου συνδυάζει την έκφραση αυτή με τη βαναυσότητα. Προσέξτε τα χαρακτηριστικά του και θα δείτε τις κόρες των ματιών του να συστρέφονται, και στη σκοτεινή φλόγα που τους δίνει ζωή, στη σπασμωδική κίνηση των φρυδιών του, θα αναγνωρίσετε τον παλαιό και άσπονδο εχθρό κάθε χριστιανικής παρουσίας. Κι αν κάποτε ένα μειδίαμα αμβλύνει την τρομακτική κίνηση των ματιών, ο υπεροπτικός του τόνος, ο επιτακτικός ήχος της φωνής του, γρήγορα φανερώνουν ότι απευθύνεται σε κάποιον από αυτούς που τους αποκαλεί γκιαούρηδες [άπιστους]».⁴³³ Στην περίπτωση αυτή, ο τόνος της

⁴²⁹ Έχει ενδιαφέρον η επισήμανση του Μ. Σαρηγιάννη για το πλαίσιο εκδήλωσης του γέλιου στους Τούρκους. Το γέλιο στο δημόσιο χώρο θεωρείται αποδεκτό και εκφράζεται στις θρησκευτικές κυρίως εκδηλώσεις, ενώ συνδυάζεται σταθερά με τις κατώτερες λαϊκές τάξεις. Για τις ανώτερες τάξεις το γέλιο συνηθίζεται να εκδηλώνεται στο ιδιωτικό πλαίσιο. Βλ. Μ. Σαρηγιάννη, ό.π., σ. 120.

⁴³⁰ Η. Holland, *Ταξίδια στα Ιόνια Νησιά, Ήπειρο, Αλβανία (1812-1813)*, ό.π., σ. 105.

⁴³¹ Ο. Αυγουστίνου, ό.π., σ. 372.

⁴³² Η. Holland, *Ταξίδι στη Μακεδονία και Θεσσαλία (1812-1813)*, ό.π., σ. 311-2.

⁴³³ Ό.π., σ. 366.

φωνής του μουσουλμάνου προς τους ετερόδοξους συνιστά την εμπέδωση μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ιεραρχίας.⁴³⁴

5.1.1. Το παράδειγμα του μουλαριού με τα κομμένα αφτιά

Κρίθηκε ως ενδιαφέρουσα παρέκβαση η παράθεση τεσσάρων περιηγητικών διηγήσεων που δεν αφορούν ήχους που συνθέτουν το ηχοτοπίο της Ελλάδας του 19^{ου} αιώνα, αλλά αφορούν στο αισθητήριο όργανο της ακοής. Η πρώτη παραδίδεται από τον Κ. Krumbacher, όταν βρισκόταν στη Χίο το 1884: «είδα ένα παράξενο ζώο, δηλαδή ένα μουλάρι που του είχαν κόψει τα αυτιά σύρριζα. [...] ο οδηγός μου μού διηγήθηκε ότι κάθε μουλαριού ή γαϊδάρου που χάνεται σ' ένα ξένον κήπο και προκαλεί εκεί ζημιές, ο ιδιοκτήτης του κήπου του κόβει για τιμωρία και προειδοποίηση τα αυτιά».⁴³⁵

Οι ακόλουθες τρεις καταγραφές προέρχονται από το εμπόλεμο '21. Ο Η. Belle θα αναπαράγει από περιγραφές την απόβαση των τουρκικών στρατευμάτων που ακολούθησε τους βομβαρδισμούς του στόλου του Ισμαήλ μπέη και Καρά Αλή στο Γαλαξίδι το Σεπτέμβριο του 1821: «Την ώρα που οι αγγλικές στρατιωτικές μπάντες της Ζακύνθου έπαιζαν σκοπούς από όπηρες προς τιμήν του πασά που μόλις είχε κόψει τις μύτες και τ' αυτιά των άκακων κατοίκων του Γαλαξιδιού».⁴³⁶ Σε αναφορά της 1ης Ιουλίου του 1821, ο πρόξενος της Αγγλίας στην Πάτρα, Philip James Green, περιγράφοντας τη μάχη του Λάλα τον Ιούνιο του 1821 θα σημειώσει: «Ένα σακκί μύτες και αφτιά μεταφέρθηκαν στην Πάτρα για να σταλούν στο σουλτάνο ως απόδειξη της επιτυχίας».⁴³⁷ Για το ίδιο περιστατικό ο ιερέας της βρετανικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη, R. Walsh, θα γράψει από την Κωνσταντινούπολη πως πληροφορήθηκε για την άφιξη τσουβαλιών με 2.500 (!) ζευγάρια αφτιών των Ελλήνων από την Πάτρα: «Πίστευα πως ήταν φήμες, ανατολίτικα παραμύθια.

⁴³⁴ Βλ. Ε. Καλλιμοπούλου, ««Ακούω-βλέπω-σιωπώ». Αισθητηριακή ιστορία και προφορικές μαρτυρίες στη Θεσσαλονίκη των προσφύγων», ό.π., σ. 155.

⁴³⁵ Κ. Krumbacher, ό.π., σ. 319.

⁴³⁶ Η. Belle, ό.π., μέρος Γ', σ. 181.

⁴³⁷ Κ. Σιμόπουλος, ό.π., τ. Ι, σ. 208.

Κι ότι αν τέτοια δημόσια έκθεση μπορούσε να γίνει σε περασμένους αιώνες θα ήταν αδύνατο να συνεχίζεται στην εποχή μας αυτό το βάρβαρο έθιμο. [...] Στις δύο πλευρές της πύλης υπήρχαν δύο στοίβες, σαν μικρά δεμάτια σανού, από κάθε λογής κομμάτια του προσώπου. Τα αφτιά ήταν τρυπημένα και κρέμονταν από σπάγγους».⁴³⁸

Οι ιστορίες αυτές έχουν έναν κοινό παρονομαστή: Πρώτον, την έννοια του αντίποινου. Δεύτερον, ως συμβάντα κινητοποίησαν την προσοχή των Ευρωπαίων περιηγητών και θεωρήθηκαν τόσο σημαντικά ώστε να καταγραφούν στα έργα τους. Η βίαιη απόσπαση του αισθητηριακού οργάνου της ακοής καταλαμβάνει ένα ξεχωριστό χώρο στην αφήγησή τους και δεν αφομοιώνεται απλώς στην εικόνα του "σακάτη" από τον πόλεμο στην οποία συχνά αναφέρονται. Η τιμωρητική αφαίρεση των αφτιών, είτε στην περίπτωση του ανθρώπου είτε σε αυτήν του ζώου, φαίνεται να συνιστά για τους Ευρωπαίους περιηγητές την επιτομή της βαρβαρότητας. Στη σημείωση των ιστοριών αυτών υπεισέρχεται και μια καταγγελτική διάθεση προς μία προνεωτερική και πρωτόγονη πρακτική για την περίπτωση του γαϊδάρου και προς μία βάρβαρη και απολίτιστη Ανατολή για τις υπόλοιπες περιπτώσεις.

5.1.2. Το μοτίβο του σιωπηλού Τούρκου

Ο Τούρκος συχνά εμφανίζεται στους περιηγητές ως αυτό που ονομάζει ο W. Ong «επίπεδος» χαρακτήρας. Πρόκειται για έναν χαρακτήρα «που ποτέ δεν εκπλήσσει τον αναγνώστη, αλλά μάλλον του δίνει απόλαυση εκπληρώνοντας μονότονα τις προσδοκίες του».⁴³⁹ Το ενδιαφέρον στην περίπτωση της ευρωκεντρικής στερεοτυπικής απεικόνισης του Τούρκου στα περιηγητικά κείμενα είναι πως το στερεότυπο κατασκευάζεται και επιβεβαιώνεται καταρχήν ηχητικά. Η σιωπηλότητα που διακρίνουν οι Ευρωπαίοι περιηγητές στους Τούρκους καταλήγει να είναι στοιχείο της ταυτοτικής τους αναγνώρισης. Η απουσία του ήχου όμως σε αυτήν την περίπτωση θα αποτελέσει μια σιωπή αρνητικά φορτισμένη, καθώς θα προκύψει από και θα εκβάλει σε απάθεια και

⁴³⁸ Ό.π., σ. 127-8.

⁴³⁹ W. Ong, ό.π., σ. 217.

νωθρότητα.⁴⁴⁰ Ο Chateaubriand θα σχολιάσει για τους Τούρκους που συνάντησε στη Μεθώνη το 1806: «Κάπνιζαν τις πίπες τους, πίνουν καφέ· και, αντίθετα με την ιδέα που είχα σχηματίσει για τη μουγκαμάρα των Τούρκων, γελούσαν κουβέντιαζαν όλοι μαζί και κάναν μεγάλο θόρυβο».⁴⁴¹

Ο M. Mazower σημειώνει πως για τους δυτικούς περιηγητές οι γενικεύσεις για τους «Τούρκους» ήταν μια δύσκολη υπόθεση, καθώς δεν είχαν πρόσβαση στον οικιακό βίο αυτών. Σπανίως κάποιος από τους περιηγητές μιλούσε τουρκικά και το Ισλάμ δεν ήταν για αυτούς γνώριμο και ως εκ τούτου, αποκωδικοποιήσιμο.⁴⁴² Ακόμη και ο όρος «Τούρκος» αποτελεί μια λέξη που εισάγεται από αυτούς τους περιηγητές και η χρήση της στην πραγματικότητα περιέπλεξε την εμπειρία τους, μιας και οι μουσουλμάνοι προέρχονταν από διάφορες εθνικότητες.⁴⁴³ Ο H. Holland, για παράδειγμα, ερχόμενος σε επαφή με έναν μουσουλμάνο πρόκριτο στα Ιωάννινα θα σημειώσει ως εξαίρεση την τάση του ουσιαστικά για παραγωγή ήχων, σε αντίθεση με τη σιωπή που χαρακτηρίζει τους Τούρκους: «Ένας τρίτος ασθενής ήταν ο Μωχάμετ Εφέντης, ένας πολύ σημαντικός πρόκριτος των Ιωαννίνων και ο οποίος αναλαμβάνει τη διακυβέρνηση της πόλης κατά την απουσία του Βεζύρη. [...] Τον βρήκα πολύ πιο φλύαρο απ' ό,τι συνηθίζουν οι Τούρκοι».⁴⁴⁴

Είναι ενδιαφέρον πως οι παρατηρήσεις των περιηγητών για την ελληνικότητα των κατοίκων του ελλαδικού χώρου συχνά συνοδεύονται από σχόλια για την τουρκική ετερότητα. Ο F. Rouqueville θα γράψει για τους Τούρκους του Μυστρά: «Ακόμη και οι Τούρκοι του Μυστρά, που έχουν γεννηθεί από γυναίκες Λακώνισσες, είναι πιο ατρόμητοι από τους άλλους

⁴⁴⁰ Το στερεότυπο του σιωπηλού και οκνηρού Τούρκου είναι διευρυμένο στις περιηγητικές διηγήσεις ήδη από τον 16^ο αιώνα. Όπως σημειώνει ο Μ. Σαρηγιάννης, η σιωπηλότητα αυτή που παρατηρείται σταθερά από τους περιηγητές δεν είναι αβάσιμη και ανάγεται σε μια προκρινόμενη κοινωνική συμπεριφορά της οθωμανικής κουλτούρας προερχόμενη «τόσο από την ηθική αξία που συνεπάγεται ο αυτοέλεγχος (hilm), όσο και από τη θρησκευτική έννοια της συνεχούς προσήλωσης στη σωτηρία της ψυχής και του σεβασμού σε κάθε θείο δημιούργημα». Βλ. αναλυτικά Μ. Σαρηγιάννης, *ό.π.*, σ. 54, 117-121.

⁴⁴¹ Σατωμπριάν, *ό.π.*, σ. 37.

⁴⁴² Βλ. Μ. Mazower, *ό.π.*, σ. 99-100.

⁴⁴³ *Ό.π.*, σ. 99.

⁴⁴⁴ H. Holland, *Ταξίδια στα Ιόνια Νησιά, Ήπειρο, Αλβανία (1812-1813)*, *ό.π.*, σ. 183.

Μουσουλμάνους: δεν βρίσκεις καθόλου σ' αυτούς την απάθεια και την σιωπηλότητα, που αποτελούν το κύριο χαρακτηριστικό του έθνους τους».⁴⁴⁵ Ο H. Holland θα σχολιάσει περνώντας από τη Θεσσαλία το 1812: «Οι Ελληνικές πόλεις δίνουν γενικά την εντύπωση της δραστήριας και χρήσιμης ζωής. [...] Στις πόλεις όπου κατοικούν κυρίως Τούρκοι, το εντυπωσιακότερο χαρακτηριστικό είναι μια αίσθηση ομοιόμορφης νωθρότητας και αδιάσπαστης μονοτονίας, που κυριαρχούν σε όλο το σκηνικό. Διασχίζοντας το δρόμο θ' ακούσεις λίγους ήχους ανθρώπινης φωνής».⁴⁴⁶ Οι Τούρκοι θα εννοηθούν ως σιωπηλοί και νωθοί ως προς τους δραστήριους Έλληνες.⁴⁴⁷ Ο Holland μοιάζει να προβάλλει στη νωθότητα των Τούρκων την εικόνα μιας παρακμάζουσας Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Στα πλαίσια μιας προκατειλημμένης αντιμετώπισης των Οθωμανών και της Ανατολής, ακόμη και τα πλεονεκτήματα της οθωμανικής διοίκησης θα αποδοθούν στις δραστηριότητες των εξισλαμισμένων χριστιανών.⁴⁴⁸

5.1.3. Η νοηματοδότηση των ήχων της ομιλίας και των τραγουδιών

Η ομιλία και η μουσική αποτελούν οργανωμένα σύνολα ήχων με κοινωνικά προσδιορισμένη χρήση.⁴⁴⁹ Η ομιλία δημιουργεί αυτό που ο Saussure ονομάζει «ακουστικές εικόνες», καθώς το αποτέλεσμα του συνδυασμού συγκεκριμένων φωνημάτων, δηλαδή ήχων, παραπέμπει σε συγκεκριμένα αντικείμενα και νοήματα.⁴⁵⁰ Η ομιλία όμως δεν είναι μόνο αυτό, πέρα από την εκφωνούμενη

⁴⁴⁵ F. Rouqueville, ό.π., σ. 173.

⁴⁴⁶ H. Holland, *Ταξίδι στη Μακεδονία και Θεσσαλία (1812-1813)*, ό.π., σ. 121.

⁴⁴⁷ Βλ. επίσης πώς το στερεότυπο του δραστήριου εμπορικά Έλληνα και του νωθού Τούρκου αναδύεται και επιβεβαιώνεται μέσα από τα σχόλια των Ευρωπαίων περιηγητών για τη χρήση των ρολογιών από τους Τούρκους και κατ' επέκταση για τη διαχείριση του χρόνου τους, στο: A. Lyberatos, "Time and Timekeeping in the Balkans: Representations and Realities", ό.π., σ. 283-9.

⁴⁴⁸ Βλ. S. Faroqi, ό.π., σ. 194.

⁴⁴⁹ Βλ. Στ. Σταυρίδης, *Η Πολιτισμική Εξάρτηση της Συμβολικής Σχέσης με τον Χώρο*, ό.π., σ. 183.

⁴⁵⁰ Ό.π., σ. 183-4.

γλώσσα περιλαμβάνει και μια εκφραστική δυναμική με τη χροιά και τον αυξομειούμενο τόνο της φωνής, τις συνοδευόμενες εκφράσεις προσώπου και υπόλοιπου σώματος.

Οι ήχοι της ομιλίας είναι από τους βασικότερους ανθρωποκεντρικούς ήχους που συνθέτουν ένα ηχοτοπίο της πόλης. Ως τέτοιοι επιδέχονται πολλών ερμηνειών από τον ακροατή. Η ομιλία μπορεί να αποτελέσει τον ήχο που ταυτοποιεί και διακρίνει αυτούς που τον εκφέρουν (π.χ. εγγράμματος/ αγράμματος, πόλη/ χωριό).⁴⁵¹ Η Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα θα χαρακτηριστεί από ένα πολύγλωσσο ηχοτοπίο από διαφορετικές γλώσσες και ιδιώματα. Ο G. Deschamps θα ανακαλέσει και θα περιγράψει τον ήχο της φωνής της σπιτονοικοκυράς του στην Αμοργό: «νομίζω ότι ακόμα ακούω την τρεμουλιαστή της φωνή με τον κάπως τραυλό, τραγουδιστό τόνο του Αρχιπελάγους».⁴⁵² Ο Bartholdy, αφότου άκουσε στο κρητικό ιδίωμα την Ερωφίλη του Γ. Χορτάτζη, θα χαρακτηρίσει το ιδίωμα και ως εκ τούτου τον ήχο ως παρεφθαρμένο και κακόφωνο: «Απ' την πλευρά μου, ομολογώ ότι απ' όλες τις διαλέκτους της σύγχρονης ελληνικής γλώσσας, αυτή εδώ μου φάνηκε ακριβώς η πιο παρεφθαρμένη και η πιο κακόφωνη και κατάφερα με αρκετή προσπάθεια να κατανοήσω πλήρως αυτή την τραγωδία».⁴⁵³

Η υπόρρητη σύγκριση με την ηχητική διάσταση της αρχαίας ελληνικής γλώσσας θα περάσει στο προσκήνιο με την εκτενή περιγραφή του F. Rouqueville για τη σύγχρονη ελληνική γλώσσα: «Το ιδίωμα των νεώτερων έχει ίσως ακόμη τη μελωδία της αρχαίας ομορφιάς. Μάταια οι σχολαστικοί, με σοφές πραγματείες, θα προσπαθήσουν να τονίσουν τις χασμωδίες και τις τραχιές φωνές μιας σκληρής και βάρβαρης προφοράς· κάθε άνθρωπος γεννημένος με μουσικό αυτί, θα φύγει μακριά τους, για ν' ακούσει ένα σύγχρονό μας Έλληνα να διαβάζει τις δημηγορίες του Δημοσθένη, τα γλυκά μέλη του Ανακρέοντα ή τους λαμπρούς πίνακες του ποιητή του Ιλίου. Συνδυάζοντας αυτή την προφορά με την ευχάριστο ρυθμό της αρχαίας ελληνικής γλώσσας, μπορεί κανείς να καταλάβει πώς συγκινούσαν ένα ακροατήριο, πώς ένας ρήτορας καθήλωνε, με

⁴⁵¹ Βλ. Ε. Καλλιμοπούλου, ««Ακούω-βλέπω-σιωπώ»». Αισθητηριακή ιστορία και προφορικές μαρτυρίες στη Θεσσαλονίκη των προσφύγων», ό.π., σ. 154.

⁴⁵² G. Deschamps, ό.π., σ. 224.

⁴⁵³ J. L. S. Bartholdy, ό.π., σ. 204.

την απλή και μόνο ανάγνωση των έργων του, έναν ολόκληρο λαό που τον άκουγε... [...] Ωστόσο, η προφορά ποικίλλει ανάμεσα στους σύγχρονους Έλληνες· το κλίμα και η επίδραση της ατμόσφαιρας φαίνεται πως συντελούν στη διαμόρφωση των διαφορετικών λικνισμάτων του τόνου της φωνής. Θα αναφέρω μόνο μερικά παραδείγματα. Ο Μοραΐτης σέρνει τα λόγια του και, μαζί με τους εγκεφαλικούς τόνους του, έχει ένρινη προφορά. [...] Δεν ξέρω σε ποιαν αιτία να αποδώσω τη γελοία προφορά των κατοίκων της Χίου, οι οποίοι μιλούν με το στήθος και με το λαιμό [...] μια γυναίκα του Μοριά δεν προκαλεί τόση ευχαρίστηση μιλώντας, όσο μια Ελληνίδα της Κωνσταντινούπολης, που σφυράει σιγανά το θήτα (Θ), προφέρει μόλις το δέλτα (Δ) και συνθέτει ένα καινούργιο ιδίωμα υποκοριστικών, τα οποία ζωηρεύει με τσακίσματα και με φωνή τρυγόνας που φλέγεται από έρωτα».⁴⁵⁴

Αν η ηχητική καταγραφή των ιδιωμάτων στα περιηγητικά κείμενα αμφιταλαντεύεται ανάμεσα σε μια ευχάριστη ή αδιάφορη ακουστική εμπειρία και σε μια δυσάρεστη, δεν θα συμβεί το ίδιο για τα τραγούδια που άκουσαν οι ταξιδιώτες στις περιηγήσεις τους. Και οι μουσικοί ήχοι και οι φωνές των ερμηνειών τους θα ακουστούν ως ανοίκειοι και βάρβαροι ήχοι. Τη διάκριση ανάμεσα στον ήχο της ομιλίας και σε αυτόν της τραγουδιστής ερμηνείας επισημαίνει η I. Armstrong κατά την επίσκεψή της σε ένα από τα μοναστήρια των Μετέωρων το 1892: «Ένας γέρος ιερέας με κυματιστά λευκά μαλλιά και ασημένια γενειάδα μάς διάβασε από ένα βιβλίο με τους απαλότερους και μελωδικότερους τόνους που έχω ακούσει ποτέ. Μπορεί να κατηγορούν τα νέα ελληνικά για τις ελλείψεις τους σε σχέση με την κλασική γλώσσα, παρ' όλα αυτά, όμως, το να τα ακούς είναι απόλαυση δίχως τέλος. [...] Το πραγματικό θαύμα είναι πώς ένας λαός που η ομιλία του είναι τόσο σαγηνευτική καταφέρνει να βγάζει τέτοιους απαίσιους ήχους κάθε που προσπαθεί να τραγουδήσει».⁴⁵⁵

Σε όσα περιηγητικά κείμενα του 19^{ου} αιώνα γίνεται αναφορά στο τραγούδι, σχολιάζεται πάντα ο ένρινος τόνος της φωνής. Δεν εντυπωσιάζει απλώς τους περιηγητές ο ένρινος τρόπος που τραγουδούν στην Ελλάδα αλλά ηχεί σε αυτούς συνήθως δυσάρεστα και πάντα χαρακτηρίζεται ως ανατολίτικος.

⁴⁵⁴ F. Rouqueville, ό.π., σ. 292-3.

⁴⁵⁵ *Στη χώρα του φεγγαριού. Βρετανίδες περιηγήτριες στην Ελλάδα (1718-1932)*, ό.π., σ. 240-1.

Εντοπίζεται δε ο θρηνητικός τόνος στο ένρινο τραγούδι που αντιμετωπίζεται εξίσου με περιφρόνηση ως υπόλειμμα της Ανατολής. Για τον Η. Belle θα αποτελέσει ευτύχημα η απουσία του ένρινου τόνου από το τραγούδι κάποιων νεαρών κοριτσιών στο χωριό Τρύπη στο Μυστρά: «Άρχισαν τότε όλες μαζί μια μελωδία σε τόνο ελάσσονα, αργή και μελαγχολική. Τραγούδησαν στην αρχή χαμηλόφωνα, και κάπως μονότονα, ύστερα σιγά σιγά ζώηρεψαν, βλέποντας την επιδοκιμασία μας. Η φωνή τους ήταν γλυκιά και δροσερή, και δεν είχε ευτυχώς σχεδόν καθόλου τον ένρινο τόνο που συνηθίζουν οι Έλληνες».⁴⁵⁶

Μία από τις πιο ενδιαφέρουσες ηχητικές παρομοιώσεις της ένρινης ερμηνείας που γίνεται από τους περιηγητές είναι αυτή με τον ήχο των τζιτζικιών. Ο G. Deschamps αναφερόμενος στην ελληνική γλώσσα γράφει: «Η συχνότητα του ι, που θα μπορούσε να είναι αίτιο μονοτονίας, της προσδίδει –ιδιαίτερα στην τραγουδιστή προφορά των γυναικών– ένα χαρούμενο κροτάλισμα από οξείς ήχους. Τα δημοτικά τραγούδια, καμιά φορά λίγο μονότονα σαν το τραγούδι των τζιτζικιών, ξεχειλίζουν από ζωντανές εικόνες».⁴⁵⁷ Ο Ε. About θα γίνει ακόμη πιο επικριτικός:⁴⁵⁸ «Το έθνος ολόκληρο τραγουδά από τη μύτη σε έναν τόνο θρηνητικό. Εάν το έθνος αυτό εκτιμούσε κάποτε το τραγούδι των τζιτζικιών, είναι γιατί το παρέβαλλαν με το δικό του. Δεν έχω ακούσει τίποτα που να πλησιάζει τη λαϊκή μουσική των Ελλήνων παρά μόνο τη σπασμωδική ρινοφωνία των Κινέζων βιρτουόζων».⁴⁵⁹

Το άκουσμα της μουσικής –και δη των δημοτικών– λαμβάνει ξεχωριστή θέση ανάμεσα στις ηχητικές καταγραφές των περιηγητών. Η μουσική πράγματι μπορεί να χαρακτηρίσει και νοηματοδοτήσει έναν χώρο.⁴⁶⁰ Ειδικά όσον αφορά

⁴⁵⁶ Η. Belle, ό.π., μέρος Δ', σ. 36.

⁴⁵⁷ G. Deschamps, ό.π., σ. 126-7.

⁴⁵⁸ Ο Edmond About (1828-1885) ήταν αναγνωρισμένος Γάλλος μυθιστοριογράφος. Μετά τη διεκπεραίωση των σπουδών του στην École Normale εργάστηκε στην Γαλλική Σχολή Αθηνών. Έφθασε στην Ελλάδα το Φεβρουάριο του 1852 και παρέμεινε για δύο χρόνια. Θα εκδώσει το 1854 στο Παρίσι τις περιηγήσεις του στην Ελλάδα με τίτλο *La Grèce Contemporaine*. Κύριοι τόποι περιήγησης: Αττική, Πελοπόννησος, Δωδεκάνησα, Ήπειρος.

⁴⁵⁹ Ε. About, *La Grèce Contemporaine*, Παρίσι, ⁵1863, σ. 363-4.

⁴⁶⁰ Βλ. Στ. Σταυρίδης, *Η Πολιτισμική Εξάρτηση της Συμβολικής Σχέσης με τον Χώρο*, ό.π., σ. 185.

τα δημοτικά τραγούδια που θεωρήθηκαν διάυλοι εθνικής εξιστόρησης και ταύτισης, η διερεύνηση των ηχοτοπίων είναι γονιμότερη για την ιστορική μελέτη.⁴⁶¹ Οι περιηγητές αποδίδουν μια εθνική χροιά στις φωνές, ταυτίζουν τα δημοτικά τραγούδια με έναν εθνικό χώρο. Στη Δυτική Ευρώπη, μουσικά όργανα και μελωδίες θα υποστούν τη διαδικασία μιας τέτοιας χαρακτηρισολογικής κατάταξης, ώστε να αποτελέσουν πολιτισμικά στερεότυπα συγκεκριμένων τόπων.⁴⁶² Στα Μέγαρα ο Η. Belle θα ακούσει στο τραγούδι ενός νέου –αν και δεν διευκρινίζεται το πιο πιθανό είναι πως πρόκειται για Τούρκο μουσουλμάνο– έναν πρωτόγονο ήχο. Ο πρωτόγονος ήχος εκπορεύεται και προκύπτει ταυτόχρονα από έναν πρωτόγονο τόπο καταγωγής: «Ακούγεται μουσική και τραγούδι. [...] Ένας νέος, με συνοδεία κιθάρας, τραγουδάει με τη μύτη ένα λυπητερό τραγούδι, ο ρυθμός του οποίου έχει κάτι το μελαγχολικό και πρωτόγονο σαν τη χώρα όπου γεννήθηκε [...] Οι γυναίκες απομένουν σιωπηλές, ακίνητες».⁴⁶³

Δεν πρέπει να ξενίζει πως για τους περιηγητές η εκτέλεση δημοτικών τραγουδιών μπορεί να αποτελέσει θόρυβο ή να προκαλέσει ενόχληση, καθώς κάθε συνδυασμός ήχων δεν συνεπάγεται τον μουσικό χαρακτήρα του. Η μουσικότητα των ήχων προσδιορίζεται καταρχήν πολιτισμικά,⁴⁶⁴ όπως φαίνεται και στην ακόλουθη αντίστιξη μουσικών ήχων που παραθέτει ο Η. Belle: «όταν έχει κανείς πρόσφατα ακούσει τους ένρινους και κλαψιάρικους σκοπούς των άγριων παλικάριών του Παρνασσού, είναι αδύνατο να μη μαγευτεί από τις ευχάριστες και ανάλαφρες βαρκαρόλες που τραγουδούν με ωραία και γεμάτη φωνή οι βαρκάρηδες της Ζακύνθου».⁴⁶⁵ Και πάλι ο ίδιος περιηγητής μας παραδίδει μια "πολεμοχαρή" και "πρωτόγονη" ηχητική εμπειρία του κλέφτικου από το κάτεργο του Ναυαρίνου το 1872. Θα γράψει τα ακόλουθα περιγράφοντας μία από τις ψυχαγωγίες των φυλακισμένων, που αποτελούσε «ο ρωμαίικος χορός, για να ξεμουδιάζουν ή, ίσως, για να θυμούνται τα βουνά

⁴⁶¹ Βλ. Γ. Κρητικός, *Έθνος και χώρος. Προσεγγίσεις στην ιστορική γεωγραφία της σύγχρονης Ευρώπης*, ό.π., σ. 139.

⁴⁶² Ό.π., σ. 140.

⁴⁶³ Η. Belle, ό.π., μέρος Γ', σ. 126-7.

⁴⁶⁴ Βλ. Στ. Σταυρίδης, *Η Πολιτισμική Εξάρτηση της Συμβολικής Σχέσης με τον Χώρο*, ό.π., σ. 184.

⁴⁶⁵ Η. Belle, ό.π., μέρος Γ', σ. 42-3.

τους, ή και συχνά επίσης, όταν βλέπουν ξένους, για να μαζεύουν λίγες δεκάρες»: «Όταν μας είδαν πάνω στην ταρατσα που βλέπει στο λάκκο, σηκώθηκαν, πιάστηκαν από τους ώμους και σχημάτισαν κύκλους ανά δώδεκα ή δεκαπέντε άτομα. Βάλθηκαν να χορεύουν, στην αρχή αργά και τραγουδώντας χαμηλόφωνα, ύστερα σιγά σιγά ζωήρεψαν και όρμησαν μπροστά με ξαφνική και βίαιη κίνηση. Το τραγούδι δυνάμωσε και γρήγορα έγινε ένα είδος μουγκρητού. Παρά τις βαριές αλυσίδες που κρέμονταν στα πόδια τους, πηδούσαν σαν αίλουροι και οι αλυσίδες χτυπούσαν πένθιμα στο έδαφος. Έμοιαζαν με ομάδα ανθρωποφάγων που ουρλιάζουν πολεμόχαρα, πριν κατασπαράξουν το θύμα τους».⁴⁶⁶

Όταν ο ήχος της μουσικής δημιουργίας συντελείται σε δημόσιους, ή εν πάση περιπτώσει σε εξωτερικούς, χώρους γίνεται μέσο για την διεκδίκηση αυτού του χώρου και την κοινωνική ή εθνική ταυτοποίησή του. Το κλέφτικο τραγούδι και ο χορός του αποτελούν ένα τέτοιο παράδειγμα. Πράγματι, η περιγραφή της Πελοποννήσου από τον F. Rouqueville θα λέγαμε πως στοιχειώνεται από την παρουσία του κλέφτικου. Αποτυπώνοντας μια τέτοια στιγμή θα γράψει: «Στο αποκορύφωμα αυτής της κουραστικής περιστροφής, ακούγονται άγριες φωνές, ανακατεμένες με το θόρυβο της πιο βάρβαρης μουσικής».⁴⁶⁷ Ο F. Rouqueville κατέγραφε με μεγάλη συχνότητα τα κλέφτικα τραγούδια που άκουγε και μάλιστα, σύμφωνα με την Ο. Αυγουστίνου, συμμετείχε στη μορφοποίηση της ρομαντικής σύλληψης των κλεφτών.^{468,469}

⁴⁶⁶ H. Belle, ό.π., μέρος Δ', σ. 109.

⁴⁶⁷ F. Rouqueville, ό.π., σ. 248.

⁴⁶⁸ Βλ. Ο. Αυγουστίνου, ό.π., σ. 381.

⁴⁶⁹ Ο ρομαντισμός ελκύεται από τα δημοτικά τραγούδια. Ας σημειωθεί και η συστηματική μελέτη που εξέδωσε το 1824 ο C. Fauriel για αυτά με τίτλο *Chants populaires de la Grèce moderne*. Ό.π., σ. 407.

5.2. Ακούγοντας τη Νεωτερικότητα: οι αμφίθυμες καταγραφές των περιηγητών

*«Μπορώ τουλάχιστον να αισθάνομαι θλιμμένος
και να έχω συνείδηση πως μ' αυτή τη δική μου θλίψη, διασταυρώνεται τώρα
—όπως το βλέπω με την ακοή—
ο ξαφνικός θόρυβος του τραμ που περνάει,
οι φωνές των νεαρών που κουβεντιάζουν,
το λησμονημένο βουητό της ζωντανής πόλης»*

*Fernando Pessoa**

Όταν γίνεται λόγος για τη μετάβαση από την προνεωτερική κοινωνία στη νεωτερική, γίνονται προσπάθειες να κατανοηθεί πώς και αν βιώθηκε η μεταβολή αυτή από τους πρωταγωνιστές της. Στα περιηγητικά κείμενα κυρίως του β' μισού του 19^{ου} αιώνα, όταν πλέον η Ελλάδα έχει μπει σε τροχιά εκβιομηχάνισης, όλο και πληθαίνουν οι αναφορές των ταξιδιωτών που αποτυπώνουν τη μεταβολή κατά βάση σε τεχνολογικό επίπεδο. Σε αντίθεση μάλλον προς αυτό που θα περίμενε κανείς, οι καταγραφές αυτές δεν συνιστούν μνεία στην ευρωπαϊκή πρόοδο. Για την ακρίβεια, η στάση των περιηγητών προς το μεταβαλλόμενο νεωτερικό τοπίο θα χαρακτηριζόταν καλύτερα ως αμφίρροπη.

Οι μετασχηματισμοί των νεωτερικών πόλεων δεν αποτυπώθηκαν ως υλικοτεχνικά εμφυτεύματα στο χώρο αλλά καταρχήν βιώθηκαν. Και βιώθηκαν θα πει πως συνέστησαν μια αισθητηριακή εμπειρία. Εν προκειμένω, ενδιαφέρει να δούμε πώς βίωσαν οι περιηγητές την πληθωρικότητα των ακουστικών ερεθισμάτων που συνοψίζονται στο θόρυβο και στον τεχνολογικό ήχο των υπό μετάβαση πόλεων. Ο Georg Simmel θα αποδώσει την καινοφανή αισθητηριακή εμπειρία που βίωσε ο άνθρωπος στις μεγαλουπόλεις των αρχών του 20^{ου} αιώνα: «Η ψυχολογική βάση της προσωπικότητας που αναπτύσσεται στη μεγαλούπολη συνίσταται στην *εντατικοποίηση της νευρικής διέγερσης* η οποία προκαλείται από τη γρήγορη και αδιάκοπη μεταβολή των εσωτερικών και εξωτερικών ερεθισμάτων. [...] Το πνεύμα που διεγείρεται από τη διαφορά

* Φερνάντο Πεσσόα, *Το βιβλίο της Ανησυχίας του Μπερνάντο Σουάρες βοηθού λογιστή στη Λισαβόνα*, μτφρ. Άννυ Σπυράκου, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 41997, σ. 80.

μεταξύ μιας στιγμιαίας εντύπωσης και μιας εντύπωσης που προηγήθηκε. [...] Αυτές είναι οι ψυχολογικές συνθήκες που δημιουργεί η μεγαλούπολη. Με κάθε διασταύρωση του δρόμου, με τον ρυθμό του οικονομικού, επαγγελματικού και κοινωνικού βίου, η μεγαλούπολη συνιστά μια βαθειά αντίθεση απέναντι στη μικρή πόλη και την αγροτική ζωή όσον αφορά τα αισθητηριακά θεμέλια του ψυχικού βίου».⁴⁷⁰

Μια διαφορετική εμπειρία θα καταγράψει και ο Κ. Krumbacher στον απογευματινό περίπατό του γύρω από την Ακρόπολη το 1885: «Κατά τα λοιπά, η αντίθεση με το περιβάλλον γίνεται ολοένα και πιο σημαντική. Άλλοτε το μεγαλοπρεπές, το έρημο, το σιωπηρό τοπίο συμφωνούσε με τον αξιοσέβαστο χαρακτήρα των αρχαιοτήτων. Σήμερα, όμως, το λεκανοπέδιο αποκτά όσο πάει και μεγαλύτερη ζωντάνια, λόγω της καινούργιας πόλης, του πλήθους των αγροτικών σπιτιών, των εργοστασίων, του τραμ, του σιδηροδρόμου και άλλων παραγόντων του πολιτισμού της εποχής μας· η αντίθεση της παλαιάς και της νέας εποχής προβάλλει πολύ έντονα και αδυσώπητα».⁴⁷¹ Όπως θα δούμε και στο αμέσως επόμενο παράθεμα, είναι ενδιαφέρον πως στους περιηγητές η μετάβαση στη νεωτερική πόλη δεν γίνεται από μια προνεωτερική αγροτική οθωμανική πόλη. Η αντίθεση ανάμεσα στην «παλιά» και τη «νέα» πόλη είναι ένα άλμα από τον αρχαιοελληνικό τόπο της σιωπής στη νεωτερική ελληνική πόλη του θορύβου.

Παρομοίως, η επίσκεψη της Ι. Armstrong στην αρχαία Ολυμπία το 1892 και η βίωση του χώρου και του ηχοτοπίου του θα γίνει αισθητή ως το τέλος μιας εποχής: «για να συνειδητοποιήσεις πλήρως τον ιερό χώρο, απαιτείται άκρα μοναξιά. Και τη βρήκα ένα κυριακάτικο απόγευμα. Είχε περάσει το σμήνος των περιηγητών, δεν ακουγόταν το μурμουρητό των νερών του Κλάδου, εκεί που τρέχουν να ενωθούν με τον Αλφειό. [...] Κανένα κελάηδισμα δεν έσπαγε την έντονη σιωπή. [...] Με το σιδηρόδρομο στις πύλες της, με το ξενοδοχείο στους λόφους της και τον παγκόσμιο περιηγητή να κατεβαίνει από ψηλά, οι τελευταίες μέρες της Ολυμπίας πλησιάζουν. Σε όλους τους εραστές της φύσης, σε όλους τους εραστές της θρησκείας θα έλεγα: "Ελάτε πριν να είναι πολύ αργά και δείτε το θλιβερό παρελθόν στο περιβάλλον της σιωπής και της μοναξιάς που του

⁴⁷⁰ G. Simmel, ό.π., σ. 20-1.

⁴⁷¹ Κ. Krumbacher, ό.π., σ. 444-5.

ταιριάζει"». ⁴⁷² Μάλιστα, η συνειδητοποίηση των μεταβολών είναι τόσο έντονη εμπειρία για την περιηγήτρια ώστε να την αποτυπώσει ως μία ξεκάθαρη τομή. ⁴⁷³ Ο λόγος της λαμβάνει την απόχρωση μιας προφητείας που προμηνύει την αλλοτριωτική δύναμη της νεωτερικής πόλης στο ηχοτοπίο σιωπής που αρμόζει σε έναν αρχαίο τόπο-μνήμης. Εξίσου ο Gautier θα συμπυκνώσει μια μετάβαση από την αρχαιοελληνική πόλη σε ένα νεωτερικό παρόν στο θόρυβο των μεταφορικών μέσων ξηράς στον Πειραιά του 1852: «Ένα πολύβουο πλήθος από σαραβαλιασμένα αμάξια, παμπάλαια μόνιππα, ξεχαρβαλωμένες μπερλίνες, που τα έσερναν κάτι σκελετωμένα άλογα, τσακώνονταν ποιο θα πρωτοπάρει τους ταξιδιώτες για να τους μεταφέρει καλπάζοντας μέσα σε σύννεφα σκόνης, γιατί βέβαια δεν πάει κανείς από τον Πειραιά στην Αθήνα με αρχαία τέθριππα αλλά με αριθμημένα αμάξια». ⁴⁷⁴

Η αποστροφή του νεωτερικού παρόντος και η συνακόλουθη νοσταλγία του παρελθόντος θα αναδιπλωθεί γύρω από τον ήχο της κόρνας των ταχυδρομικών αμαξών κατά το ταξίδι επιστροφής του K. Krumbacher με πλοίο από την Πάτμο στη Σύρο το 1885: «Αν λόγω της γενικής επικράτησης των σιδηροδρόμων επιθυμούμε με μαύρα δάκρυα την επιστροφή της ποιητικής κόρνας του οδηγού της ταχυδρομικής άμαξας και τα μακρινά ταξίδια με τα πόδια [...] μια τέτοια βαθιά θλίψη θα ήταν περισσότερο δικαιολογημένη, αν προερχόταν από τις μεταβολές που έχει υποστεί ο τρόπος των θαλάσσιων ταξιδιών». ⁴⁷⁵ Μπορεί ο περιηγητισμός να επωφελήθηκε από τις αλλαγές στις μετακινήσεις που επέφεραν οι τεχνολογικές καινοτομίες της Βιομηχανικής Επανάστασης, ταυτόχρονα όμως αρκετοί περιηγητές θα βιώσουν δυσάρεστα αυτήν τη νεωτερική συνθήκη. Όπως εύστοχα το διατύπωσε ο Le Goff:

⁴⁷² *Στη χώρα του φεγγαριού. Βρετανίδες περιηγήτριες στην Ελλάδα (1718-1932)*, ό.π., σ. 216-7.

⁴⁷³ Πρβλ. με τη βίωση της εγκατάλειψης του Μυστρά και τη δημιουργία της νέας πόλης της Σπάρτης κατά το α' μισό του 19^{ου} αιώνα. Ο Π. Ματάλας εξηγεί: «Ενώ για κάποιους το τοπίο της Σπάρτης αποκτούσε νέα ζωή και νόημα με την ίδρυση της νέας πόλης, για τους πιο συνεπείς ρομαντικούς έπρεπε να μείνει έρημο και σιωπηλό. Οι ρομαντικοί θρήνησαν και την εγκατάλειψη του Μιστρά. Μερικές δεκαετίες αργότερα, ωστόσο, οι νεορομαντικοί διάδοχοί τους θα εκτιμούσαν πολύ θετικά αυτή τη μετατροπή του σε ερείπια». Βλ. Π. Ματάλας, ό.π., σ. 994-5.

⁴⁷⁴ *Τρεις Γάλλοι Ρομαντικοί στην Ελλάδα. Λαμαρτίνος – Νερβάλ – Γκωτιέ*, ό.π., σ. 145.

⁴⁷⁵ K. Krumbacher, ό.π., σ. 466.

«εντοπίζουμε μια νεοτερικότητα τόσο για να τη θέσουμε σε εφαρμογή όσο και για να την περιφρονήσουμε».⁴⁷⁶

Ο G. Deschamps διεξάγοντας αρχαιολογική ανασκαφή της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Αμοργό το 1890 θα σημειώσει: «Στο λιμάνι, οι αμυδροί αντίλαλοι των θορύβων του πολιτισμού έρχονταν με το θαλασσινό αεράκι. Αλλά, στις απόμερες κοιλάδες, τίποτα δεν τάραζε την ησυχία των ανθρώπων, και δεν ήξερα πια ούτε τι μέρα ήταν».⁴⁷⁷ Στην περίπτωση αυτή, οι θόρυβοι του κέντρου της Αμοργού είναι ευπρόσδεκτοι, σημασιολογούνται θετικά και ως εκ τούτου, ο ακροατής τους επιδεικνύει αυξημένη ακουστική ανοχή και συναισθηματική εξοικείωση. Η διαπερατότητα του ήχου θα μεταφέρει την ηχητική εμπειρία του λιμανιού της Αμοργού. Ο συνήθως νοηματοδοτούμενος αρνητικά θόρυβος θα αποτελέσει ένδειξη όχι απλά της έντονης ανθρώπινης δραστηριότητας αλλά του πολιτισμού. Από την άλλη μεριά, η άλλοτε θετικά φορτισμένη σιωπή εδώ θα υπονοήσει κάτι το απολίτιστο, καθώς καθιστά ανέφικτο ακόμη και το χρονικό προσανατολισμό του περιηγητή. Ο Lamartine, βλέποντας τα χαραγμένα μονοπάτια στις πλαγιές του Υμηττού το 1832, θα αποδώσει στο θόρυβο της εργασίας τη ζωτική δύναμη μιας μεγαλούπολης: «Ακούω τη βοή τους που ανεβαίνει ψηλά, τις σφυριές των λατόμων μέσα στα λατομεία της Πεντέλης, το κατρακύλισμα των μαρμάρινων όγκων που πέφτουν στις χαράδρες κι όλη εκείνη τη βαβούρα η οποία δίνει ζωή και θόρυβο στα περίχωρα μιας μεγαλούπολης».⁴⁷⁸ Η εξοικείωση του H. Belle με τους μηχανικούς ήχους είναι φανερή στην παρομοίωση του Λυκαβηττού με μεταλλικό όγκο, καθώς ενημερώνει τους αναγνώστες του ότι οι πέτρες για το χτίσιμο της νεότερης Αθήνας εξορύχθηκαν από το Λυκαβηττό: «Οι αξίνες χτυπούν το βράχο που αντηχεί σαν μεταλλικός όγκος· τα φουρνέλα σκάνε συνταράζοντας ολόκληρο το λόφο».⁴⁷⁹

⁴⁷⁶ Ζακ Λε Γκοφ, *Ιστορία και μνήμη*, ό.π., σ. 54.

⁴⁷⁷ G. Deschamps, ό.π., σ. 252.

⁴⁷⁸ *Τρεις Γάλλοι Ρομαντικοί στην Ελλάδα. Λαμαρτίνος – Νερβάλ – Γκωτιέ*, ό.π., σ. 71.

⁴⁷⁹ H. Belle, ό.π., μέρος Γ', σ. 75.

5.2.1 Η θορυβώδης μηχανή

Αυτό που κεντρίζει την ακοή των περιηγητών είναι οι ήχοι που παρήχθησαν με την κοινωνική ένταξη της τεχνολογίας της βιομηχανικής περιόδου. Σπάνια συναντάται στα περιηγητικά κείμενα του 19^{ου} αιώνα η επισήμανση του ήχου της μηχανής που αντιπροσωπεύει την προβιομηχανική περίοδο. Ένα τέτοιο παράδειγμα βρίσκεται στην ηχητική καταγραφή της M. Walker,⁴⁸⁰ που συμπυκνώνει μια μορφή ανάπτυξης της οικιακής οικονομίας στη Μυτιλήνη μέσα από την κλωστοϋφαντουργία: «καθώς προχωρούμε στο δρόμο, από τα ανοιχτά κατώφλια έρχεται στα αυτιά μας ο θόρυβος του αργαλειού ή το βουητό του ροδανιού».⁴⁸¹ Τα ηχητικά αποτυπώματα του τεχνολογικού εκσυγχρονισμού όμως δεν παύουν να επιβεβαιώνουν την ετερότητα. Οι ήχοι του εκσυγχρονισμού δεν εξαλείφουν το παραδοσιακό ηχοτοπίο που τους πλαισιώνει. Έτσι, διαμορφώθηκαν και οι θεωρητικές προσεγγίσεις του «χωροκοινωνικού δυαδισμού»⁴⁸² που αναφέρονται στη χωρική-βιομηχανική ανάπτυξη στις λιγότερο ανεπτυγμένες τεχνολογικά χώρες. Η δυαδική οργάνωση εδώ βασίζεται από τη μια στις παραδοσιακές δομές της οικονομικής και τεχνολογικής ανάπτυξης, και από την άλλη, στις σύγχρονες δομές της, όπου αυτές παρατηρούνται. Η δυαδική αυτή λογική μεταβιβάζεται στον κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό τομέα.

Οι τεχνολογικοί ήχοι αποτελούν ακόμα ηχητικά «συμβάντα» στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα, που τίθενται στο προσκήνιο του ηχοτοπίου, σε αντίθεση με τις χώρες που η προωθημένη εκβιομηχάνιση καθιστά τους ήχους της μηχανής τόσο κυρίαρχους, ώστε σχεδόν να αγνοούνται τοποθετούμενοι στο ηχητικό φόντο πάνω στο οποίο ξεδιπλώνονται οι υπόλοιποι παραγόμενοι ήχοι

⁴⁸⁰ Η Mary Adelaide Walker ήταν Βρετανίδα ζωγράφος. Το 1860 θα συνοδεύσει τον αδελφό της στη Θεσσαλονίκη, ο οποίος μεταβαίνει εκεί με την ιδιότητα του εφημέριου. Την περίοδο αυτή η M. Walker θα περιηγηθεί στο βόρειο ελλαδικό χώρο. Αμέσως μετά, θα επιστρέψει στην οθωμανική πρωτεύουσα όπου θα παραμείνει περίπου για σαράντα χρόνια. Το 1864 θα εκδώσει στο Λονδίνο το περιηγητικό της έργο *Through Macedonia to the Albanian Lakes*. Κύριοι τόποι περιήγησης: Κωνσταντινούπολη, Καβάλα, Θεσσαλονίκη, Πέλλα, Έδεσσα, Μοναστήρι, Οχρίδα, Καστοριά, Φλώρινα.

⁴⁸¹ *Στη χώρα του φεγγαριού. Βρετανίδες περιηγήτριες στην Ελλάδα (1718-1932)*, ό.π., σ. 140.

⁴⁸² Αναλυτικά βλ. Η. Κουρλιούρος, ό.π., σ. 210-3.

του αστικού ηχοτοπίου.⁴⁸³ Η αναφορά στους ήχους των μηχανικών μερών του πλοίου είναι ένας κοινός τύπος στα περιηγητικά κείμενα του 19^{ου} αιώνα που συνδέεται με την καθιέρωση της ατμοπλοϊκής μεταφοράς. Ο Κ. Krumbacher καταγράφοντας το ταξίδι του με ατμόπλοιο της Lloyd από τον Πειραιά για την Πάτμο μέσω Σμύρνης το 1884, θα βιώσει τους ήχους της μηχανής ως μία ενοχλητική ηχητική συνθήκη από την οποία επιθυμεί να γλυτώσει: «Όταν το πλοίο έχει σηκώσει άγκυρα και έχει απαλλαγεί από το θόρυβο των λέμβων που πηγαινοέρχονται, ο ταξιδιώτης συνηθίζει να παραδίδεται σε πλήρη αμεριμνησία, όπως συμβαίνει και όταν, επιτέλους, έχει γλιτώσει, γεμάτος ευτυχία, από το θόρυβο του σιδηροδρομικού σταθμού, με τα υπάρχοντά του στο μικρό διαμέρισμα του βαγονιού και το τρένο να ξεκινά».⁴⁸⁴

Κατά την αναχώρηση του ίδιου περιηγητή με το πλοίο «Balcan» της γαλλικής εταιρείας Fraissinet με προορισμό την Κωνσταντινούπολη από τη Λέσβο το 1885, σημειώνεται: «Πολύ πρωί ακόμη ένας θόρυβος ξύπνησε τους ταξιδιώτες, θόρυβος που προκλήθηκε από το κύλισμα των αλυσίδων της άγκυρας και από τις υπόλοιπες προετοιμασίες για την αναχώρηση. [...] Για μια ακόμη φορά μας ξύπνησε το άσπλαχνο σύρσιμο της αλυσίδας της άγκυρας».⁴⁸⁵ Η αποστροφή προς τον παραγόμενο ήχο της αγκυροβόλησης είναι σαφής. Ο ήχος αυτός μάλιστα θα βιωθεί φοβικά και θα λάβει στοιχεία ανθρωπομορφισμού, καθώς μετατρέπεται σε «άσπλαχνο» ήχο, ανελέητο. Ίσως η πιο χαρακτηριστική περιγραφή ανθρωπομορφισμού της μηχανής παραδίδεται από τον Gautier στον όρμο της Ερμούπολης το 1852: «Είχαν κοπάσει πια εκείνα τα φριχτά ανυπόφορα τριξίματα του ταλαιπωρημένου карабиού που έμοιαζαν να προαναγγέλλουν την ολοκληρωτική του διάλυση· δεν ακούγονταν πια εκείνοι οι ξεροί ανησυχητικοί κρότοι, οι καρέκλες που σούρνονταν από τη μία άκρη του σαλονιού ως την άλλη σε κάθε σκαμπανέβασμα· είχαν σταματήσει εκείνοι οι υπόκωφοι θρήνοι, τα άναρθρα βογγητά, το σπασμωδικό αγκομαχητό της μηχανής, εκείνοι οι γεμάτοι αγωνία θόρυβοι, οι σχεδόν ανθρώπινοι αναστεναγμοί οι οποίοι βγαίνουν, σαν από

⁴⁸³ B. Blesser – L.-R. Salter, *Spaces Speak, Are You Listening? Experiencing Aural Architecture*, Λονδίνο/ Μασαχουσέτη: MIT Press, 2009, σ. 105.

⁴⁸⁴ Κ. Krumbacher, ό.π., σ. 143.

⁴⁸⁵ Ό.π., σ. 403, 409.

καταπιεσμένα σωθικά, μέσα από τα τρίςβαθα ενός ατμόπλοιου που συνεχίζει το δρόμο του μέσα στην κακοκαιρία».⁴⁸⁶

Στον αντίποδα της μειωμένης ακουστικής ανοχής και της φοβικής πρόσληψης των μηχανικών ήχων, βρίσκεται η ακουστική εμπειρία του H. Belle. Οι ήχοι της μηχανής και των φουγάρων στο Λαύριο του 1875 θα προκαλέσουν τη συγκίνηση και το θαυμασμό του, καθώς θα ερμηνευτούν ως ηχητικά ίχνη της ανθρώπινης δραστηριότητας και εξάπλωσης: «διακρίνουμε ψηλά φουγάρα εργοστασίων· ακούμε ήδη το θόρυβο των μηχανών και το ρόγχο των καμινιών. Τίποτα δεν είναι πιο συγκινητικό, όσο αυτή η ανθρώπινη παρουσία καταμεσής μιας τέτοιας ερημιάς».⁴⁸⁷ Αν και δεν κατονομάζεται από τον H. Belle, είναι προφανές πως αναφέρεται στις εργοστασιακές εγκαταστάσεις της Γαλλικής Εταιρείας Μεταλλείων στο Λαύριο.⁴⁸⁸ Ο κοινωνιολόγος K. Hetherington θα υποστηρίξει πως το εργοστάσιο αποτελεί μια νεωτερική ετεροτοπία. Φαίνεται πως στηρίχθηκε στην τρίτη αρχή που παρουσίασε ο Foucault στο κείμενό του για τις ετεροτοπίες: «Η ετεροτοπία έχει την ικανότητα να συμπαραθέτει [juxtaposer] σε έναν μόνο πραγματικό τόπο περισσότερους χώρους, περισσότερες χωροθεσίες, οι οποίες είναι μεταξύ τους ασύμβατες».⁴⁸⁹ Ο Hetherington θεωρεί πως στο χώρο του εργοστασίου που εξωτερικά καταλαμβάνει έναν συγκεκριμένο γεωγραφικό τόπο παρατίθενται στο εσωτερικό του διαφορετικές μορφές χωροχρονικής οργάνωσης.⁴⁹⁰

⁴⁸⁶ *Τρεις Γάλλοι Ρομαντικοί στην Ελλάδα. Λαμαρτίνος – Νερβάλ – Γκωτιέ*, ό.π., σ. 135.

⁴⁸⁷ H. Belle, ό.π., μέρος Γ', σ. 96.

⁴⁸⁸ Η «νεογέννητη βιομηχανία», όπως την ονομάζει ο H. Lefebvre, τείνει να εγκαθίσταται στις παρυφές ή έξω από την πόλη, καθώς έχει ανάγκη από πηγές ενέργειας και πρώτων υλών (ποτάμια, δάση, κάρβουνο, μεταλλεία), μέσα μεταφοράς (ποτάμια, διώρυγες, σιδηρόδρομος) και αποθέματα εργατικών χεριών (ειδικά όσον αφορά στην αγροτική βιοτεχνία). Βλ. H. Lefebvre, *Δικαίωμα στην πόλη. Χώρος και Πολιτική*, ό.π., σ. 26. Εντούτοις, όσο πλησιάζουμε τον 20^ο αιώνα, η δυναμική της χωρο-τεχνολογικής ανάπτυξης διαφοροποιείται, καθώς οι τυποποιημένες τεχνολογίες παραγωγής τείνουν να χωροθετούνται σε γεωγραφικά αποκεντρωμένες τοποθεσίες, ενώ οι μη τυποποιημένες τεχνολογικές δραστηριότητες εντοπίζονται σε γεωγραφικά συγκεντρωμένους χώρους. Βλ. H. Κουρλιούρος, ό.π., σ. 390-2.

⁴⁸⁹ M. Foucault, ό.π., σ. 264.

⁴⁹⁰ Βλ. Στ. Σταυρίδης, *Μετέωροι χώροι της ετερότητας*, ό.π., σ. 220-1.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

«Ο κόσμος δεν είναι αυτό που σκέφτομαι
αλλά αυτό μέσω του οποίου ζω»

Maurice Merleau-Ponty*

Τα περιηγητικά κείμενα παρά «τη σιωπηρή υλικότητά τους»⁴⁹¹ αποτελούν πηγή που «πέραν του να διαβάζεται, ακούγεται κιόλας».⁴⁹² Σε καμία περίπτωση δεν μοιάζουν στο πολυαισθητηριακό περιβάλλον των προφορικών μαρτυριών που προσφέρεται σε έναν ιστορικό,⁴⁹³ εντούτοις ενσωματώνουν έντονα στοιχεία προφορικότητας μέσω των ηχοποιητικών λέξεων που χρησιμοποίησαν οι περιηγητές για να μεταγράψουν ήχους.

Συλλαμβάνοντας τους Ευρωπαίους περιηγητές ως μια ακουστική κοινότητα⁴⁹⁴ –βεβαίως με τις εσωτερικές διαφοροποιήσεις της– προσπάθησα να συγκεντρώσω τους ήχους που εκείνοι άκουσαν στο αγροτικό και αστικό περιβάλλον της υπό μετάβαση Ελλάδας του 19^{ου} αιώνα. Αν ο εθνικός ή εθνικιστικός λόγος για την ελληνική εθνική ταυτότητα αφηγείται την ιστορία ενός γλωσσικά και θρησκευτικά ομοιογενούς πληθυσμού εντός των συνόρων του

* M. Merleau-Ponty, *Η φαινομενολογία της αντίληψης*, 1945. Παρατίθεται στο: Γ. Χαμηλάκης, ό.π., σ. 88.

⁴⁹¹ I. Biddle – K. Gibson, “Introduction”, στο: *Cultural Histories of Noise, Sound and Listening in Europe, 1300-1918*, Λονδίνο/ Νέα Υόρκη: Routledge, 2017, σ. 1.

⁴⁹² Ε. Καλλιμοπούλου – Κ. Κορνέτης – Π. Πούλος, “Από το κάλεσμα για προσευχή στις σιωπές του Μουσείου: Ηχοτοπία της Θεσσαλονίκης σε μετάβαση”, ό.π., σ. 319.

⁴⁹³ Ε. Καλλιμοπούλου, “«Ακούω-βλέπω-σιωπώ». Αισθητηριακή ιστορία και προφορικές μαρτυρίες στη Θεσσαλονίκη των προσφύγων”, ό.π., σ. 162.

⁴⁹⁴ Οι περιηγητές που περιλαμβάνονται στην εργασία αυτή έχουν ως κοινό την προέλευσή τους από τις δυτικές ευρωπαϊκές χώρες και την πνευματική ζύμωσή τους στο περιβάλλον της μεσαίας και ανώτερης αστικής τάξης του β' μισού του 18^{ου} και του 19^{ου} αιώνα. Αυτοί οι περιηγητές εκλαμβάνονται ως μια ακουστική κοινότητα, κυρίως γιατί μοιράζονται παρόμοιους πολιτισμικούς τρόπους ακρόασης και ερμηνείας των ήχων. Για τον ορισμό της ακουστικής κοινότητας βλ. B. Truax, *Acoustic Communication*, Κονέκτικατ: Ablex, 1984, σ. 57-8 & R.M. Schafer, ό.π., σ. 215-7.

Ελληνικού Κράτους του 19^{ου} αιώνα, η ηχητική ιστορία θα τονίσει ακόμη παραπάνω τις ρωγμές αυτής της αφήγησης.

Ο ήχος δημιουργεί συμβολική σχέση με το χώρο με την έννοια ότι δραστηριοποιεί «μηχανισμούς ανάγνωσης, ερμηνευτικής του περιβάλλοντος».⁴⁹⁵ Η ακουστική εμπειρία εντυπώνει τον βιωμένο χώρο και με τη σειρά της η εισαγωγή της έννοιας του ηχοτοπίου διευρύνει εννοιολογικά τον χώρο. Πότε αυτοί οι βιωμένοι ήχοι καταγράφουν κοινωνικούς και υλικούς μετασχηματισμούς της προνεωτερικής πόλης και πότε επιβεβαιώνουν στερεοτυπικές ταυτότητες; Ζητούμενο ήταν να κατανοηθεί η σχέση ανάμεσα στον αναφερόμενο ήχο και τον αναφέροντα, η σημασία δηλαδή που αποκτά ο ήχος στις διαδρομές των περιηγητών. Ουσιαστικά μελετάται η σχέση που γεννάται μεταξύ της εμπειρίας και της συμβολικής χρήσης του ήχου.⁴⁹⁶

Το νεοελληνικό ηχοτοπίο δεν είναι ενιαίο και συνεχές. Στα περιηγητικά κείμενα ο ήχος της Ελλάδας του 19^{ου} αιώνα υπηρετεί κατά βάση ανθρωποκεντρικούς σκοπούς. Θα λειτουργήσει προσανατολιστικά στο χώρο κατά την περιήγηση, θα αποτελέσει μέσο ταυτοποίησης και αναγνώρισης της θέσης διαφόρων λειτουργικών χώρων της κοινότητας, θα συμπυκνώσει την κοινωνική δραστηριότητα της πόλης, την εργασιακή απασχόληση και το επίπεδο εκτεχνολόγησης, θα αποτυπώσει το βαθμό συνύπαρξης ανθρωπογενών και γεωφυσικών ήχων στο προ-αστικό ηχοτοπίο, θα αποδώσει συμπυκνωμένα την ταυτότητα του τόπου και των κατοίκων του (τον αρχαιοελληνισμό, το νεοελληνισμό, τον Τούρκο). Η περιγραφόμενη κοινωνική λειτουργικότητα του προ-νεωτερικού ήχου τον καθιστά ένα ίχνος στο χώρο. Στην πορεία, οι μεταβατικές διαδικασίες του 19^{ου} αιώνα θα αποτυπωθούν και ηχητικά. Ο νεωτερικός ήχος θα λειτουργήσει ως προσωρινός και “ρευστός” δείκτης στο διαρκώς μεταβαλλόμενο και εκτεχνολογούμενο χώρο της πόλης. Το προ-νεωτερικό ηχοτοπίο ασφαλώς και αποτελεί ένα διαφορετικό ηχητικό

⁴⁹⁵ Στ. Σταυρίδης, *Η Πολιτισμική Εξάρτηση της Συμβολικής Σχέσης με τον Χώρο*, ό.π., σ. 163.

⁴⁹⁶ Βλ. επίσης την ενδιαφέρουσα μεθοδολογική προσέγγιση του Π. Ματάλα στην ιστορία του τοπίου της Σπάρτης από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα έως τα μέσα του 20^{ου} αιώνα. Η υλικότητα του τοπίου παρούσα μέσα από την αισθητηριακή εμπειρία του μελετάται σε σχέση με τις συμβολικές αναπαραστάσεις αυτού του τοπίου. Βλ. Π. Ματάλας, ό.π., σ. 14-23.

καθεστώς χωρίς όμως αυτό να σημαίνει πως συνιστά μια “φτωχή” ηχητικά εμπειρία ή τόσο διαφοροποιημένη ώστε να μην είναι προσεγγίσιμη.

Εν ολίγοις, η μελέτη των ηχοτοπίων της Ελλάδας του 19^{ου} αιώνα θα αναδείξει τη λειτουργικότητα του ήχου σε μια μεταβατική περίοδο όπου κυριαρχούν προνεωτερικά στοιχεία και εντοπίζονται νεωτερικά ίχνη. Η μετάβαση αυτή αποτυπώνεται στην αισθητηριακότητα, η μετάβαση δηλαδή γίνεται πριν από όλα και πάνω από όλα *αισθητή* στους πρωταγωνιστές της. Για το λόγο αυτό οι ήχοι τότε θα βιωθούν ως ενοχλητικοί και θα καταγραφούν ως θόρυβοι και τότε η απουσία τους, δηλαδή η σιωπή, θα λάβει θετικό ή αρνητικό πρόσημο.

Η ιστορικότητα των αισθήσεων έτσι όπως διαμορφώνεται μέσα από τη μνήμη παραγνωρίζεται όταν γίνεται λόγος απλώς για εξωτερικά ερεθίσματα που προσλαμβάνονται από τους υποδοχείς των αισθήσεων. Η λέξη «ερέθισμα» φέρει πάντα και μια βιολογική κληρονομιά που δεν είναι κατάλληλη για να εκπροσωπήσει το αισθητηριακό υλικό που προσφέρεται στον άνθρωπο. Άλλωστε, ένα από τα προβλήματα με τα νευροεπιστημονικά εξηγητικά μοντέλα των αισθήσεων –όπως και της μνήμης– είναι πως οδηγούν την ιστορική μελέτη σε ένα μεθοδολογικό ατομισμό: Η όποια αισθητηριακή εμπειρία παρουσιάζεται ως μία φυσιολογία κάποιας αίσθησης που μετασχηματίζεται από την υποκειμενική και προσωπική ιστορία του κάθε ατόμου.⁴⁹⁷

Η αισθητηριακή εμπειρία μπορεί να είναι πανανθρώπινη ως προς τις βασικές της προϋποθέσεις, δεν συμβαίνει το ίδιο όμως με τις αισθητηριακές τροπικότητες. Οι αισθητηριακές τροπικότητες προκύπτουν από ιστορικές και πολιτισμικές διεργασίες, που μπορεί να εξαρτιούνται από την τάξη, το φύλο, την ηλικία κ.ο.κ..⁴⁹⁸ Η ακοή είναι πολιτισμικά μεταβλητή και υπόκειται στις επικρατούσες ιδεολογίες και σχέσεις εξουσίας εντός ενός δεδομένου τόπου και χρόνου.⁴⁹⁹ Η νευροεπιστήμη κινείται στο πλαίσιο των πέντε αισθήσεων, που όμως δεν παύει να είναι ένας τρόπος πολιτισμικά προκαθορισμένος.

⁴⁹⁷ Βλ. D. Howes, ό.π., σ. χί.

⁴⁹⁸ Ό.π. & Γ. Χαμηλάκης, ό.π., σ. 28-9.

⁴⁹⁹ Βλ. V. Erlmann, “But what of the Ethnographical Ear? Anthropology, Sound, and the Senses”, στο: *Hearing Cultures. Essays on Sound, Listening, and Modernity*, Οξφόρδη/ Ν. Υόρκη: Berg, 2004, [= *Wenner-Gren International Symposium Series*], σ. 3.

Σε αντίθεση με τον 19^ο αιώνα που μας κληροδότησε την «αυτόνομη όραση», ο 20^{ός} και 21^{ος} αιώνας μάς έφερε αντιμέτωπους με έναν αισθητηριακό καταιγισμό. Η βιοπολιτική που ρύθμισε και πειθάρχησε τις αισθήσεις υπό τη σκέπη της όρασης κατά τον 19^ο αιώνα, δεν μπορούσε να ανταπεξέλθει στις νέες πραγματικότητες που εισήγαγε ο 20^{ός} αιώνας, από την εργατική τάξη, τα φεμινιστικά κινήματα, την αποαποικιοποίηση μέχρι την τεχνολογική εξέλιξη. Θα είχε εξαιρετικό ενδιαφέρον η εργασία αυτή να επεκταθεί στα ηχοτοπία της ελληνικής πόλης του πρώτου μισού του 20^{ού} αιώνα, όταν η παραγωγή τυποποιείται μέσω της τεχνολογίας και οι βιομηχανικές ζώνες εργασίας στην Ελλάδα εγκαθίστανται στις παρυφές του πολεοδομικού ιστού της πόλης. Να μελετηθεί το τραμ, το αυτοκίνητο, το ραδιόφωνο, το τηλέφωνο και ο κινηματογράφος όταν εντάσσονται στην καθημερινή εμπειρία των κατοίκων της πόλης. Όταν ο ήχος στο δημόσιο χώρο πλέον ρυπαίνει, γίνεται αντικείμενο αποστροφής και μετατρέπεται σε μη αποδεκτή συνθήκη για την κατοίκηση του χώρου. Ταυτόχρονα, η ησυχία γίνεται αντικείμενο διεκδίκησης και ο ήχος κανονικοποιείται μέσα από τη ρύθμιση των ωρών κοινής ησυχίας. Όταν, εν ολίγοις, η ελληνική πόλη «εκσυγχρονίζεται» και οργανώνεται βάσει του προτύπου των ευρωπαϊκών μεγαλουπόλεων.

Ο ρόλος του Κεφαλαίου δεν θα πρέπει υποτιμηθεί στο διαμορφούμενο αισθητηριακό καθεστώς του 20^{ού} και 21^{ου} αιώνα, καθώς ανέδειξε, εμπορευματοποίησε και εργαλειοποίησε το πολυαισθητηριακό βίωμα μέσα από τα εμπορικά κέντρα, τα θεματικά πάρκα κ.ο.κ..⁵⁰⁰ Όλο και πιο συχνά οι αίθουσες τεχνών θα φιλοξενούν έργα που προσφέρουν προσομοιώσεις πολυαισθητηριακών εμπειριών. Δεν είναι λοιπόν τυχαία και η στροφή μέρους του ακαδημαϊκού χώρου στην αμφισβήτηση της εγκυρότητας του οπτικοκεντρικού μοντέλου αφήγησης [ocularcentrism] και στη διερεύνηση των αφηγηματικών μοντέλων που μπορούν να προσφέρουν άλλες αισθήσεις. Ο Γ. Χαμηλάκης διερωτάται κατά πόσο η συνθήκη αυτή είναι ορόσημο μιας πιο βαθιάς αλλαγής του αισθητηριακού κοινωνικού βιώματος ή «πρόκειται απλώς για έναν πρόσκαιρο συρμό, που τροφοδοτείται κυρίως από τον καπιταλισμό και την ακαδημαϊκή επιχειρηματικότητα».⁵⁰¹

⁵⁰⁰ Γ. Χαμηλάκης, ό.π., σ. 82-3, 132, 137.

⁵⁰¹ Ό.π., σ. 83.

Η αισθητηριακή ιστορία σαφώς και επιτίθεται στην καρτεσιανή αντίληψη που συμπυκνώνεται στη φράση «cogito ergo sum» και κυριάρχησε στη δυτική νεωτερικότητα. Δεν προκρίνει όμως την υπεροχή των συναισθημάτων ή την εγκυρότητα του ζωντανού βιώματος εις βάρος της σκέψης, αλλά προωθεί «την αποκατάσταση της σκέψης σαν άλλη μορφή βιωμένης εμπειρίας, σαν αισθητηριακή και συν-κινητική πρακτική, συνυφασμένη με όλες τις άλλες ενσώματες πρακτικές».⁵⁰²

Δεν έχει άδικο ο Γ. Χαμηλάκης όταν στην πολυαισθητηριακή προσέγγιση δεν διακρίνει μόνο την αλλαγή παραδείγματος για την Αρχαιολογία αλλά την ανάγκη αναθεώρησης της οντολογίας του ίδιου του επιστημονικού κλάδου.⁵⁰³ «Η εξερεύνηση των αισθήσεων [...] δεν αφορά τα αισθητήρια όργανα και τη μηχανική των σωματικών ερεθισμάτων. Είναι περισσότερο μια έρευνα για την ουσία της ύπαρξης, για τη ζωή, για τη φύση των διχοτομιών υποκειμένου-αντικειμένου, και νου-σώματος»,⁵⁰⁴ επεξηγεί ο Χαμηλάκης. Ως εκ τούτου, η διερεύνηση των δυνατοτήτων και των νέων συσχετίσεων που μπορούν να προκύψουν από μια ιστορία των αισθήσεων έχει ως αποτέλεσμα και προϋποθέτει μαζί το στοχασμό του οντολογικού περιεχομένου της Ιστορίας. Οι θεωρητικοί στοχασμοί των ιστορικών που επικεντρώνονται στη μεγάλη διάρκεια των νοοτροπιών ίσως είναι ανάγκη να επανατοποθετηθούν, καθώς τα γεγονότα και οι εξελίξεις δεν συμβαίνουν σε επίπεδο νοητικών και ιδεολογικών διεργασιών αλλά πρώτα απ' όλα βιώνονται από τους ιστορικούς δράστες, γίνονται κτήμα της νόησης μέσα από την εμπειρία. Τα ενεργητικά υποκείμενα καταρχήν δρουν, δημιουργούν και αποκτούν εμπειρίες, τις οποίες ο ιστορικός οφείλει να συναισθανθεί και όχι απλώς να αναπαραστήσει ως μία αποκομμένη από το σώμα νοητική διεργασία.

Δεν γίνεται να μην εγείρει αμφιβολίες το κατά πόσο είναι ικανή η ιστορία να *αναπαραστήσει* παρελθούσες αισθητηριακότητες μέσα από τις πρωτογενείς πηγές της όπου πλειοψηφούν τα κειμενικά σώματα του αρχείου. Την αδυναμία της γραφής να αποτυπώσει τη δυναμικότητα της αισθητηριακής τροπικότητας, εν προκειμένω, της ακοής σημειώνει ο G. Deschamps όταν επισκέφθηκε τη

⁵⁰² Ό.π., σ. 226.

⁵⁰³ Ό.π., σ. 115, 136, 153.

⁵⁰⁴ Ό.π., σ. 136.

Δωρίδα της Φθιώτιδας το 1890: «Εξάλλου θα ήταν ανώφελο να θελήσω να ζωγραφίσω με άχρωμες λέξεις [...] τον παλμό των μακρινών κουδουνιών, τις συγκεχυμένες φωνές, τα τσοπάνικα τραγούδια, τα διαπεραστικά καλέσματα των γυναικών που δουλεύουν στους αγρούς».⁵⁰⁵

Ισχύει πως άλλα σώματα πηγών, όπως η φωτογραφία ή, πιο πρόσφατα, οι προφορικές συνεντεύξεις, φαίνονται καταλληλότερα για ένα τέτοιο εγχείρημα. Όμως το ζητούμενο βρίσκεται πράγματι στην *αναπαράσταση* ή στην *παρουσία*; Η αναπαράσταση αποτελεί ένα αμφιλεγόμενο εγχείρημα ακόμη και σε τομείς όπως αυτός της αρχαιολογίας.⁵⁰⁶ Η ιστορία έχει να κάνει περισσότερο με την υπόδειξη μιας παρουσίας και όχι με την αναπαράσταση. Ως προς το θέμα που μας απασχολεί, να ανακαλέσει μέσα από την ανάγνωση μιας φαινομενικά αποστειρωμένης γραφής τις αισθητηριακές συνδέσεις μεταξύ «υλικών, σωμάτων, πραγμάτων και ουσιών σε κίνηση», να πυροδοτήσει αυτό που ο Γ. Χαμηλάκης ονομάζει την «συν-κινητική τους δύναμη».⁵⁰⁷ Σε καμία περίπτωση αυτή η διπλωματική δεν αποτελεί και ούτε αξίωσε να λειτουργήσει ως μια ολοκληρωμένη πρόταση προσέγγισης της αισθητηριακότητας στην ιστορία, πιστεύω όμως πως προσφέρει κάποιες πειστικές ενδείξεις για να περπατήσουμε και σε αυτό το μονοπάτι, να ανησυχήσουμε και να στοχαστούμε εντός του πριν το κρίνουμε ή/ και το απορρίψουμε.

⁵⁰⁵ G. Deschamps, ό.π., σ. 284.

⁵⁰⁶ Βλ. Γ. Χαμηλάκης, ό.π., σ. 31-2.

⁵⁰⁷ Ό.π., σ. 32

Βιβλιογραφία

Ι. Πηγές – Περιηγητικά κείμενα

Abbott G. F., *Ένας Άγγλος στην Μακεδονία του 1900*, εισ. – μτφρ. Ιωσήφ Κασσεσιάν, Χριστίνα Κασσεσιάν, Αθήνα: Στοχαστής, 2004 [G. F. Abbott, *The Tale of a Tour in Macedonia*, Λονδίνο, 1903].

About Edmond, *La Grèce Contemporaine*, Παρίσι, ⁵1863 (α' εκδ.: 1854).

Ansted D. T., *The Ionian Islands in the Year 1863*, Λονδίνο, 1863.

Barthélemy abbé J. J., *Travels of Anacharsis the Younger in Greece*, τ. VII, Λονδίνο, 1792.

Bartholdy J. L. S., *Ταξιδιωτικές εντυπώσεις από την Ελλάδα 1803 – 1804*, μτφρ. Φώντας Κονδύλης, Αθήνα: Εκάτη, ²2007. [J. L. S. Bartholdy, *Voyage en Grèce fait dans les années 1803 et 1804*, τ. 1 & 2, Παρίσι, 1808].

Barrows Samuel J., *The Isles and Shrines of Greece*, Βοστόνη, 1898.

Bazili Konstantin M., *Ένας Ρώσος στην Ελλάδα του Καποδίστρια: το Αρχιπέλαγος και η Ελλάδα στα 1830-1831*, μτφρ. Όλεγ Τσμπένκο, επιμ. Κ. Ι. Τσαούσης, Αθήνα: Καλέντης, 2000 [K. Bazili, *Arkhipelag i Gretsia n 1830 i 1831*, Πετρούπολη, 1834].

Belle Henri, *Ταξίδι στην Ελλάδα 1861-1874*, μτφρ. Λίνα Σταματιάδη, εισ. – σχόλια Γ. Γρυντάκης, μέρος Γ', Αθήνα: Ιστορήτης, 1994 [H. Belle, *Voyage en Grèce – Trois années en Grèce*, Παρίσι, 1881].

_____, *Ταξίδι στην Ελλάδα 1861-1874*, μτφρ. Λίνα Σταματιάδη, εισ. – σχόλια Γ. Γρυντάκης, μέρος Δ', Αθήνα: Ιστορήτης, 1996 [H. Belle, *Voyage en Grèce – Trois années en Grèce*, Παρίσι, 1881].

Clarke E. D., *Travels in Various Countries in Europe Asia and Africa*, τ. 6 - 8, Λονδίνο, 1818.

Dawson-Damer G. L., *Diary of a Tour in Greece, Turkey, Egypt and the Holy Land*, τ. I, Λονδίνο, 1841.

Deschamps G., *Η Ελλάδα σήμερα. Οδοιπορικό 1890. Ο κόσμος του Χαρίλαου Τρικούπη*, μτφρ. Α. Δαούτη, πρόλογος – σχόλια Α. Νικολοπούλου, Αθήνα: Τροχαλία, 1992 [G. Deschamps, *La Grèce d'aujourd'hui*, Παρίσι, 1892].

Dodwell Edward, *Classical and topographical tour through Greece, during the years 1801, 1805 and 1806*, τ. II, Λονδίνο, 1819.

Estourmel Comte Joseph d', *Journal d'un voyage en Orient*, τ. I, Παρίσι, 1844.

Φλωμπέρ Γουσταύος, *Το ταξίδι στην Ελλάδα. Δεκέμβριος 1850 – Φεβρουάριος 1851*, πρόλογος Κ. Θ. Δημαράς, μτφρ. Π. Α. Ζάννας, Αθήνα: Ολκός, 1997 [G. Flaubert, *Voyages*, Texte établi et présenté par René Dumesnil, Société Les Belles Lettres, Παρίσι, 1948].

Hobhouse J. C., *A Journey through Albania, and Other Provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople*, during the Years 1809 and 1810, τ. I, Φιλαδέλφεια, 1817.

Holland Henri, *Ταξίδια στα Ιόνια Νησιά, Ήπειρο, Αλβανία (1812-1813)*, μτφρ. Χρ. Ιωαννίδης, πρόλογος – επιμ. Τ. Βουρνάς, Αθήνα: Αφοί Τολίδη, 1989 [H. Holland, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia & c. during the Years 1812 and 1813*, Λονδίνο, 1815].

_____, *Ταξίδι στη Μακεδονία και Θεσσαλία (1812-1813)*, μτφρ. Γ. Καραβίτης, πρόλογος – επιμ. Τ. Βουρνάς, Αθήνα: Αφοί Τολίδη, 1989 [H. Holland, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia & c. during the Years 1812 and 1813*, Λονδίνο, 1815].

Hughes T. S., *Travels in Greece and Albania*, τ. II, Λονδίνο, 1830.

Mahaffy J. P., *A Survey of Greek Civilization*, Πενσυλβάνια, 1896.

_____, *Rambles and Studies in Greece*, Ν. Υόρκη, ⁷1913.

Mousson Alb., *Κέρκυρα και Κεφαλλονιά. Μια περιήγηση το 1858*, μτφρ. Κλειώ – Θεανώ Φλωράτου, εισ. – σχόλια Θεοδόσης Πυλαρινός, Αθήνα: Ιστορήτης, 1995 [Alb. Mousson, *Ein Besuch auf Korfu und Cefalonien im September 1858*, Ζυρίχη, 1859].

Krumbacher Karl, *Ελληνικό Ταξίδι – Φύλλα από το ημερολόγιο ενός ταξιδιού στην Ελλάδα και στην Τουρκία*, μτφρ. – εισ. – σχόλια Γιώργος Θανόπουλος, Αθήνα: Ιστορήτης, 1994 [Karl Krumbacher, *Griechische Reise – Blätter aus dem Tagebuche einer Reise in Griechenland und in der Türkei*, Βερολίνο, 1886].

Pashley Robert, *Travels in Crete*, τ. I, Λονδίνο, 1837.

Πουκεβίλ Φραγκίσκου-Καρόλου-Ούγγου-Λαυρεντίου, *Ταξίδι στο Μοριά*, μτφρ. Όλγα Ρομπάκη – Ελένη Γαρίδη, πρόλογος – σχόλια Τ. Βουρνάς, Αθήνα: Αφοί Τολίδη, 1980 [F. C. Pouqueville, *Travels in the Morea, Albania and Other Parts of the Ottoman Empire*, Λονδίνο, 1813].

Stephens John G., *Incidents of Travel in Greece, Turkey, Russia and Poland*, Δουβλίνο, 1839.

Stackelberg O. M. Baron von, *Trachten und Gebräuche der Neugriechen*, Βερολίνο, 1831.

Sieber Franz Wilhelm, *Ταξιδεύοντας στη νήσο Κρήτη το 1817*, μτφρ. Δ. Μούστρη, εισ. – σχόλια Γ. Γρυντάκης, Αθήνα: Ιστορήτης, 1994 [F. W. Sieber, *Travels in the Island of Crete, in the Year 1817*, Λονδίνο, 1823].

Σατωμπριάν, Οδοιπορικό. *Η Ελλάδα του 1806. Από το Παρίσι στην Ιερουσαλήμ*, πρόλογος – μτφρ. Αντρέας Καραντώνης, Αθήνα: Δωδώνη, 1979 [F.-R. Chateaubriand, *Itinéraire de Paris à Jérusalem*, Παρίσι, 1811].

Σιμόπουλος Κυριάκος, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21: απομνημονεύματα, χρονικά, ημερολόγια, υπομνήματα...*, 1821-1822, τ. Ι, Αθήνα, Στάχυ, ⁵1999.

_____, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21: απομνημονεύματα, χρονικά, ημερολόγια, υπομνήματα...*, 1822-1823, τ. ΙΙ, Αθήνα, Στάχυ, ⁴1999.

_____, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21: απομνημονεύματα, χρονικά, ημερολόγια, υπομνήματα...*, 1823-1824, τ. ΙΙΙ, Αθήνα, Στάχυ, ⁴1999.

_____, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21: απομνημονεύματα, χρονικά, ημερολόγια, υπομνήματα...*, 1824-1826, τ. ΙV, Αθήνα, Στάχυ, 1984.

_____, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21: απομνημονεύματα, χρονικά, ημερολόγια, υπομνήματα...*, 1826-1829, τ. V, Αθήνα, Στάχυ, 1984.

Στεφανόπολι Δήμο & Νικολό, *Ταξίδι του Δήμου και Νικολό Στεφανόπολι στην Ελλάδα κατά τα χρόνια 1797 και 1798, Μάνη, Ήπειρος*, μτφρ. Α. Σπήλιος, επιμ. – σχόλια Τ. Βουρνάς, Αθήνα: Αφοί Τολίδη, 1974 [D. & N. Stephanopoli, *Voyage de Dimo et Nicolo Stephanopoli en Grèce*, Παρίσι, 1800].

Στη χώρα του φεγγαριού. Βρετανίδες περιηγήτριες στην Ελλάδα (1718-1932), Β. Κολοκοτρώνη – Ε. Μήτση (επιμ.), μτφρ. Σοφία Αυγερινού, Αθήνα: Εστία, 2005.

Tozer Henry F., *The Islands of the Aegean Sea*, Οξφόρδη, 1890.

Τρεις Γάλλοι Ρομαντικοί στην Ελλάδα. Λαμαρτίνος – Νερβάλ – Γκωτιέ, πρόλογος Παναγιώτης Μουλλάς, μτφρ. Βάσω Μέντζου, Αθήνα: Ολκός, 1990.

Walpole Robert, *Memoirs relating to European and Asiatic Turkey*, Λονδίνο, 1817.

Williams Hugh W., *Travels in Italy, Greece and the Ionian Islands*, τ. Ι, Εδιμβούργο, 1820.

Wordsworth Christopher, *Athens and Attica: Journal of a residence there*, Λονδίνο, 1837.

_____, *Greece: Pictorial, Descriptive, and Historical*, Λονδίνο, ²1844.

Wyse Thomas, *An excursion in the Peloponnesus in the year 1858*, Λονδίνο, 1865.

II. Βιβλιογραφία

Aschan-Leygonie Christina, “Vers une analyse de la resilience des systèmes spatiaux”, *L’Espace géographique*, t. 29, n. 1, 2000, σ. 64-77.

Avanza Martina – Laferté Gilles, “Dépasser la «construction des identités»? Identification, image sociale, appartenance”, *Genèses*, n. 61, 2005, σ. 134-52.

Aymonino Carlo, *Κυριαρχία και υποτέλεια: η εξέλιξη της μοντέρνας πόλης*, μτφρ. - εισ. - επιμ. Παντελής Λαζαρίδης, Αθήνα: Νέα Σύνορα-Λιβάνης, 1979.

Άντερσον Μπένεντικτ, *Φαντασιακές Κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, μτφρ. Ποθητή Χαντζαρούλα, Αθήνα: Νεφέλη, 1997.

Αυγουστίνου Όλγα, *Ιδανικά Ταξίδια. Η Ελλάδα στη γαλλική ταξιδιωτική λογοτεχνία 1550 – 1821*, Αθήνα: Μ.Ι.ΕΤ., 2003.

Benevolo Leonardo, *Aux sources de l'urbanisme moderne*, Παρίσι: Horizons de France, 1972.

_____, *Βιομηχανική επανάσταση. Βιομηχανική πόλη*, μτφρ. Παντελής Λαζαρίδης, Αθήνα: Νέα Σύνορα-Λιβάνης, χ.χ. [1977].

Bergson Henri, *Matter and Memory*, μτφρ. N.M. Paul – W.S. Palmer, Νέα Υόρκη: Zone Books, 2005.

Biddle Ian – Gibson Kirsten (επιμ.), *Cultural Histories of Noise, Sound and Listening in Europe, 1300-1918*, Λονδίνο/ Νέα Υόρκη: Routledge, 2017.

Blesser Barry – Salter Linda-Ruth, *Spaces Speak, Are You Listening? Experiencing Aural Architecture*, Λονδίνο/ Μασαχουσέτη: MIT Press, 2009.

Bourdieu Pierre, “L'identité et la représentation [Éléments pour une réflexion critique sur l'idée de région]”, *Actes de la recherche en sciences sociales*, vol. 35, Νοε. 1980, σ. 63-72.

Bourke Joanna, *Φόβος. Στιγμιότυπα από τον πολιτισμό του 19ου και του 20ού αιώνα*, μτφρ. Τρισεύγενη Παπαϊωάννου, Αθήνα: Σαββάλας, 2011.

Brubaker Rogers – Cooper Frederick, “Beyond «identity»”, *Theory and Society*, vol. 29, n. 1, 2000, σ. 1-47.

Βαΐου Ντίνα – Χατζημιχάλης Κώστας, *Ο χώρος στην αριστερή σκέψη*, Αθήνα: Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς/ νήσος, 2012.

Βιγγοπούλου Ιόλη – Πολυκανδριώτη Ράνια, “Περιγηγνικά κείμενα για τη Νοτιοανατολική Ευρώπη και την Ανατολική Μεσόγειο, 15ος-19ος αιώνας. Κατάλογος Συντομευμένων Τίτλων”, στο: *Περιγηγνικά θέματα. Υποδομή και προσεγγίσεις*, Αθήνα: Ε.Ι.Ε./ Ι.Ν.Ε., 1993, σ. 17-155.

Chamboredon Jean-Claude, “Carte, désignations territoriales, sens commun géographique: les «noms de pays» selon Lucien Gallois”, *Études rurales*, n. 109, 1988, σ. 5-54.

Chamboredon J.-C. – Lemaire M., “Proximité spatiale et distance sociale. Les grands ensembles et leur peuplement”, *Revue française de sociologie*, vol. XI, n. 1, 1970, σ. 3-33.

Chamboredon J.-C. – Mathy J.-Ph. – Méjean A. – Weber F., “L'appartenance territoriale comme principe de classement et d'identification”, *Sociologie du Sud-Est. Revue des sciences sociales*, n. 41-44, Ιουλ. 1984-Ιουν. 1985, σ. 61-85.

Corbin Alain, “Identity, Bells and the Nineteenth-Century French Village”, στο: *Hearing History: A Reader*, επιμ. Mark M. Smith, Τζόρτζια: The University of Georgia Press, 2004, σ. 184-201.

_____, *Les cloches de la terre: paysage sonore et culture sensible dans les campagnes au XIXe siècle*, [Παρίσι]: Albin Michel, 1994.

_____, *The Foul and the Fragrant: odor and the French social imagination*, Νέα Υόρκη: Berg Publishers, 1986.

Γιακωβάκη Νάσια, *Ευρώπη μέσω Ελλάδας. Μια καμπή στην Ευρωπαϊκή Αυτοσυνείδηση 17ος – 18ος αιώνας*, Αθήνα: Εστία, 2006.

Γιαννακόπουλος Κ. – Γιαννιτσιώτης Γ. (επιμ.), *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη. Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια/ Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 2010.

Denney Peter, "Looking back, groping forward: Rethinking sensory history (Review Essay)", *Rethinking History*, vol. 15, n. 4, Δεκ. 2011, σ. 601-16.

Di Méo Guy, "Composantes spatiales, formes et processus géographiques des identités", *Annales de Géographie*, t. 113, n. 638-639, 2004, σ. 339-62.

_____, "L'identité: une médiation essentielle du rapport espace/ société", *Géocarrefour*, vol. 77, n. 2, σ. 175-84.

Eco Umberto, *Η σημειολογία στην καθημερινή ζωή*, μτφρ. Αντώνης Τσοπάνογλου, Θεσσαλονίκη: Μαλλιάρης-Παιδεία, 1999.

_____, *Θεωρία Σημειωτικής*, μτφρ. Έφη Καλλιφατίδη, Αθήνα: Γνώση, 1988.

Eisenstadt S. N., "Multiple Modernities", *Daedalus*, vol. 129, n. 1, 2000, σ. 1-29.

Erlmann Veit (επιμ.), *Hearing Cultures. Essays on Sound, Listening, and Modernity*, Οξφόρδη/ Ν. Υόρκη: Berg, 2004, [= *Wenner-Gren International Symposium Series*].

Εξερτζόγλου Χάρης, *Εκ Δυσμών το Φως; Εξελληνισμός και Οριενταλισμός στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (μέσα 19ου – αρχές 20ού αιώνα)*, Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2015.

Farooqi Suraiya, *Προσεγγίζοντας την Οθωμανική Ιστορία. Εισαγωγή στις πηγές*, μτφρ. Κώστας Ε. Καμπουρίδης, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2006.

Feld Steven, “Waterfalls of Songs. An Acoustemology of Place Resounding in Bosavi, Papua New Guinea”, στο: *Senses of Place*, επιμ. H.M. Basso – S. Feld, Νέο Μεξικό: School of American Research Press, σ. 91-135.

Foucault Michel, “Άλλοι χώροι [Ετεροτοπίες]”, στο: *Ετεροτοπίες και άλλα κείμενα*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Αθήνα: Πλέθρον, 2012, σ. 255-70.

Gallant Thomas, *Νεότερη Ελλάδα. Από τον Πόλεμο της Ανεξαρτησίας μέχρι τις μέρες μας*, μτφρ. Γιάννα Σκαρβέλη, Αθήνα: Πεδίο, 2017.

Garrioch David, “Sounds of the city: The soundscape of early modern European towns”, *Urban History*, vol. 30, n. 1, 2003, σ. 5-25.

Goldsmith Mike, *Discord. The story of noise*, Οξφόρδη: Oxford University Press, 2012.

Goodson Caroline – Lester Anne E. – Symes Carol, “Introduction”, στο: *Cities, Texts and Social Networks, 400-1500. Experiences and Perceptions of Medieval Urban Space*, Farnham: Ashgate, 2010, σ. 1-17.

Grosz Elizabeth, *Architecture from the Outside. Essays on Virtual and Real Space*, Μασαχουσέτη: MIT Press, 2001.

Guérin-Pace France – Guermond Yves, “Identité et rapport au territoire”, *L'Espace géographique*, t. 35, n. 4, 2006, σ. 289-90.

Halbwachs Maurice, *Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης*, μτφρ. Ελευθερία Ζέη, Αθήνα: Νεφέλη, 2013.

Heffernan Michael, "Geography, Cartography and Military Intelligence: The Royal Geographical Society and the First World War", *Transactions of the Institute of British Geographers*, vol. 21, n. 3, 1996, σ. 504-33.

Helmreich Stefan, "Listening against Soundscapes", *Anthropology News*, vol. 51, n. 9, 2010, σ. 10.

Hendy David, *Noise. A Human History of Sound and Listening*, Λονδίνο: Profile Books, 2014.

Howes David, *Sensual Relations. Engaging the Senses in Culture and Social Theory*, Μίσιγκαν: The University of Michigan Press, 2003.

Ingold Tim, "Against Soundscape", στο: *Autumn Leaves. Sound and the Environment in Artistic Practice*, Παρίσι: Double Entendre, 2007, σ. 10-3.

Kandel Eric R., *Αναζητώντας τη μνήμη. Η ανάδυση μιας νέας επιστήμης του νου*, μτφρ. Αζαρία Καραμανλίδη, Ηράκλειο: Π.Ε.Κ., 2008.

Kern Stephen, *The Culture of Time and Space, 1880-1918*, Μασαχουσέτη: Harvard UP, 2003.

Krause Bernie, *Voices of the Wild. Animal Songs, Human Din, and the Call to Save Natural Soundscapes*, Λονδίνο: Yale University Press, 2015.

Καλλιμοπούλου Ελένη, "«Ακούω-βλέπω-σιωπώ». Αισθητηριακή ιστορία και προφορικές μαρτυρίες στη Θεσσαλονίκη των προσφύγων", στο: *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*, Αθήνα: Πλέθρον, 2016, σ. 151-68.

Καλλιμοπούλου Ελένη – Κορνέτης Κώστας – Πούλος Παναγιώτης, "Από το κάλεσμα για προσευχή στις σιωπές του Μουσείου: Ηχοτοπία της Θεσσαλονίκης σε μετάβαση", στο: *Θεσσαλονίκη. Μια πόλη σε μετάβαση 1912-2012*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2015, σ. 316-31.

Καρακατσούλη Άννα, «*Μαχητές της Ελευθερίας*» και 1821. *Η Ελληνική Επανάσταση στη διεθνή της διάσταση*, Αθήνα: Πεδίο, 2016.

Κουρλιούρος Ηλίας Α., *Διαδρομές στις Θεωρίες του Χώρου. Οικονομική γεωγραφία της παραγωγικής αναδιάρθρωσης και της άνισης ανάπτυξης*, Αθήνα: Προπομπός, 2011.

Κρητικός Γιώργος, *Έθνος και χώρος. Προσεγγίσεις στην ιστορική γεωγραφία της σύγχρονης Ευρώπης*, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2008.

_____, *Εκπαίδευση και έλεγχος του χώρου: Από το οθωμανικό μιλλέτ στο ελληνικό κράτος του Μεσοπολέμου*, Αθήνα: Εξάντας, 2010.

Landes David S., *Γρανάζια του χρόνου. Τα ρολόγια και η δημιουργία του σύγχρονου κόσμου*, μτφρ. Λύο Καλοβυρνάς, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 2012

Lavedan Pierre, *Qu'est-ce que l'Urbanisme? Introduction à l'histoire de l'urbanisme*, Παρίσι: Henry Laurens, 1926.

Le Goff Jacques, *Ήρωες & Θαυμαστά του Μεσαίωνα*, μτφρ. Νίκος Γκοτσίνας, Αθήνα: Κέδρος, 2005.

Lefebvre Henry, *Δικαίωμα στην πόλη. Χώρος και Πολιτική*, μτφρ. Π. Τουρνικιώτης & Κ. Λωράν, Αθήνα: Κουκίδα, 2007.

_____, *La production de l'espace*, Παρίσι: Editions Anthropos/ Editions Economica, 1999.

Lewis Bernard, *Τι πήγε στραβά; Δυτική επιρροή και μεσανατολική αντίδραση*, επιμ. – μτφρ. – σχολιασμός Στέφανος Παπαγεωργίου, Αθήνα: Παπαζήσης, 2002, [= Σειρά: Μεσανατολικές Σπουδές, αρ. 4, Ισλάμ].

Lowenthal David, *The past is a foreign country*, Νέα Υόρκη: Cambridge University Press, 1985.

Lyberatos Andreas, "Time and Timekeeping in the Balkans: Representations and Realities", στο: *Entangled Histories of the Balkans*, επιμ. R. Daskalov – D. Mishkova κ.ά., ν. 4, Λάιντεν/ Βοστώνη: Brill, 2017, σ. 257-90.

Λε Γκοφ Ζακ, *Ιστορία και Μνήμη*, μτφρ. Γιάννης Κουμπουρλής, Αθήνα: Νεφέλη, 1998.

Λυμπεράτος Ανδρέας, "Χρόνος και μηχανικά μέσα μέτρησής του στη Νοτιοανατολική Ευρώπη: μελετώντας τις τοπικές εκφάνσεις μιας παγκόσμιας ιστορίας", στο: *Τεχνολογία και Κοινωνία στην Ελλάδα. Μελέτες από την Ιστορία της Τεχνολογίας και τις Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας*, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2015, σ. 25-54.

Mazower Mark, "Travellers and the Oriental City, c. 1840-1920", *Transactions of the Royal Historical Society*, vol. 12, 2002, σ. 59-111.

Ματάλας Παρασκευάς, *Σπάρτη: Η ιστορία ενός τοπίου και το τοπίο της Ιστορίας*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας – Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο, 2009.

Ong Walter J., *Προφορικότητα και Εγγραμματοσύνη. Η εκτεχνολόγηση του Λόγου*, μτφρ. Κώστας Χατζηκυριάκου, Ηράκλειο: Π.Ε.Κ., 2005.

Oriol Michel, "Identité produite, identité instituée, identité exprimée: Confusions des théories de l'identité nationale et culturelle", *Cahiers Internationaux de Sociologie*, vol. 66, Ιαν.-Ιουν. 1979, σ. 19-28.

Paasi Anssi, "Region and place: regional identity in question", *Progress in Human Geography*, vol. 27, n. 4, 2003, σ. 475-85.

Picker John M., *Victorian Soundscapes*, Νέα Υόρκη: Oxford University Press, 2003.

Platt Jennifer, “La première vague de l’école de sociologie de Chicago. Le mythe des données de première main”, στο: *L’Enquête de terrain*, Daniel Céfaï (επιμ.), Paris, La Découverte, 2003, σ. 139-61.

Πανόπουλος Παναγιώτης, “Η πατρίδα ως ήχος και ο ήχος ως πατρίδα: πολιτισμικά και προσωπικά ηχοτοπία στα διηγήματα του Χρ. Χρηστοβασίλη”, *δοκίμες*, τχ. 13-14, Άνοιξη 2005, σ. 277-307.

Πασσερίνι Λουίζα, *Σπαράγματα του 20ου αιώνα. Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, μτφρ. Οντέτ Βαρών-Βασάρ – Ιωάννα Λαλιώτου – Ιουλία Πεντάζου, Αθήνα: Νεφέλη, 1998.

Πεσμαζόγλου Στέφανος, “Ευρωκεντρικές κατασκευές”, στο: *Έθνος - Κράτος - Εθνικισμός. Επιστημονικό Συμπόσιο (21 και 22 Ιανουαρίου 1994)*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1995, σ. 179-207.

Πόταγας Κ. – Ευδοκίμης Ι. (επιμ.), *Λόγος & Μνήμη. Συζητήσεις για τον Λόγο στο Αιγινήτειο*, Αθήνα: Κοινός Τόπος Ψυχιατρικής, Νευροεπιστημών & Επιστημών του Ανθρώπου/ Νευρολογική Κλινική Πανεπιστημίου Αθηνών, 2011.

Πούλος Παναγιώτης, “Απόηχοι της οθωμανικής πόλης στα καλλιτεχνικά σαλόνια (*meclis*) της σύγχρονης Κωνσταντινούπολης”, στο: *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*, Αθήνα: Πλέθρον, 2016, σ. 185-202.

Quataert Donald, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι τελευταίοι αιώνες, 1700-1922*, μτφρ. Μαρίνος Σαρηγιάννης, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2006.

Ricœur Paul, *Η Μνήμη, Η Ιστορία, Η Λήθη*, μτφρ. Ξενοφών Κομνηνός, Αθήνα: Ίνδικτος, 2013.

Riley Mark – Harvey David, “Talking geography: on oral history and the practice of geography”, *Social & Cultural Geography*, vol. 8, n. 3, Iouv. 2007, σ. 345-51.

Robert Sandrine, “Comment les formes du passé se transmettent-elles?”, *Études rurales*, n. 167-168, 2003, σ. 115-32.

Rosa Hartmut, *Social Acceleration. A new theory of modernity*, μτφρ. Jonathan Trejo-Mathys, Νέα Υόρκη: CUP, 2013.

Rosa Hartmut – Scheuerman William E. (επιμ.), *High-speed society: social acceleration, power, and modernity*, Πενσυλβάνια: The Pennsylvania State UP, 2009.

Schafer R. Murray, *The Soundscape: Our Sonic Environment and the Tuning of the World*, Ρότσεστερ: Destiny Books, ²1994.

Sewald Ronda L., “Forced Listening: The Contested Use of Loudspeakers for Commercial and Political Messages in the Public Soundscape”, *American Quarterly*, vol. 63, n. 3, Σεπ. 2011, σ. 761-80.

Simmel George, *Πόλη και Ψυχή*, μτφρ. Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, Αθήνα: Έρασμος, ²2009.

Smith Mark, “The explosion of sensory history”, *the psychologist*, v. 23, n. 10, 2010, σ. 860-3.

Soja Edward W., “The Spatiality of Social Life: Towards a Transformative Retheorization”, στο: *Social Relations and Spatial Structures*, Hampshire: Macmillan, 1985, σ. 90-127.

Sterne Jonathan, "Sonic Imaginations", στο: *The Sound Studies Reader*, Λονδίνο/ Νέα Υόρκη: Routledge, 2012, σ. 1-17.

_____, *The Audible Past. Cultural Origins of Sound Reproduction*, Durham: Duke University Press, 2003.

Symes Carol, "Out in the Open, in Arras: Sightlines, Soundscapes, and the Shaping of a Medieval Public Sphere", στο: *Cities, Texts and Social Networks, 400-1500. Experiences and Perceptions of Medieval Urban Space*, Farnham: Ashgate, 2010, σ. 279-302.

_____, "We Talk about Modernity", *The American Historical Review*, vol. 113, n. 3, Ιούνιος 2011, σ. 715-26.

Σαρηγιάννης Μαρίνος, *Η Απόλαυση στην Οθωμανική Κωνσταντινούπολη*, Αθήνα: Περίπλους, 2003.

Σταυρίδης Σταύρος, *Μετέωροι χώροι της ετερότητας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2010.

_____, (επιμ.), *Μνήμη και Εμπειρία του Χώρου*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2006.

_____, *Η Πολιτισμική Εξάρτηση της Συμβολικής Σχέσης με τον Χώρο*, Διδακτορική Διατριβή, Σχολή Αρχιτεκτόνων Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη, 1986.

_____, "Φωτογραφία και χωροποίηση του χρόνου", *Ουτοπία*, τχ. 27, Νοε.-Δεκ. 1997, σ. 47-59.

Thomas Keith, "Work and Leisure", *Past & Present*, n. 29, Δεκ. 1964, σ. 50-66.

Thompson Emily, *The Soundscape of Modernity: Architectural Acoustics and the Culture of Listening in America, 1900–1933*, Μασαχουσέτη: MIT Press, 2002.

Tilley Christopher, *A Phenomenology of Landscape. Places, Paths and Monuments (Explorations in Anthropology)*, Οξφόρδη: Berg, 1994.

Todorova Maria, “The Trap of Backwardness: Modernity, Temporality, and the Study of Eastern European Nationalism”, *Slavic Review*, vol. 64, n. 1, 2005, σ. 140-64.

_____, *Βαλκάνια. Η Δυτική Φαντασίωση*, πρόλογος – επιμ. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, μτφρ. Ιουλία Κολοβού, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2005.

Truax Barry, *Acoustic Communication*, Κονέκτικατ: Ablex, 1984.

Τζιόβας Δημήτρης, “Η δυτική φαντασίωση του Ελληνικού και η αναζήτηση του υπερεθνικού”, στο: *Έθνος - Κράτος - Εθνικισμός. Επιστημονικό Συμπόσιο (21 και 22 Ιανουαρίου 1994)*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1995, σ. 339-61.

Τόμσον Ε.Π., *Χρόνος, εργασιακή πειθαρχία και βιομηχανικός καπιταλισμός*, μτφρ. Βασίλης Τομανάς, Αθήνα: Νησίδες, χ.χ. [1994], (α΄ έκδ. 1983),

Χαμηλάκης Γιάννης, *Η αρχαιολογία και οι αισθήσεις. Βίωμα, μνήμη και συν-κίνηση*, μτφρ. Νίκος Κούρκουλος, Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2015.

III. ΔΙΚΤΥΑΚΟΙ ΤΥΠΟΙ

<<http://el.travelogues.gr/>>, τελευταία επίσκεψη: 10 Σεπ. 2017